

દીપોત્સવી અંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશેષાંક

પ્રભુદ્દ જીવન

ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ-૨ (કુલ વર્ષ ૬૨) અંક-૭, ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪ • પાના ૧૧૨ • કીમત રૂ. ૨૦

જિન-વચન

કર્મોનું ફળ ભોગવી રહેલા, કામભોગ ચાલે કુટુંબમાં
આસક્ત જીવો આયુષ્યનો સંત આપતો મૃત્યુ પામે છે
કર્મેહિં ય સંયત્તેહિં ગિદ્ધા કમ્મસહા કાલેષ જાતવો ।
તાલે જહ વંધનચ્ચુર એવં આડક્ષયમિ તુટ્ટહ ॥

(સુ. ૧-૨-૧-૬)

જેમ તાલવૃક્ષનું ફળ બંધન તૂટતાં નીચે પડી જાય છે, તેમ કર્મોનું ફળ ભોગવી રહેલા, કામભોગમાં તથા કુટુંબમાં આસક્ત એવા જીવો આયુષ્યનો અંત આવતાં મૃત્યુ પામે છે. Persons engrossed in wordly pleasures and attached to their relatives and friends ultimately face the consequences of thier own Karmas. They die when their life-span is over, just as a Tala fruit falls down, when detached from its stalk.

(ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ પ્રચિત 'જિન વચન' માંથી)

'પ્રભુદ જીવન'ની ગંગોત્રી

૧. શ્રી મુખર્જી જેન પુસ્તક સંઘ પત્રિકા
૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨
૨. પ્રભુદ જેન
૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩
બ્રિટિશ સરકાર સામે ન ગુજીને એટલે નવા નામે
૩. તરૂણ જેન ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭
૪. પુનઃ પ્રભુદ જેનના નામથી પ્રકાશન
૧૯૩૯-૧૯૪૩
૫. પ્રભુદ જેન નવા શીર્ષકે બન્યું 'પ્રભુદ જીવન'
૧૯૪૩ થી
- શ્રી મુખર્જી જેન પુસ્તક સંઘના મુખપત્રની ૧૯૨૯ થી, એટલે ૮૫ વર્ષથી અવિરત સફર, પહેલા સાપ્તાહિક, પછી અર્ધમાસિક અને ત્યારબાદ માસિક
- ૨૦૧૪ માં 'પ્રભુદ જીવન'નો ૬૨મા વર્ષમાં પ્રવેશ
- ૨૦૧૩ એપ્રિલથી સરકારી મંજૂરી સાથે 'પ્રભુદ જીવન' એક સંયુક્ત ગુજરાતી-અંગ્રેજીમાં, એટલે ૨૦૧૩ એપ્રિલથી ગુજરાતી-અંગ્રેજી 'પ્રભુદ જીવન' વર્ષ-૧.
- કુલ ૬૨ મુ. વર્ષ.

પ્રભુદ વાચકોને પ્રણામ

પૂર્વ તંત્રી મહાશયો

જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
ચંદ્રકાંત સુતરિયા
રતિલાલ સી. કોઠારી
મણિલાલ મોકમચંદ શાહ
જટુભાઈ મહેતા
પરમાણંદ કુંવરજી કાપડિયા
ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ
ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

આચમન

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીના જન્મદિન પ્રસંગે એ મહામાતૃવના જીવનના
બે પ્રસંગોનું આચમન કરી એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરીએ...

પહેલાં મારું માથું ફોડો

નાગપુરમાં મહાસભાનું અધિવેશન ચાલતું હતું. ગાંધીજી પોતાની ઝૂંપડીમાં ખોલ રિશાર, વલ્લભભાઈ આદિ સાથે વાત કરતા હતા. ઝૂંપડી બહાર એક મારવાડી દંપતી દર્શન માટે અંદર આવવા સ્વયંસેવક સાથે રકડક કરતા હતાં. વલ્લભભાઈએ જે હોય તેને અંદર આવવા દેવા કહ્યું.

ત્યાં એક બીજો સ્વયંસેવક દોડતો આવ્યો અને બંગાળ છાવણીમાં તોફાન થયાના સમાચાર લાવ્યો. ગાંધીજી સકાળા જિભા થયા. તાજ જ હજામત કરેલી સૂર્યમાં કિરણો પડવાથી માથું ઝગતું હતું. નજીકમાં પડેલી ચાદર ખભે નાખીને એ ચાલી નીકળ્યા. થણી મહેનતે મહાત્માજીનાં દર્શન કરવા પામેલી બાઈ એમને જતાં બોલી : 'આપ જિભા રહો મારે વાત કરવી છે,' એટલું કહી બાઈએ મહાત્માજીની ચાદરનો છેડો પકડ્યો. મહાત્માજી તો જવાની ઉતાવળમાં હતા. ચાદર ત્યાં જ છોડીને ચાલતા થયા. વલ્લભભાઈ મજકમાં બોલી જિઠ્ઠા : 'આવે પ્રસંગે એ તો પોતડી પણ ફેંકીને દોડે.'

કડકડતી ઠંડીમાં ગાંધીજી બંગાળ છાવણીમાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તો અદ્ભુત રંગ હતો. ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવનો વિરોધ કરવા દાસબાબુ કલકત્તાથી ૨૫૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓને પોતાને અર્થે નાગપુર લઈ આવ્યા હતા. શ્રી બેનરજી ગાંધીના ઠરાવના પક્ષમાં હતા. બંસેના મારાસો વચ્ચે ટપાટપી થઈ હતી.

ગાંધીજીએ ટોળામાં જઈ એક સ્ટુલ ઉપર જિભા થયા. બંગાળીઓ સિવાયના બધાને પહેલાં તો ત્યાંથી જતા રહેવા કહ્યું અને પછી બંગાળીઓને કહ્યું : 'તકરારનું મૂળ હું છું માથું ફોડવું હોય તો પહેલું મારું ફોડો.'

થોડીવારમાં બધા શાંત થઈ ગયા. દાસબાબુ સાથે તેમણે ત્યાંજ ગુફતેગુ કરી પરિણામ એ આવ્યું કે દાસબાબુ જે વિરુદ્ધ હતા તેમને જ હાથે ઠરાવ રજૂ કરાવ્યો.

કયા મોઢે આ ખાઈ શકું ?

૧૯૪૭ના ઉનાળામાં બિહારમાં કોમી દાવાનળ હોલવવા બાપુ કરી રહ્યા હતા. ત્યાંથી દિલ્હી આવ્યા. એ દિવસોમાં એમનો ખોરાક ઓછો થઈ ગયો હતો.

એક સવારે મનુબહેને કેરીના રસનો પ્યાલો ભરીને જમતી વખતે આપ્યો. બાપુએ પૂછ્યું : પણ મને કહે, પહેલાં તપાસ કર કે આ કેરીની કિંમત શી છે ?

મનુબહેને માન્યું કે બાપુ વિનોદ કરે છે.

એ તો કાગળોની નકલ કરવાના કામે વળગ્યાં. થોડી વાર પછી જોયું તો બાપુએ રસ લીધો નહોતો, એટલે લેવા કહ્યું.

બાપુ : હું તો સમજતો હતો કે તું કેરીની કિંમત પૂછીને જ આવશે. કેરી ભેટ આવી હોય તો પણ એની કિંમત પૂછ્યા પછી જ તારે મને ખાવા આપવી જોઈએ. એ તો તેં ન કર્યું પણ મેં તને પૂછ્યા પછી પણ જવાબ ન આપ્યો. કેરીના ફળનું એક નંગ દસ આનાનું છે એમ મારા સાબળવામાં આવ્યું. તો એ ફળ ખાધા વગર હું જીવી શકું તેમ છું. આ રીતે ફળ લેવાથી મારા શરીરમાં લોહી વધતું નથી, પણ ઊલટાનું થતે છે. આવી અસહ્ય મોંઘવારીમાં અને વ્યથામાં તેં ચાર કેરીના રસનો મને ખાસો ગ્લાસ ભરી આપ્યો. એટલે અડી રૂપિયાનો પ્યાલો થયો. એ ક્યા મોઢે હું ખાઈ શકું ?

તેવામાં બાપુજીને પ્રણામ કરવા એક-બે નિરાશ્રિત બહેનો પોતાનાં બાળકોને લઈને આવી બાપુજીએ તરત બે જુદા જુદા વાડકામાં બંને બાળકોને રસ પીવા આપી દીધો. એમનાં હૃદયમાંથી હાસ નીકળી ગઈ. મનુબહેનને કહેવા લાગ્યા : ઈશ્વર મારી મદદ છે તેનો આ તાદૃશ્ય દાખલો. પ્રભુએ આ બાળકોને મોકલી આપ્યાં અને તે પણ જેવા બાળકોની હું ઈચ્છા રાખતો હતો તેવાં જ બાળકો આવ્યાં. કેવી ઈશ્વરની દયા છે તે તો તું જો !

['મારા ગાંધી બાપુ' : ઉમાસંકર જોશી]

પ્રબુદ્ધ જીવન

દીપોત્સવી અંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશેષાંક

ઓક્ટોબર ૨૦૧૪

સર્જન મૂર્ચિ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	પૃષ્ઠ
૧	તીર્થ યાત્રા : મૌનની વાણીનું શુભશ્રવણ	ડૉ. ધનવંત શાહ	૦૫
૨	આ વિશિષ્ટ અંકના કલા-સ્થાપત્ય પ્રેમી વિદ્યાનુરાગી દ્વય સંપાદકો ડૉ. રેણુકા પોરવાલ અને ડૉ. અભય દોશી	તંત્રી ડૉ. ધનવંત શાહ	૦૮
૩	સંપાદકીય	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ - ડૉ. અભય દોશી	૧૦
૪	જૈન સ્થાપત્યકળા	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૧૫
૫	જૈન મંદિરો અને તીર્થસ્થળોમાં પ્રયુક્ત શિલ્પકલા	ડૉ. અભય દોશી	૧૮
૬	દિવ્યતાની અનુભૂતિ	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૨૨
૭	ભાવસ્પંદન યાત્રા-૧. શંખેશ્વર, ૨, જીરાવાલા, ૩. ડભોઈ અને ૪. સુરત	ડૉ. અભય દોશી	૨૫
૮.	ત્રિભુવનતિલક શ્રી રાણકપુર તીર્થ	પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૨૮
૯	જૈન ગિરિતીર્થ તારંગા અને અજિતનાથ જિનાલય	પ્રા. ડૉ. રામજીભાઈ સાગાલિયા	૩૨
૧૦	અમદાવાદ : એક જૈન તીર્થ દૃષ્ટિએ	ડૉ. થોમસ પરમાર	૩૫
૧૧	શત્રુંજય શિખરે દીવો રે, આદિશ્વર અલબેલો રે...	ચીમનલાલ કલાધર	૩૮
૧૨	અતિપ્રાચીન શ્રી કેશરવાડી તીર્થ (પુડલ તીર્થ)	ડૉ. ફાલ્ગુની ઝવેરી	૪૨
૧૩	નિરાંતનું સરોવર	ડૉ. ગુલાબ દેઢિયા	૪૬
૧૪	જૈન મૂર્તિકલા	નિસર્ગ આહીર	૪૮
૧૫	ભાંડાસર મંદિર બીકાનેર	લલિતકુમાર નાહટા : અનુ. ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૫૩
૧૬	મહાતીર્થ ઉજ્જયન્તગિરિ (ગિરનાર મહાતીર્થ)	કનુભાઈ શાહ	૫૪
૧૭	આબુ તીર્થ	ડૉ. કલા શાહ	૬૬
૧૮	કચ્છ : શિલ્પ-સ્થાપત્યની અમૂલ્ય જણાસ	પારૂલબેન બી. ગાંધી	૬૮
૧૯	માંડવગઢ તીર્થ	પંકજ જૈન-અનુવાદક : જે. કે. પોરવાલ	૭૨
૨૦	બિહાર રાજ્યમાં આવેલા જૈન તીર્થોનો ભાતીગળ ઇતિહાસ	—	૭૩
૨૧	વિદેશોમાં જિનમંદિરોના નિર્માણ...	મુનિશ્રી જિનચંદ્રજી મહારાજ (બંધુ ત્રિપુટી)	૭૬
૨૨	ડૉ. રશ્મિકુમાર ઝવેરી અને ડૉ. રેણુકા પોરવાલને આચાર્યશ્રી દુર્ગભસાગરસૂરિશ્વરજી એવોર્ડ (૨૦૧૪) અર્પણ	અહેવાલ : ડૉ. કલા શાહ	૭૮
૨૩	ગુજરાત-કાઠિયાવાડની મારી તીર્થયાત્રા	ડૉ. મીસ શાલ્કોટે કૌઝે	૭૯
૨૪	શ્રી સરસ્વતીનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય	પંન્યાસ કુલચંદ્ર વિજયજી મહારાજ	૮૩
૨૫	એક અદ્ભુત ભક્તિકથા	પ.પૂ.આ.શ્રી વાત્સલ્યદીપ સૂરિશ્વરજી મહારાજ	૮૫
૨૬.	સામૂહિક તીર્થયાત્રાના આ અગિયાર દૃશ્યો કિયારે બદલાશે ?	મુનિશ્રી પ્રશમરતિ વિજયજી મહારાજ	૮૬

આ અંકના મુખપૃષ્ઠ પરના ચિત્રના પરિચય માટે અંદર પાનાં ૨૮ પર પ્રકાશિત પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનો લેખ 'ત્રિભુવનતિલક શ્રી રાણકપુર તીર્થ' વાંચો.

આભાર : આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ ચિત્રો વેબસાઈટ પરથી તેમજ કેટલાક પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. તે સૌનો આભાર માનીએ છે.

૨૭. જૈન ધર્મ મેં તીર્થ કી અવધારણા	૬૫
૨૮. તીર્થયાત્રા	૬૬
૨૯. શંખેશ્વર તીર્થ કા ઇતિહાસ	૬૭
૩૦. ઇતિહાસ કી ગૌરવપૂર્ણ વિરાસત-કાંગડા કે જૈન મંદિર	૬૮
૩૧. માતાશ્રી ચક્રેશ્વરી દેવી જૈન તીર્થ-સરહિંદ (પંજાબ)	૬૯
૩૨. ભાંડાસર જૈન મંદિર	૭૦
૩૩. બાળ શ્રાવકોના જીવન ઘડતરમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યનું યોગદાન	૭૧
૩૪. મહાન મંદિર મહાન માનવી	૭૨
૩૫. વિશ્વ મંગલમ્ અનેરા વૃંદાવન : આર્થિક સહાય કરવા નોંધાયેલી રકમની યાદી	૭૩
૩૬. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘને પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાન	૭૪
૩૭. Pilgrim Progress	૭૫
૩૮. સર્જન-સ્વાગત	૭૬
૩૯. પંથે પંથે પાથેય...સાધર્મિક વાત્સલ્ય	૭૭

ડૉ. સાગરમલ જૈન	૮૮
ડૉ. સાગરમલ જૈન	૮૨
ડૉ. સાગરમલ જૈન	૮૬
મહેન્દ્રકુમાર મસ્ત	૮૮
મહેન્દ્રકુમાર મસ્ત	૮૯
લલિતકુમાર નાહટા	૧૦૧
ડૉ. અભય દોશી - ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૧૦૩
પ.પૂ.આ.શ્રી વાત્સલ્યદીપ સૂરિશ્વરજી મહારાજ	૧૦૪
—	૧૦૫
—	૧૦૭
Reshma Jain	108
ડૉ. કલા શાહ	૧૦૯
ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૧૧૨

૩૧. એક હજારના પુસ્તકો ખરીદનારને ૩૧.૫૦૦નું ડિસ્કાઉન્ટ, એટલે ૩૧.૫૦૦માં ૩૧.૧૦૦૦ના પુસ્તકો

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.
ડૉ.રમણલાલ ચી. શાહ લિખિત ને સંપાદિત ગ્રંથો			૨૦	આપણા તીર્થકરો	૧૦૦	ડૉ. રમેશભાઈ લાલન લિખિત		
૧ જૈન આચાર દર્શન	૨૪૦		૨૧.	સંસ્કૃત નાટકોની કથા ભા. ૧	૧૦૦	૨૬.	જૈન દંડ નીતિ	૨૮૦
૨ ચરિત્ર દર્શન	૨૨૦			ડૉ. કલાબેન શાહ લિખિત			સુરેશ ગાલા લિખિત	
૩ સાહિત્ય દર્શન	૩૨૦		૨૨.	ચંદ્ર રાજાનો રાસ	૧૦૦	૨૭.	મરમનો મલક	૨૫૦
૪ પ્રવાસ દર્શન	૨૬૦			ડૉ. રશ્મિ ભેદા લિખિત		૨૮.	નવપદની ઓળી	૫૦
૫ સાંપ્રત સમાજ દર્શન	૨૭૦		૨૩.	અમૃત યોગનું, પ્રાપ્તિ મોક્ષની	૨૫૦		ડૉ. કે. બી. શાહ લિખિત	
૬ શ્રુત ઉપાસક ડૉ. રમણભાઈ શાહ	૩૨૦			ડૉ. ફાલ્ગુની ઝવેરી લિખિત		૨૯.	જૈન કથા વિશ્વ	૨૦૦
૭ જૈન આચાર દર્શન	૩૦૦		૨૪.	જૈન પૂજા સાહિત્ય	૧૬૦		ડૉ. કલાબેન શાહ સંપાદિત	
૮ જૈન ધર્મ દર્શન	૩૦૦			ડૉ. રેખા વોરા લિખિત			ડૉ. ધનવંત શાહ લિખિત	
૯ ગુર્જર ફાગુ સાહિત્ય	૧૦૦		૨૫.	આદિ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦	૩૦.	વિચાર મંથન	૧૮૦
૧૦ જિન વચન	૨૫૦					૩૧.	વિચાર નવનીત	૧૮૦
૧૧ જિન તત્ત્વ ભાગ-૧ થી ૮	૫૪૦						ભારતીબેન શાહ લિખિત	
૧૨ વંદનીય હૃદયસ્પર્શ ભા. ૩	૫૦		૧.	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ કૃત અંગ્રેજી ભાષામાં જૈનીઝમ : કોસ્મિક વિઝન રૂ. ૩૦૦		૩૨.	શ્રી ગૌતમ તુભ્યં નમઃ	૨૨૫
૧૩ વંદનીય હૃદયસ્પર્શ (ઓલીવ)	૨૫૦						આચાર્ય વાત્સલ્યદીપ સૂરિ કૃત	
૧૪ પ્રભાવક સ્થવિરો ભાગ-૧ થી ૬	૩૫૦		૨.	ઈલા દીપક મહેતા સંપાદિત સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ વિધિ સહિત મૂળ સૂત્રોનો ગુજરાતી-અંગ્રેજી ભાવાનુવાદ રૂ. ૩૫૦		૩૩.	જૈન ધર્મ	૭૦
૧૫ નમો તિથરસ	૧૪૦					૩૪.	ભગવાન મહાવીરની આગમવાણી	૪૦
૧૬ પાસપોર્ટની પાંખે ભાગ-૧ થી ૩	૫૦૦					૩૫.	જૈન સજ્જાય અને મર્મ	૭૦
૧૭ સાંપ્રત સહચિંતન ભાગ-૧ ૬	૧૮૦					૩૬.	પ્રભાવના	૧૨
પ્રો. તારાબેન ર. શાહ લિખિત				આ અદ્ભુત પુસ્તક પ્રત્યેક જૈનના ઘરમાં હોવું જોઈએ. રૂ. ૩૫૦નો ગ્રંથ માત્ર રૂ. ૧૦૦માં આપ આ સંસ્થા પાસેથી મેળવી શકશો.		૩૭.	સુખ તમારી પ્રતિક્ષા કરે છે	૩૯
૧૮ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (પુસ્તિકા)	૪					૩૮.	મેરુથી યે મોટા	૧૦૦
૧૯ પ્રબુદ્ધ ચરણો	૧૦૦							

ઉપરના બધા પુસ્તકો સંઘની ઓફિસે મળશે. સંપર્ક : પ્રવીણભાઈ ટે.નં. ૨૩૮૨૦૨૯૬.

રૂપિયા અમારી બેંકમાં-બેંક ઓફ ઇન્ડિયા-કરંટ એકાઉન્ટ નં. ૦૦૩૯૨૦૧૦૦૦૨૦૨૬૦ માં જમા કરી શકો છો. IFSC: BKID0000039

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી બેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬

ઓક્ટોબર ૨૦૧૪ • પ્રબુદ્ધ જીવન • જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક • પૃષ્ઠ ૫

Regd. With Registrar of Newspaper for India No. MAHBIL/2013/50453

● ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ : ૨ (કુલ વર્ષ ૬૨) • અંક : ૭ • ઓક્ટોબર ૨૦૧૪ • વિક્રમ સંવત ૨૦૭૦ • વીર સંવત ૨૫૪૦ • આસો વદિ તિથિ-૮

● ● ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા ● ● ●
(પ્રારંભ સન ૧૯૨૯થી)

પ્રબુદ્ધ જીવન

દીપોત્સવી વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશેષાંક

● ● વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૨૦૦/- ● ●

● ● છૂટક નકલ રૂ. ૨૦/- ● ●

માનદ તંત્રી : ડૉ. ધનવંત શાહ

આ વિશેષાંકના માનદ સંપાદકો :

ડૉ. રેણુકા પોરવાલ - ડૉ. અભય દોશી

તીર્થ યાત્રા

મૌનની વાણીનું શુભશ્રવણ

તંત્રી સ્થાનેથી...

જંકિંચિ નામ તિથ્યં, સગ્ગે પાઆલિ માણુસે લોએ।

જાઈજિણં બિંબાઈ, તાઈ સવ્વાઈ વંદામિ।।

(સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં અને મનુષ્ય લોકમાં જે કોઈ નામરૂપ તીર્થો છે, તેમાં જેટલા જિનેશ્વર બિંબો છે, તે સર્વેને હું વંદન કરું છું.)

લિપિબદ્ધ સાહિત્ય અને

શિલ્પ સ્થાપત્ય પ્રત્યેક ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જીવા દોરી છે. વિવિધ ભાષાનું લિપિ બદ્ધ સાહિત્ય આપણને વારસામાં ન મળ્યું હોત તો કોઈ પણ કાળનો વર્તમાન યુગ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના તત્ત્વને સમજી શક્યો જ ન હોત. એ રીતે અઢળક સાહિત્યની રચના કરીને પૂર્વસૂરિઓએ આપણા ઉપર અનંત ઉપકારો કર્યા છે.

આવા જ ઉપકારો એ મહામાનવોએ સ્થાપત્ય-શિલ્પની રચના કરીને પણ માનવજાત પર કર્યા છે. સાહિત્ય સમજવા માટે વાંચનારને

આ અંકના સૌજન્યદાતા

સ્વ. શ્રીમતી નયનાબેન

પ્રવીણચંદ્ર કોન્ડ્રક્ટર

હસ્તે : યશોમતીબેન શાહ

એ ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, પણ સ્થાપત્યને સમજવા માટે કોઈ ભાષાની જરૂર નથી. (શિલાલેખ સિવાય) ચીન કે અન્ય દેશના યાત્રીઓ અહીંના જ્ઞાન ભંડાર ઉકેલી ન શકે, પરંતુ કોઈ

પણ સ્થાપત્યનું નિરીક્ષણ કરીને એ સમયની સંસ્કૃતિ અને ધર્મની સમજ મેળવી શકે છે. એટલે જ સ્થાપત્ય પાસે સર્વ સ્વીકૃત મૌનની વાણી છે, જે મૂલ્યવાન છે.

ઓગસ્ટના પર્યુષણ પર્વના દળદાર કર્મયોગ અંકના વાચનનો શ્વાસ હજુ હેઠો બેઠો નહિ હોય, ત્યાં તો વળી આ ‘જૈન તીર્થ વંદના’

- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન: ૨૩૮૨૦૨૯૬
- ઑફિસ સ્થળ સૌજન્ય : શ્રી મનીષભાઈ દોશી
- Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

અંક-ગ્રંથ-લઈને અમો આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છીએ. આપ સર્વેનો અઢળક પ્રેમ છે એટલે જ તો આવા અંકો સર્જવા માટે અમારો ઉત્સાહ વધે છે અને આવા વિશિષ્ટ અંકો તૈયાર થઈ જાય છે. ઉપરાંત આ નિમિત્તે સંપાદક તરીકે અન્ય વિદ્વાન મહાનુભાવના જ્ઞાનનો લાભ પણ આવા વિશિષ્ટ અંકોને મળે છે. એ સર્વ સંપાદકો યશના અધિકારી છે.

જોકે આર્થિક દૃષ્ટિએ અમારા મથુરભાઈ અને પ્રવીણભાઈ મને મીઠી ટકોર કરતા રહે, પણ અમે તો ‘બહાર’નું નહિ, ‘અંદર’નું સાંભળવાવાળા છીએ! હું એમને સધિયારો આપું કે ‘ચિંતા ન કરો, આપણા ઉદાર વાંચકો ‘પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ’માં યથા ઇચ્છા ધન રાશી આપતા રહેશે,’ અને પ્રવીણભાઈનો સવારે ફોન આવે કે, “‘પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ’ માટે આટલા રૂપિયા આવ્યા, આ સૌજન્ય મળ્યું” વગેરે. અને ફરી વિશિષ્ટ અંક સર્જવાની અમારી કલ્પના શરૂ થઈ જાય. જ્ઞાનની અનુમોદના કરનાર સર્વ દાતાઓને મારા વંદન-અભિનંદન. શ્રુતજ્ઞાન એ ભગવાન છે. જ્ઞાન પૂજા એ ભગવાન પૂજા છે.

આ એપ્રિલ માસમાં મિત્ર ગુણવંતભાઈ બરવાળિયાએ જ્ઞાન-સત્રનું આયોજન કરેલ અને જ્ઞાનગોષ્ઠિ પૂરી થયા પછી પાટણના તીર્થોના દર્શન અર્થે વિહરતા વિહરતા પંન્યાસ પૂ. ભદ્રંકર વિજયજીના સમાધિ મંદિરે અમે પહોંચ્યા, અને અમારી વિદ્વદ્ ગોષ્ઠિમાં અમને વિચાર આવ્યો કે જૈન તીર્થો અને જૈન સ્થાપત્યનું જગત તો અતિ વિશાળ છે. આ સિંધુના બિન્દુને બિન્દુમાં સમાવવું પણ અશક્ય! અને મારી સામે જ અમારા લાડીલા વિદ્વાન ડૉ. અભયભાઈ દોશી અને કલા-મર્મજ્ઞ ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલ ઉપસ્થિત હતા, બસ અમારી ‘સ્મિત’ વાતો થઈ ગઈ અને નિર્ણય લેવાઈ ગયો. જેનું પરિણામ આ જ્ઞાન-સમૃદ્ધ અંક.

તીર્થનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ આપણને અહીં ડૉ. સાગરમલજીના અભ્યાસ લેખથી સમજાશે. આ દૃષ્ટિએ પુસ્તકાલય પણ તીર્થ છે અને પ્રત્યેક ઉપાશ્રય પણ તીર્થ જ છે. પછી તે સ્થાનકવાસીનો હોય કે દેરાવાસીનો. એટલે આ અંક સર્વ જૈન સંપ્રદાયને સમર્પિત છે.

જૈનોના દૃશ્યમાન તીર્થ-સ્થાપત્ય તો સમૃદ્ધ છે જ, ઉપરાંત તીર્થ વિશેનું સાહિત્ય પણ અતિ સમૃદ્ધ છે એ એઓશ્રીનો લેખ વંચવાથી આપણને પ્રતીત થાય છે.

આ અંક તૈયાર કરવામાં આ વિદ્વાન સંપાદકોએ અતિ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે એની પ્રતીતિ તો આ અંક વાચનારને પાને પાને થશે જ.

આપણે સૌ આ વિદ્યાનુરાગી દ્વય સંપાદકોનો આભાર માની એમને અભિનંદન આપીએ.

આ દ્વય સંપાદકોને મેં કહ્યું, “હું તો આ વિષયનો જાણકાર નથી એટલે મને તંત્રીલેખ લખવામાંથી મુક્ત કરજો” તો એઓ કહે, ‘આપણે આ અંકને માત્ર માહિતીના ભંડાર તરીકે તૈયાર નથી કરવો, પરંતુ તીર્થના દર્શન પછી થતી ભક્તિ સંવેદનાની પ્રસ્તુતિ પણ કરવાની છે. તમારે એ લખવાની.’

આ સંવેદના લખવાનો મને ક્ષોભ ન થાય એટલે આવી ભક્તિ સંવેદનાના લેખો એમણે પણ આ અંકમાં પ્રસ્તુત કર્યા. ઉપરાંત જર્મન વિદ્વદ્ધી મીસ શાર્લોટ કૌઝે, ભારતીય નામ સુભદ્રાદેવીનો આ વિષયક લેખ પુસ્તકાલયમાંથી મેળવીને અહીં પ્રસ્તુત કર્યા.

અહીં ઘણાં બધાં અભ્યાસ લેખ પ્રસ્તુત છે. એમાં મારા બે પાંદડાને કેમ મૂકું? પરંતુ સંપાદકો એટલે કેપ્ટન ઓફ ધ શીપ. અવજા કેમ થાય?

તો મારી ભક્તિ સંવેદના અને અનુભૂતિને અત્રે પ્રગટ કરવા આપની અનુમતિ લઉં છું, થોડી ત્રુટક ત્રુટક!

જૈન મૂર્તિપૂજક પરિવારમાં મારો જન્મ. એટલે બાલવયથી જ તીર્થ દર્શનના સંસ્કારો હોય જ. પરંતુ જેમ જેમ સમજ અને વાચન વધતું ગયું એમ બુદ્ધિ, હૃદય અને આત્માનો સંઘર્ષ વધતો ગયો. શ્રદ્ધાના પૂર્ણ ચંદ્ર ઉપર બુદ્ધિના પડળો ગોઠવાતા ગયા.

આ ભક્તિ યાત્રામાં એવા એવા અનુભવો થયા કે ચમત્કારની કક્ષામાં મૂકવા જાઉં તો બુદ્ધિ લડવા બેસે, જોગાનું જોગ કે સંજોગોનું લેબલ લગાડવા જાઉં તો હૃદય અને આત્મા મરક મરક હસે. સત્યની તારવણી કરવી તો મુશ્કેલ જ.

જીવનનું આ એવું મેઘધનુષ છે કે એક રંગની વાત કરવી હોય તો બીજા રંગનો આશરો લેવો જ પડે. આ રંગો જુદા પાડી જ ન શકાય. હમણાં વિદ્વાન મિત્ર ડૉ. ગુણવંત શાહ સાથે ફોન ઉપર થોડી ગોષ્ઠિ થઈ. એઓ કહે, ‘આપણી પાસે અંગત અનુભવોનો ખજાનો હોય, પણ આત્મશ્લાઘાના ડરથી, કે બીજાને ન ગમે એ વિચારથી આપણે શા માટે આપણી અનુભૂતિને ગોપનિય રાખવી જોઈએ? આપણું સત્ય આપણે પ્રગટ કરવું જ જોઈએ. પ્રાજ્ઞ વાચક તારવણી કરી લેશે.’

તો લેખ લાંબો ન થાય એ સમજ રાખીને ક્ષોભ પામ્યા વગર કેટલીક ઘટના ટુંકમાં કહું. માત્ર મુદ્દા.

લગભગ ચાર પાંચ વરસની મારી ઉંમર હશે. પિતાજી પૂજાના કપડાં પહેરીને વેદનાભર્યા ચહેરે ઘરમાં પ્રવેશ્યા. પછી ખબર પડી

- ૧ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨૦૦/- (U.S. \$ 20) ● ૩ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫૦૦/- (U.S. \$ 50) ● ૫ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૮૦૦/- (U.S. \$ 80)
- ૧૦ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૮૦૦/- (U.S. \$ 180)

કે અમારા ઘરના ઘર દેરાસરમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પંચઘાતુની મૂર્તિ હતી તે ઘરની બાજુમાં વોરા શેરીમાં (ભાવનગર) ગોડિજનું દેરાસર હતું ત્યાં બિરાજાવ્યા. કારણકે અમારે શહેર છોડવાનું હતું. આજે મારા

ઘરના પૂજાના નાના કબાટમાંથી કોઈ મૂર્તિ આગળ પાછળ કરે તો એ હું સહન કરી શકતો નથી. આવું ક્યારેક બને છે ત્યારે મારી સામે પિતાજીનો વેદનાભર્યો ચહેરો પ્રગટ થાય છે. હજુ પણ જ્યારે હું ભાવનગર જાઉં ત્યારે અચૂક એ દેરાસરમાં જઈ એ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પંચફળા મૂર્તિના દર્શન કરી મારી સંવેદનાઓને અનુસંધું છું.

ભાવનગરમાં દરબાર ગઢ પાસેના મોટા દેરાસરમાં સાંજે પાઠશાળાએ જવાનું, પછી મંદિરના વિશાળ પરિસરમાં રમવાનું અને બધાં ભગવાનના દર્શન કરી, ઘંટારવ કરી, આરતી ઉતારી આ બધો વિગતે અહેવાલ મોસાળમાં નાનાને આપવાનો. આજે સાંજે ક્યાંય પણ રસ્તે ચાલતાં કોઈ મંદિરથી આરતીનો ઘંટારવ સાંભળું છું ત્યારે એ દેરાસરની એ સાંજ, એ આરતી, એ મસ્તી યાદ આવી જાય છે. અને વર્તમાનની ગમે તેટલી ઉદાસી સાંજ હોય, પણ એ સ્મૃતિનો ઝબકારો મનને હર્યુભર્યુ કરી દે છે.

મારા પિતાજી નિયમિત પૂજા કરે. એક કલાક. ઉપરાંત અડધો કલાક એક પગે ઊભા રહી પદ્માવતી માતાની માળા ગણે. ભાવનગરમાં દાદા સાહેબના દેરાસરમાં, સુરત હોય ત્યારે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ, અમદાવાદ હોય ત્યારે જમાલપુરનું દેરાસર. મારી માતાને તો મેં એક વર્ષની ઉંમરે ગુમાવ્યા હતા.

મારા પિતાજીને સ્વતંત્ર સંગ્રામ વધુ પ્યારો લાગ્યો, પણ એમનાથી મારી માયા ન છૂટે, બધે મને સાથે ફેરવે. એક વખત સુરતના કોઈ દેરાસરના ભોંયરામાં પિતાજી જિનપૂજા કરતા હતા. બહાર પોલીસ ઊભી હતી. જેવા અમે બહાર નીકળ્યા એટલે પોલીસે અમને પકડ્યા અને મને મોકલ્યો અનાથ આશ્રમમાં અને ઈન્કલાબ ઝિન્દાબાદના નારા સાથે પિતાજીને જેલમાં. લગભગ ૧૯૪૬ની સાલ. ભોંયરામાં સ્થાપિત પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એ વિરાટ મૂર્તિ હજી મારી સ્મૃતિ ઉપર સ્પષ્ટ છે અને જ્યારે સુરત જાઉં છું ત્યારે એ શોધું છું.

અનાથ આશ્રમનો સ્વાદ એક અઠવાડિયું ચાખ્યો અને મારા પરિવારના બંને માતૃ-પિતૃપક્ષ મારો કબજો લેવા હાજર. ફરી

**જવંતિ ચેઈઆઈ, ઉઝે અ અહે અ, તિરિઅલોએ અ,
સવ્વાઈ તાઈ વંદે , ઇહ સંતો તત્થ સંતાઈ.**

—વંદિતુ સૂત્ર—ગાથા ૪૪.

ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક, અને તિચ્છાલોકને વિશે જેટલી જિન પ્રતિમાઓ છે, તેને અહીં રહેલો હું ત્યાં રહેલી સર્વેને ભાવપૂર્વક વંદન કરું છું.

ભાવનગર, ફરી એ દેરાસર વગેરે વગેરે.

મોસાળ પક્ષને મારા પર વિશેષ લાગણી, પણ પિતાશ્રીને નાનાની સાથે મતભેદ. તો બીજી તરફ એમના અતિ શ્રીમંત ભાઈ સાથે પણ વિચાર ભેદ. હું સદ્ભાગી કે મારા ઉપર આ

બેઉનો અતિ પ્રેમ અને બંને પક્ષોએ મારી પૂરતી સંભાળ રાખી.

એક બપોરે સોનગઢથી કલ્યાણચંદ્રજી બાપા મારે મોસાળ પધાર્યા અને મોસાળના પરિવારજનોની ના હોવા છતાં મને પોતાના આશ્રમ સોનગઢ લઈ ગયા. પૂ. બાપાનો દાવો હતો કે એ આશ્રમમાં પ્રારંભમાં મારા પિતાજીનું અનુદાન હતું. મારા પિતાજી, આ સંસ્થાના સ્થાપક ચારિત્ર વિજયજી અને એમના ભક્ત હતા. એટલે મને સાચવવાની એમની ફરજ અને મારા પર એ આશ્રમનો હક વિશેષ. આજે તો અતિ વિશેષ.

આ આઠ વરસના અભ્યાસ કાળ દરમિયાન નિયમ પ્રમાણે દર વરસે એક મહિનો આશ્રમસ્થિત દેરાસરમાં ગોઠીની જવાબદારી નિભાવવાની. એ પ્રજ્ઞાલન, પૂજા, આરતીનો આનંદ શબ્દાતિત તીર્થવાસ જેવો હતો. ઉપરાંત શત્રુંજય તીર્થ દર વરસે જવાનું. બાળ માનસને ચંદ્રરાજા અને પોપટની વાત ગમે એટલે ચંદ્રકુંડ પાસે કલાકો બેસવાનું, પણ રાયણ વૃક્ષ નીચે બેઠા પછી તો ઊભા થવાનું મન જ થતું ન હતું. કોઈ અજબના સ્પંદનો શરીર મનને ઘેરી વળતા.

વેકેશનમાં બધાં પોતાને ઘેર જાય પણ પૂ. બાપા મને રજા ન આપે અને વેકેશનમાં પૂ. બાપા, કારાણી સાહેબ અને અમારો કાફલો સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાના મહેમાન બનીએ. ત્યાં જ મને ‘કલાપી’ના જીવનનો પરિચય થયો. ઉપરાંત બધાં ગામના બધાં મંદિરોમાં દર્શન કરવાના. પૂ. બાપા સ્થાનકવાસી સાધુ પણ મૂર્તિપૂજામાં અમને અવરોધે નહીં. આ સંસ્થાના સ્થાપકોમાં એક મૂર્તિપૂજક પૂ. ચારિત્ર વિજયજી અને બીજા સ્થાનકવાસી આ પૂ. કલ્યાણચંદ્રજી! ઉપરાંત આ જ સોનગઢમાં દિગંબર સંપ્રદાયના પ. પૂ. સંત કાનજી સ્વામી બિરાજમાન. આ ત્રણે આ ત્રણે સંપ્રદાયના તફાવતની અમને ક્યારે ખબર ન પડી, અને અમારું શાળા શિક્ષણ આર્યસમાજ સંચાલિત એ સંસ્કારમાં, પણ બધાં વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ નહિ!

એક વખત શાળાના મિત્રો સાથે ગિરનાર જવાનું થયું. ત્યાં એક ગુફામાં પણ ગજબના સ્પંદનોની અનુભૂતિ થઈ. એક બાબાની એક ગુફામાં અમે પ્રવેશ્યા. ત્યાં ખીચડીમાં ઘી કમંડળથી પીરસાય. પહેલી ટુંકની ધર્મશાળામાંથી નિયમિત આઠ દિવસ એ બાબા પાસે જવાનું,

બાબા એક મૂર્તિ પાસે સતત બેસી રહે, ધૂપ-દીપ અખંડ. સવારે સાત વાગે પહોંચી જાઉં. બાબા ધ્યાનમાં હોય. હું પાસે બેસી જાઉં. બાબા આંખ ખોલે, મને

“જાવ, પઢો, નઈ જિમ્મેદારી લો, ઔર યે સબ પૂરી કરો, સંસાર કા તપ ભી તપ હૈ, સાથ સાથ યે ભી કરતે રહો, લેકિન સબ છોડને કે બાદ ભી કુછ મત છોડો. સિફ તોડો ઔર કહીં જોડો. જુડને કા આનંદ હી આનંદ હૈ.”

પદ્માસનમાં બેસી મૂર્તિ સામે જોવાની આજ્ઞા કરે. ધ્યાનની ક્રિયા સમજાવે અને શીખવાડે. ક્યારેક એવી અનુભૂતિ થાય કે અહીં જ સ્થિર થાઉં, પણ બાબાનો એ હેતુ ન હતો. બાબાના શબ્દો હજી યાદ આવે છે, કહે કે “જાવ, પઢો, નઈ જિમ્મેદારી લો, ઔર યે સબ પૂરી કરો, સંસાર કા તપ ભી તપ હૈ, સાથ સાથ યે ભી કરતે રહો, લેકિન સબ છોડને કે બાદ ભી કુછ મત છોડો. સિફ તોડો ઔર કહીં જોડો. જુડને કા આનંદ હી આનંદ હૈ.” ગિરનારના તીર્થે જવાનો પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો આ બાબાનો અનુભવ ન થયો હોત.

લગ્ન પછી, લગભગ ૧૯૭૩ની સાલમાં પત્ની સાથે શ્રવણબેલગોલા જવાનું થયું. રાત્રે એ ભૂમિમાં પ્રવેશતાં જ કોઈ ગજબના આંદોલનોએ મને ઝકડી લીધો. સવારે અમે ઉદયગિરિ ઉપર બાહુબલિના દર્શને પહાડ ઉપર ગયા. અદ્ભુત અનુભૂતિ. ચરણો પાસે બેસી ગયો. ન જાણે શું થયું. મેં પત્નીને કહ્યું, ‘હવે મારે અહીં જ રહેવું છે, હું તારી સાથે નહિ આવું.’ ચારે બાજુ દૃષ્ટિ કરી. સામે બીજો પહાડ હતો. પૂજારીએ કહ્યું એ ચંદ્રગિરિ છે. મેં કહ્યું, ‘મારે ત્યાં જવું છે.’ ત્યાં ગયા. એ જ નિર્ણય. પૂ. ભદ્રબાહુ સ્વામીની શિલા અને ગુફા પાસે મારું સમગ્ર ચેતનાતંત્ર સ્થિર થઈ ગયું. પૂજારી કહે, વર્ષો પહેલાં અહીં બાર વરસનો દુકાળ પડ્યો હતો અને હજારો મુનિઓએ અનશન સંલેખના વ્રત કર્યું હતું. મારી વેદના વધી. લગભગ છ કલાક સુધી કોઈ વિચિત્ર અનુભવ

થતો રહ્યો.

મિત્રો, સ્નેહીઓએ મને હંમેશાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ અને ફોટો ભેટ આપ્યા છે. શા માટે? મને ખબર ન હતી.

વર્ષો પછી મારી મોટી બેને કહ્યું કે મારો જન્મ દિવસ માગસર વદ દસમનો છે જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણક દિવસ છે! એ પહેલાં મને મારી જન્મ તારીખ જ કહેવાઈ હતી.

અને રાજસ્થાનના મંદિરો અને મહુડી, શંખેશ્વરની યાત્રાની વાત પછી ક્યારેક મહુડી જતો ત્યારે પ્રવેશદ્વાર પાસે આચાર્ય બુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજીએ લખેલી કવિતા વાંચતો, એ કવિતા સો વરસ પહેલાં લખાઈ હતી અને એમાં ભવિષ્યના સો વર્ષમાં બનવાની ઘટનાનું કથન હતું, જે વર્તમાનમાં સાચું પડી રહ્યું છે, એ અનુભવાય છે, ત્યારે તીર્થ સ્વરૂપ એ મુનિ ભગવંત પ્રત્યે આત્મા ઢળી પડતો. જી હા, મુંબઈ પાસેના અગાસી તીર્થમાં સામેની ધર્મશાળામાં રાત્રિ સમયે મંદિરનો ઘંટારવ પણ સાંભળ્યો છે!!

સમેત શિખર જવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગૃત થઈ છે. શા માટે? ક્યારે એ યાત્રા થશે? ખબર નથી.

ક્યા ચમત્કારો, ક્યા સંજોગો, ક્યા યોગાનુયોગો. ખબર નથી પડતી. પણ થાય છે. શું થાય છે? ક્યાંક, કશું તો છે જ, જ્યાં આપણી બુદ્ધિ પહોંચી નથી શકતી.

એ ક્યું છે, કોણ છે? કેમ છે? કળાતું નથી!!

ભક્તિનો આરંભ અહીંથી થાય છે.

તીર્થ ભાવના પ્રગટ થાય છે.

□ ધનવંત શાહ

drdtshah@hotmail.com

પાથેય

- ધર્મ સર્વથા શુભંકર છે. અહિંસા, આત્મસંયમ અને તપ તેનાં તાત્વિક ઘટકો છે. જેનું ચિત્ત નિરંતર ધર્મપાલનમાં હોય તેને દેવ પણ પ્રણમે છે.
- પ્રાર્થના એ ધર્મનું સત્ત્વ અને પ્રાણ છે. આથી પ્રાર્થના મનુષ્યના જીવનનું ગર્ભસત્ત્વ હોવું જોઈએ. કારણ કે ધર્મ વગર કોઈ જીવી શકે નહિ.
- વિજ્ઞાન ‘જે છે’ તેનું દર્શન કરાવે છે, ધર્મ ‘જે હોવું જોઈએ’ તેનું દર્શન કરાવે છે.
- ધર્મની શરૂઆત કાલે કરશો તો ચાલશે, પણ અધર્મનો ત્યાગ તો આજે જ કરી દો.

- અંતઃકરણ એ એક એવો ન્યાયાધીશ છે, જે તમે સારું કે નરસું જે કાંઈ વિચારો છો તેનો તરત જ ચુકાદો આપી દે છે, એ એક અલગ વાત છે કે પછી તમે એ ચુકાદો માનો કે ન માનો.
- જીવનમાં પહેલો સંઘર્ષ મન સાથે કરવો પડે છે, કારણ કે એને નકારાત્મક વલણનો સહેલો રસ્તો પસંદ છે.
- જો આપણી પાસે સાંભળવાને કાન હોય તો ઈશ્વર આપણી સાથે આપણી જ ભાષામાં વાત કરે છે. – તે ભાષા ગમે તે હોય.
- કુદરતમાં એવી ભાષા છે જે ઈશ્વરના અસિતિત્વની વાત કરે છે, તે ભાષા છે સુવ્યવસ્થાની, સૌંદર્યની, પૂર્ણતાની અને સમજદારીની..

આ વિશિષ્ટ અંકના કલા-સ્થાપત્ય પ્રેમી વિદ્યાનુરાગી દ્વય સંપાદકો

ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલ અને ડૉ. અભય દોશી

શાંત પુસ્તકાલય જેવા આ દ્વય સંપાદકોને આપણે જ્યારે પણ મળીએ ત્યારે સર્વ પ્રથમ નમ્રતાપૂર્વક અશબ્દ સ્મિતથી આપણું સ્વાગત કરે. થોડો વાર્તાલાપ થાય એટલે એમનામાં રહેલું પુસ્તકાલય બોલકું બની જાય અને એમના આ સ્મિત અને જ્ઞાનથી આપણે એમના થઈ જઈએ.

સ્ત્રી દાક્ષિણ્યના સંસ્કારનું સન્માન કરી સર્વ પ્રથમ ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલના પરિચયશીલ્પને આપણે અવલોકીએ.

પિતૃપક્ષે રેણુકાબેન જૈન ધર્મના સંસ્કરોથી વિભૂષિત વસલાડના સામાજિક કાર્યકર અને જૈન ઉદ્યોગપતિ શ્રેષ્ઠ પિતા હીરાચંદભાઈ અને સુશ્રાવિકા માતા સરોજબેનની પુત્રી.

પાંચ બહેનો અને એક ભાઈના બહોળા પરિવારમાં રેણુકાબેનનો જૈન ધર્મના સંસ્કારો અને અભ્યાસ સાથે ઉછેર. શાળા જીવન દરમિયાન વક્તૃત્વ વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રેસર. સંસ્કૃત, ગણિત અને કલા-સ્થાપત્યમાં પ્રારંભથી જ વિશેષ રુચિ.

વલસાડમાં આચાર્ય સૂરિશ્વર બુદ્ધિસાગરજી દ્વારા સ્થાપિત જૈન પાઠશાળામાં જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણની અંતિમ ડીગ્રી ડૉક્ટરેટની પદવી આ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરજીના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર ડૉ. કલાબેન શાહના માર્ગદર્શન દ્વારા મહા નિબંધ લખી એ ઉપાધિ રેણુકાબેને પ્રાપ્ત કરી. આ મહાનિબંધ ગ્રંથ આકારે પ્રકાશિત થયો છે. કેવા સરસ યોગાનુયોગ, જ્યારે બીજ વવાયું ત્યારે એમને શી ખબર કે અહીં જ્ઞાનનું એક ઘટાટોપ વૃક્ષ ઉગશે. કાળે તો ત્યારે જ નક્કી કરી લીધું હશે.

જ્ઞાનયાત્રા આગળ વધી. બીએસ.સી. એલએલ.બી., જૈનોલોજી, જૈન એસ્ટેટિક્સ, જૈન હસ્તપ્રત વિદ્યા વગેરે જ્ઞાનના અનેક ક્ષેત્રોમાં ગુજરાત, મુંબઈ અને લાડનૂ વિશ્વ વિદ્યાલય દ્વારા ધૂમી વળ્યા.

‘જૈન જગત’નું તંત્રી પદ સંભાળ્યું, જૈન વિદ્યાલયોમાં ફેકલ્ટી તરીકે વિદ્યા પ્રસારણ કર્યું. જૈન સાહિત્ય સમારોહ અને જ્ઞાન સત્રમાં સક્રિય રહ્યા. જૈન કલા અને શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં ખાસ રુચિ કેળવી એ વિષયક શોધ નિબંધો લખ્યા અને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય પ્રવચનો આપ્યા.

જૈન સાહિત્ય અને કલા સ્થાપત્ય ઉપર અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં શોધ પ્રવચનો આપ્યા, અને એ વિષયો ઉપર એમના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા. આ સર્જનાત્મક કાર્યોની યાદી મોટી છે.

રતલામના સુપ્રસિદ્ધ એડવોકેટ વી. સી. પોરવાલના ફાર્માસીસ્ટ સુપુત્ર ઉદ્યોગપતિ જિનેન્દ્રભાઈ રેણુકાબેનના જીવનસાથી છે અને રેણુકાબેનની આ શુભ પ્રવૃત્તિના પ્રોત્સાહક છે. રેણુકાબેનની આ જ્ઞાનયાત્રામાં પુત્રવધૂ રાખી, પુત્ર રાહુલ અને પૌત્ર અક્ષતનો પૂરો સાથ છે, જે સમગ્ર શ્રુત જગત માટે પ્રેરક છે.

ડૉ. અભય દોશી

ડૉ. અભય દોશી એટલે જૈન વિદ્વાનોમાં લાડકું બાલું નામ.

ડૉ. અભય દોશીએ મુંબઈની મીઠીબાઈ કૉલેજમાં ૧૬ વર્ષ સુધી ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી વર્તમાનમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગમાં અધ્યક્ષસ્થાને સહયોગી અધ્યાપક છે અને પીએચ.ડી. ઉપાધિ માટેના વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક છે.

મૂળ રાજસ્થાનના તેતાલીશ વર્ષીય આ યુવાન ડૉ. અભય દોશીને જૈન ધર્મ અને ભાષાના સંસ્કારો કુટુંબમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. ધર્મપરાયણ માતા જશોદાબહેન પાસેથી ધર્મ-ક્રિયા ભક્તિના સંસ્કારો મળ્યા છે, તો પિતા ઈન્દ્રચંદ્ર દોશીએ ગુજરાતના મહેસાણાની સુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી પાઠશાળામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ગહન અભ્યાસ કર્યો છે, અને અધ્યાત્મયોગી પૂ. શ્રી ભદ્રંકર વિજયજીના સાન્નિધ્યમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને નમસ્કારનો સ્વાધ્યાય કર્યો છે. મોટા કાકા શ્રી પારસમલજી હસ્તપ્રત લેખનમાં કુશળ હતા. પરિવારમાંથી બે પુત્રીઓએ પૂ. ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્રના તજજ્ઞ આ યુવાન સંપાદકે ‘ચોવીશી-સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’ ઉપર પીએચ.ડી. માટે શોધ-પ્રબંધ લખ્યો છે, ઉપરાંત ‘જ્ઞાન વિમલ સમૃદ્ધિ સંગ્રહ’, ‘શેત્રુંજય ગિરિરાજ પૂજા’, ‘અર્હદ ભક્તિ સાગર’ વગેરે ગ્રંથો એમના નામે પ્રકાશિત થયા છે, અને ૨૦૦૦ કડીનો ઉપાધ્યાય ઉદયરત્ન કૃત ‘યશોધર રાસ’ અને ‘જૈન રાસ વિમર્શ’ સંપાદિત ગ્રંથ પ્રકાશિત થયા છે.

સ્મિતભાષી અને મિતભાષી અને ચિંતક વક્તા ડૉ. અભય દોશી ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યયન સાથોસાથ ઘણાં વર્ષોથી સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ પણ કરાવે છે.

‘જૈન સાહિત્યમાં કથન કલા’ ઉપર સંશોધન કરવા માટે ડૉ. અભય દોશીને યુનિવર્સિટી ગ્રાંટ કમિશન તરફથી ત્રણ વર્ષ માટે સાડાબાર લાખનું અનુદાન પ્રાપ્ત થયું છે. સમગ્ર શ્રુત આરાધકો ડૉ. અભય દોશીને અભિનંદન આપે.

પત્ની સુમિત્રા અને સંતાનો કૃપા અને ભવ્યના સંવાદી સહકારે ડૉ. અભય દોશી જ્ઞાનયાત્રામાં પ્રવૃત્ત છે.

□ તંત્રી

રેણુકાબેલ પોરવાલ : ૧૦, દીક્ષિત ભવન, ૧૪૮, પી. કે. રોડ, મુલુંડ વેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦. ફોન: ૨૫૬૧૬૨૩. મો. : ૦૯૮૨૧૮૭૭૩૨૭

ડૉ. અભય દોશી : A-૩૧, ગ્લેડહર્સ્ટ, ફિરોઝશાહ મહેતા રોડ, સાન્તાક્રુઝ (વે.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૪. ફો. ૨૬૧૦૦૨૩૫. મો. ૯૮૮૨૬૭૮૨૭૮

સંપાદકીય...✍

શ્રી ગુણવંતભાઈ બરવાળિયાએ પાટણ સમીપવર્તી સાગોડિયા મુકામે એક પરિસંવાદ ગોઠવ્યો હતો. આ પરિસંવાદની પૂર્ણાહુતિ બાદ પાટણના જિનાલયોના દર્શન માટે જવાનું ગોઠવાયું. આ જિનાલયના દર્શન કરતા, એના શિલ્પ-સ્થાપત્ય અંગે વાર્તાલાપ કરતા શ્રી ધનવંતભાઈ શાહને મનમાં સ્ફૂર્યું: ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નો એક તીર્થવિષયક વિશેષાંક પ્રગટ કરીએ. આ કાર્ય માટે તેમણે અમને સંયુક્ત રીતે જવાબદારી સોંપી.

પ્રાકૃતિક સંપદાથી વિભૂષિત તીર્થો ઇતિહાસ અને શિલ્પના પણ અનોખા ખજાના લઈને બેઠા હોય છે. વળી, સાધકની આધ્યાત્મિક ચેતનાને ઉન્નત કરનારી ભરપૂર સામગ્રી આ તીર્થોમાં રહી હોય છે. તીર્થના આ પ્રાકૃતિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક ત્રિવિધ મહત્વને અંકિત કરવાનો ઉપક્રમ આ સંપાદન પાછળ રહ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, ભોળાભાઈ પટેલ, પ્રીતિ સેનગુપ્તા આદિએ પ્રવાસની સંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખી પુષ્કળ માત્રામાં લલિતનિબંધો લખ્યા છે. જૈન તીર્થોમાં સંવેદનાની ભરપૂર સામગ્રી હોવા છતાં જૈનતીર્થો પર ભાગ્યે જ લલિતનિબંધો લખાયેલા મળે. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના આ વિશેષાંક નિમિત્તે કેટલાક તીર્થવિષયક લલિત નિબંધોની સંપ્રાપ્તિ થાય, અને તીર્થમાં રહેલી ભાવસંવેદનાનો સમર્થ સર્જકોની કલમથી સૌ ભાવકોને ઉપલબ્ધ થાય, એ પણ આ સંપાદનનો હેતુ છે.

કેટલાક લેખકોએ તીર્થ વિશેની અનેક વિગતો અને સંશોધનો ઉપલબ્ધ કરી આપ્યાં છે, એ પણ સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણીની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન છે. તીર્થોના ઇતિહાસને સાચવવો એ આપણી ધર્મપરંપરાના ઇતિહાસના રક્ષણનો એક મહત્વનો હિસ્સો છે.

આપણે ત્યાં કહેવાયું છે, ‘તારે તે તીર્થ’. જે આત્માને ભવસાગરથી પાર ઊતારે તે સાચું તીર્થ છે. એટલે જ ચતુર્વિધ સંઘ, સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો આદિ સર્વ તીર્થરૂપ કહેવાય છે. આ જંગમ તીર્થોની સાથે જ્યાંના પરમાણુઓમાં વિશેષ શુદ્ધિ છે, જેના વાયુમંડળમાં ઊર્ધ્વચેતનાનો સંચાર છે, જ્યાં તીર્થકરોના કલ્યાણકો કે મુનિભગવંતોના મોક્ષગમનની ઘટના ઘટી છે, જ્યાં સાધક આત્માઓએ સાધના કરી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની સંપ્રાપ્તિ કરી છે, એવા સ્થળો ‘સ્થાવર તીર્થ’નું ગૌરવ પામે છે.

આવા સ્થાવર તીર્થોમાંથી કેટલાક મહિમાવંત તીર્થસ્થળોનો પરિચય પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ પરિચયના માધ્યમથી તીર્થ પ્રત્યેના ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ થાય, તેના ઇતિહાસને જાણી તીર્થની વિશેષતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય, તેના શિલ્પ-સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિનો પરિચય થાય, સાથે જ વિવિધ લેખકોને તીર્થ નિમિત્તે અનુભવાયેલી સંવેદનામાં સૌ સહભાગી બને, એ દૃષ્ટિએ આ વિશેષાંકનું આયોજન કર્યું છે.

પોતાના લેખો સમયસર પહોંચાડવા માટે સૌ લેખક-મિત્રોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર તેમજ ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહ અને મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો આ અમૂલ્ય તક ઉપલબ્ધ કરી આપવા માટે આભાર.

□ ડૉ. રેણુકા પોરવાલ

□ ડૉ. અભય દોશી

Bahubali, at Shravanbelgola,
World heritage, Karnataka.

Jaina images from anicent Jaina temple at
Zanzibar in Africa

Dvi-tirthi from Juna Delawada- Rajasthan

Kalikunda Parswanath Kalikunda tirtha

The inside view
of Panchasara
Parsvanath temple
at Patan in Gujarat

Palitana
Under Full Moon
Gujarat, India

Jahaj Mandir,
Temple architecture
Mandwalla- Rajasthan

Dravida style Shikhara,
shrine constructed
in 6th century,
Pattadakal, Karnataka.

Ayagapatta of Swastika from Mathura's stupa, showing Jina and symbol worship.

Ayagapatta from Mathura showing Jaina Stupa at Mathura. Courtesy from Lucknow Museum

Jaina Caves at Badami at Karnataka

Ambika-Goddess of Wealth & Prosperity, under a Mango Tree. Ellora Jaina caves.

A miniature painting from Kalpasutra, showing Neminath Procession

Dancing Putalis in three dimension on brackets of Toran beam-shrine at Kapadvanj

Nine women forming an elephant, a painting in a shrine at Kapadvanj- Gujarat

A very impressive painting of a Jina with Chavardharis, at Zanzibar, Jaina shrine

□ **ਡਾ. ਰੇਖੁਕਾ ਪੋਰਵਾਲ**

વિષય પ્રવેશ :

સ્થાપત્ય (Architecture)ને ગૃહનિર્માણની વિદ્યા અથવા ચૈત્ય કે ભવનની નિર્માણશૈલી તરીકે સમજી શકાય. ભવનનું સ્થાપત્ય કે બાંધકામ તથા એમાં વપરાયેલ સામગ્રીના આધારે એ ક્યારે સ્થાપિત થયું એ જાણી શકાય છે. જૈન કળા અને સ્થાપત્યને વિશેષ પ્રોત્સાહન રાજા-મહારાજાઓ તથા મંત્રીઓ તરફથી મળ્યું છે. ભારતના ઇતિહાસના આધારે એમ જણાય છે કે અહીં સદીઓથી રાજ દરબારમાં મંત્રી તરીકે મુસ્લિમ જૈન વાણિયાઓને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આ મંત્રીઓએ તેમના કાર્યમાં અજાણતાં પણ, હિંસાને મહત્ત્વ ન આપેલ હોવાથી ઘણી વાર ગુરુદેવો તેમને મંદિર નિર્માણની સૂચના કરતા. જૈન મંત્રીઓ-વિમલશાહ, પેથડશાહ, સજજનમંત્રી, વસ્તુપાળ-તેજપાળ, ધરણાશાહ, વીર ધવલ વગેરે શ્રેષ્ઠીઓ દ્વારા નિર્મિત થયેલ અદ્ભુત મંદિરો આપણી અમૂલ્ય ધરોહર છે. મુસ્લિમ આક્રમણ તથા સાર-સંભાળની ત્રૂટિને કારણે પ્રાચીન મંદિરો ઘણાં નષ્ટ થયા છતાં આજે જૈનો પાસે એનો ભવ્ય ભરપુર ખજાનો ઉપલબ્ધ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધાર્મિક વિચારો અને સંસ્કારોથી ઘડાયેલી છે. એની સ્થાપત્યકળામાં પણ ધાર્મિક આસ્થા જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઉપરાંત અહીં ઉદ્ભવેલ ધર્મોમાં મંગળ પ્રતિકો-કમળ, સ્વસ્તિક, ત્રિછત્ર, મીન યુગલ, હંસ, ફૂલની માળા, ઘંટો, શ્રીવત્સ વગેરે સમાન રૂપે નિરખવા મળે છે. જૈન અને હિંદુ મંદિરોમાં ધજા, દેવ-દેવીઓ તથા અન્ય સ્થાપત્યમાં નહિવત્ ફરક હોય છે. જૈન મંદિરોમાં તીર્થંકરો અને દેવ-દેવીઓના ચિત્રણ તથા પ્રતિમાઓ શાસ્ત્રાનુસારે સ્થાપિત કરેલી હોય છે. જૈન સ્થાપત્ય અને પ્રતિમા વિજ્ઞાનના પ્રકારો દર્શાવતાં ગ્રંથો-વાસ્તુસાર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, અપરાજિત પૃથ્થા, દેવ્યાધિકાર અને વૃક્ષાર્ણવ છે.

જૈન મંદિરોત્તી સ્થાપત્ય શૈલી

જૈન દેરાસરોની સ્થાપત્ય શૈલીમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે—ઉત્તર ભારતના મંદિરોનું ‘નગર શૈલી’નું સ્થાપત્ય અને દક્ષિણ ભારતના મંદિરોનું ‘દ્રવીડ શૈલી’નું સ્થાપત્ય. ગુજરાત, મધ્ય ભારત અને ઉત્તર ભારતમાં નગર શૈલી કે નાગરકલા પ્રમાણે મંદિરોનું બાંધકામ થાય છે. આ શૈલીનું વર્ગીકરણ તેના મુખ્ય મંડપ અને શિખરોના આધારે કરાય છે, જેમકે—ચતુર્ભુજ પ્રાસાદ, મેરુ પ્રાસાદ, સ્થ મંદિર, જહાજ મંદિર, વગેરે.

દ્રવીડ શૈલીનો પ્રારંભ દક્ષિણ ભારતમાં કર્ણાટક અને તામિલનાડુ રાજ્યમાં દુદ્ડી થી ૭મી સદી દરમિયાન થયો હતો. આ શૈલીના સર્વોત્તમ ઉદાહરણો પટ્ટકલ (કર્ણાટક) અને કાંચીપુરમ્ (તામિલનાડુ)માં જોવા મળે છે જે આજે પણ ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે.

જૈન મંદિરો અથવા ચૈત્યોનો ક્રમિક વિકાસ, પ્રથમ સ્તૂપ, ત્યારબાદ ગુફા મંદિરો અને પછી મંદિરોના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો. મહાપુરુષોના નિર્વાણ સ્થળે સ્તૂપ બાંધવાની પરંપરા પ્રાચીન સમયમાં પ્રવર્તતી હતી. ‘સ્તૂપ’નો ઉલ્લેખ ‘આચાર્યૂલા’, સ્થાણાંગસૂત્ર, સમવાયાંગ સૂત્ર, આદિપુરાણ, ભગવતી સૂત્ર, જીવાભિગમ સૂત્ર, જંબૂદ્વિપ પ્રજ્ઞપ્તિ, રાયપસેણીય સૂત્ર વગેરેમાં ‘ચૈત્ય સ્તૂપ’ તરીકે મળે છે. અષ્ટાપદ, વૈશાલી અને મથુરામાં વિશાળ સ્તૂપો હતા જેનું સુંદર વર્ણન ગ્રંથોમાં મળે છે. અષ્ટાપદના શિખર પર ભરત મહારાજાએ ‘સિંહનિષિધ્ય આયતન’ નામના સ્તૂપનું

નિર્માણ કરાવી એમાં ચોવીશ તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ સ્થાપિત કરી હતી. વૈશાલીમાં ‘જગરમણ’ સ્તૂપમાં મુનિસુવ્રતસ્વામી મૂલનાયક હતા જેનો કોણિકરાજાએ નાશ કર્યો હતો. મથુરા નગરીનો ‘દેવ નિર્મિત’ સ્તૂપ દશમી સદી સુધી ઘણી સારી સ્થિતિમાં હયાત હતો પરંતુ એનો મહમ્મદ ગઝનીએ વિનાશ કર્યો. ત્યારબાદ જૈન સંઘે એનો પાંચ વર્ષમાં જ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. તેરમી સદીમાં જિનપ્રભસૂરિએ મથુરાની યાત્રા કરીને સ્તૂપનું સુંદર વર્ણન ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં આપ્યું છે. પરંતુ લગભગ ૧૭મી સદીમાં એના પર ફરી આક્રમણ થયું અને એનો સંપૂર્ણ નાશ થયો.

મથુરાના સ્તૂપનું સ્થાપત્ય

મથુરામાં ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૨માં પુરાતત્ત્વ વિભાગ દ્વારા સ્તૂપના સ્થળેથી ઉત્ખનન કરતાં એક ગોળાકાર ભવનનો પાયો મળી આવ્યો. એનો વ્યાસ ૪૭ ફૂટ તથા એમાં કેન્દ્રથી પરિધિ સુધી માટી અને ઈંટોની દિવાલો હતી. અંગ્રેજ વિદ્વાન વિન્સન્ટ સ્મીથના મંતવ્ય મુજબ એ અવશેષોના પાયા મોઢંજોડેરો પછી મળી આવેલ ભવનોમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાય. આ સ્થળેથી પ્રચુર માત્રામાં પ્રતિમાઓ અને શિલ્પો મળ્યા. એક પ્રતિમાના પબાસનના શીલાલેખ મુજબ તેને કુષાણ સંવત ૭૯ (ઈ. સ. ૧૫૭)માં દેવનિર્મિત સ્તૂપમાં સ્થાપિત કરેલ હતી. આ શિલાલેખ પરથી ફલિત થાય છે કે સ્તૂપને દેવોએ નિર્માણ કરેલ હતો તથા એ ઘણો પ્રાચીન હોવાથી તે સમયે જૈનોમાં સ્તૂપનું બાંધકામ ઘણું ઊંચા દરજ્જાનું થતું હતું. અહીંના

આ મંદિરની વિચારધારા દર્શાવે છે કે જીવને સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારવા માટે ફક્ત પ્રભુનો સહારો જ છે. પ્રભુ પોતે તર્યા છે અને અન્ય જીવોનો પણ ઉદ્ધાર કરશે

ઓરિસ્સામાં ભુવનેશ્વરથી ૩ માઈલના અંતરે ઉદયગિરિ-
પંડગિરિ (કુમાર-કુમારી) નામની નાની પહાડીઓમાં ૩૩ જેટલા
ગુફાઓ જૈન સાધુઓના રહેવા માટે બનાવેલ હતી. આ ગુફાઓમાં
નાની ઓરડીઓમાં ધ્યાન ધરવા માટેની વ્યવસ્થા, પરસાળ, બહારની
તરફ સ્તંભો, તોરણમાં પ્રભુ પ્રાર્થના જીવન સંબંધી શિલ્પો, પ્રભુની
પ્રતિમાજીઓ ઉપરાંત અહીં પારવેલનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ પણ છે.
આ શિલાલેખના ઉલ્લેખ મુજબ નંદરાજાના સમયમાં અહીં એક

મંદિરોના નિર્માણમાં બે પ્રકારના સ્થાપત્યનો ઉલ્લેખ (નાગર શૈલી અને દ્રવિડ શૈલી) આપણે જોયો. દ્રવિડ શૈલીનું ફરી વર્ગીકરણ કરતા બસદી (બસતી) અને બેટ્ટા એમ બે પ્રકાર જોવા મળે છે. ‘બસદી’માં ગર્ભગૃહની આગળના મંડપમાં વિપુલ માત્રામાં સ્તંભો હોય છે તથા જૂજ અપવાદ સિવાય અહીં પરિક્રમા હોતી નથી. આ વિકસિત રૂપમાં હોઈશાલા વંશમાં ઘણાં મંદિરો શ્રવણબેલગોલા, જિનનાથપુર, હુમય, લકુંડી, મુડબદ્રિ, કારકલ, વેનુર ઘણે સ્થળે

સ્થાપિત થયા. દિગંબર જૈન મંદિરોમાં મંદિરમાં પ્રવેશ પહેલાં માનસ્તંભ હોય છે જેમાં ઉપરની બાજુએ સર્વતોભદ્ર પ્રતિમાજી સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. બેઢા પ્રકાર નાની ટેકરી પર મંદિર હોય એને કહેવાય.

‘શ્રવણબેલગોલા’ શહેર અને બાહુબલીની પ્રતિમા (ઈ. સ. ૧૦મી સદી) વિશ્વના હેરિટેજમાં ગણાય છે. અહીં વિંધ્યગિરિ અને ચંદ્રગિરિ બે નાની પહાડીઓ પર ઘણાં જૈન મંદિરો છે. વિંધ્યગિરિ પર દસમી સદીમાં અતિ ભવ્ય બાહુબલીની પ્રતિમા ગંગવંશના મંત્રી ચામુંડરાયે સ્થાપિત કરાવી હતી. ચંદ્રગિરિ પર ૧૯ મંદિરોનો સમૂહ છે. દિગંબર સંપ્રદાયની માન્યતા મુજબ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે અહીં સંલેખના વ્રત લીધું હતું.

મુડબદ્રિમાંનું મુખ્ય મંદિર ‘ત્રિભુવનતિલક ચુડામણી’ ઈ. સ. ૧૦૩૦માં તૈયાર થયું. એના શિખરો પીરામિડીયલ શૈલીના છે. ઘણાં સ્તંભોથી શોભિત રંગમંડપ ત્રણ છે. આ મંદિર દ્રવીડ શૈલીનું બસદી પ્રકારનું છે.

પટ્ટકલમાં ત્રણ માળનું જિનાલય દ્રવિડ શૈલીનું છે. અહીં જમીનથી શિખર સુધી ચતુષ્કોણ રચના છે. પટ્ટકલ અને કાંચીપુરમ્ના દ્રવિડ શૈલીના મંદિરો લગભગ દૃઢી સદીના છે અને ઘણી સારી સ્થિતિમાં આજે પણ છે. દક્ષિણ ભારતનું મુડબદ્રિ (કર્ણાટક) મંદિર વિપુલ સ્તંભોથી યુક્ત છે જે ઈ. સ. ૧૪૭૦માં બંધાયું હતું. હલિબિડુમાં એક સમયે ૧૨૦ જિન મંદિરો હોવાની અનુશ્રુતિ છે. હવે ગામની અંદર ફક્ત ફક્ત ત્રણ જૈન મંદિરો જ જોવા મળે છે.

લક્કુંડી (જિલ્લો ધારવાડ)નું બ્રહ્મ જિનાલય ૧૧મી સદીમાં

તૈયાર થયું હતું. આ મંદિર પણ ચતુષ્કોણ તલમાળથી પ્રારંભ થઈ ત્રણ માળ સુધી ‘ચતુરશ્ચ શિખર’માં વિકાસ પામતું દ્રવીડ શૈલીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. બેલગામમાં પણ દશમી સદીના મંદિરનો ધુમ્મટ કમળની કલાકૃતિથી ભરપુર છે.

નાગર શૈલી

ઉત્તર ભારત, મધ્ય પ્રદેશ અને પશ્ચિમ ભારતમાં નાગર શૈલીના

ઉત્તમ મંદિરો તૈયાર થયા છે. નાગર શૈલી અને દ્રવીડ શૈલી મુખ્યત્વે એના શિખરોથી અલગ પડે છે. ઉપરાંત નગર શૈલીમાં પંચરથ પ્રકારના શિખરો પણ દૃશ્યમાન થાય છે. ખજુરાહોનું પાર્શ્વનાથ મંદિર ‘શાંધાર પ્રાસાદ’ કલાનું ગણાય. એમાં ગર્ભગૃહ, અંતરાલ, મંડપ અને અશ્વમંડપ હોય છે. અહીં ઘંટાઈનું એક જીર્ણમંદિર છે જેમાં સ્તંભો પર ઘંટડીઓની કલાત્મક ગોઠવણી તથા ત્રિશલા માતાના સ્વપ્નો અલંકૃત કરેલા છે. દેવગઢમાં ૯મી સદીથી લઈ ૧૨મી સદી સુધીના ૩૧ મંદિરો છે, જેમાં પંચરથ પ્રકારના શિખરો છે. આબુના વિમલવસહી અને લુવસહી મંદિરમાં અંદર અદ્ભુત કલામય પથ્થરની કોતરણી છે. અહીંના પિરામીડ આકારના શિખરો તથા આરસની દેવકુલિકા અને કલાત્મક ગુંબજોથી જ આ પ્રકારના આરસના મંદિરો બાંધવાની પરંપરા અસ્તિત્વમાં આવી.

રાણકપુરનું ત્રૈલોક્ય દીપક પ્રાસાદ કળાનું ચતુર્મુખ મંદિર એના સ્થાપત્ય અને કળા બંને માટે અજોડ અને અદ્વિતિય ગણાય. ઈ. સ. ૧૪૩૯માં તૈયાર થયેલ આ મંદિરોના શિખરોની રચના ‘નલિની ગુલ્મ વિમાન’ની છે. અહીંના ૧૪૪૪ કોતરણીયુક્ત

પ્રથમ મસ્તકાભિષેક

એક હજાર વર્ષ અગાઉની કથા છે. પ્રભુ ઋષભદેવના પુત્ર બાહુબલીની સુંદર, આકર્ષક અને અસાધારણ પ્રતિમાને આખરી ઓપ શિલ્પીએ આપી દીધો છે. શિલ્પી દ્વિધામાં છે; આખી રાત્રી એ વિચાર કરતો રહ્યો, આંસુ સારતો રહ્યો કારણ કે એની ઈચ્છા આજીવન બાહુબલીની સેવા કરવાની છે. પરંતુ એમ કરવા જતાં એને ધન અને કીર્તિ ખોબલે ખોબલે મળશે. મહાન તપસ્વી બાહુબલીની પ્રતિમા પરના ભાવો કંડારતા એનું મન એટલું નિસ્પૃહી થઈ ગયું હતું કે એના જીવને કશી મણા બાકી રહી ન હતી. એણે એ સ્થળેથી વિદાય લેવાનું નક્કી કર્યું. પ્રભાતે પ્રતિમાને મસ્તાભિષેકના મુહૂર્ત નીકળી ચૂક્યા હતા. શિલ્પીએ છીણીથી ટાંચણી દ્વારા પ્રતિમાના ચરણદ્વય ઉપર જમણી તરફ કન્નડ અને તામિલ ભાષા તથા ડાબી તરફ મરાઠી ભાષામાં ‘શ્રી ચામુંડરાયે ભરાવેલ’ શબ્દો અંકિત કર્યા અને પરોઢના પ્રથમ પ્રહરમાં ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો.

પ્રથમ મસ્તકાભિષેકનો કાર્યક્રમ પ્રારંભ થયો. મંત્રી ચામુંડરાય, માતા કાલલાદેવી, નેમિચંદ્રાચાર્ય અને હજારો ભક્તો શ્રવણબેલગોલા નગરમાં એકત્ર થયા. ક્ષીર-નીરના કળશો પ્રભુના મસ્તકનું પ્રક્ષાલન કરવા લાગ્યા. એક અચરજ નિરખવાનું મળ્યું કે અભિષેકની ધારા વિશાળ ગોમટેશ્વરની પ્રતિમાની કટિ સુધી જ પહોંચતી હતી. આ જોઈને મંત્રી વીર માર્તંડ ચામુંડરાય (ગોમટરાય)નો રહ્યોસહ્યો ગર્વ પણ પીગળી ગયો. એ તુરત જ ગુરુ મહારાજનો સંપર્ક કરી કારણ પૂછવા લાગ્યો. તેમણે જણાવ્યું કે અભિષેકની ખરી હકદાર તો દૂર ઊભી રહેલ ગરીબ વૃદ્ધા છે. તેના હાથમાં નાળિયેરની અડધી કાચલીમાં દૂધ છે, જેને કર્મચારીઓ આગળ પહોંચતા રોકી રહ્યા છે. મંત્રીજીએ એ વૃદ્ધાને સહારો આપીને આમંત્રી તથા એની પાસે એના જ ક્ષીરથી અભિષેક કરાવ્યો. નાળિયેરની વાટકીનું દૂધ બાહુબલીજીના મસ્તકથી પ્રવાહિત થતું ચરણ સુધી પહોંચ્યું. ત્યારબાદ મંત્રીજીએ અભિષેક કર્યો. વૃદ્ધાના રૂપમાં સાક્ષાત્ શાસનદેવી હાજરાહજૂર રહી હતી લોકોને સમજાવવા માટે કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો ભક્તિમાં અહંકારની બુંદ પણ ચાલે નહીં.

સ્તંભો અને તેમાં પણ કેટલાકની ઊંચાઈ ૪૦-૪૫ ફૂટથી પણ વધુ, સંપૂર્ણ દેરાસરને ભવ્યતા બક્ષે છે. મુખ્ય મંદિરની આજુબાજુ ૭૨ તથા ચાર ખુણામાં વધુ એક એક દેરાસર એમ બધું મળીને ૭૬ દેરીઓ તથા મુખ્ય (ચોમુખજી) ગર્ભગૃહની ચારે તરફના વિશાળ રંગમંડપો અતિ રમણીય લાગે છે. મૂળનાયક શ્રી ઋષભદેવની ચૌમુખી પ્રતિમાનું ગર્ભગૃહ, ૭૬ દેવકુલિકાઓની હારમાળામાં મધ્યમાં પેન્ડન્ટ સમાન દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે.

ઘાણેરાવનું મહાવીર મંદિર નગર શૈલીમાં 'સાંધાર પ્રાસાદ' પ્રકારનું છે. પ્રો. મધુસુદન ઢાંકી એને દશમી સદીમાં બંધાયેલ 'મારુ-ગૂર્જર' સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાવે છે. જેસલમેરના કિલ્લામાં પીળા પથ્થરમાંથી તૈયાર કરાયેલ સાત દેરાસરોનો સમૂહ છે. આ મંદિરો ઈ. સ. ૧૫ થી ૧૬મી સદી દરમિયાન સ્થાપિત થયા. ઓશિયાજીમાં મહાવીર સ્વામીનું મૂળ મંદિર ૮મી સદીનું મારુ-ગૂર્જર શૈલીનું છે. તારંગાનું શ્રી અજિતનાથનું મંદિર (ઈ. સ. ૧૧૬૫) કુમારપાળ રાજાએ 'સાંધાર મેરૂ પ્રાસાદ' પ્રકારનું પ્રભાવશાળી બનાવ્યું. આ પ્રકારમાં ગુઢમંડપને મૂળ પ્રાસાદ સાથે જોડીને સાથે અંદર પ્રદક્ષિણાપથ રાખવામાં આવે છે. તારંગામાં દિગંબર જૈન મંદિરની એક દેવકુલિકાની બારશાખ પર પ્રાચીન શિલાલેખ છે.

કુંભારિયાના પાંચ જૈન મંદિરો ઈ. સ. ૧૧૭૬થી ઈ. સ. ૧૨૩૧ વચ્ચે બંધાયા. અહીં મંદિરના ઘુમ્મટોમાં તીર્થંકરોના જીવન પ્રસંગો કલામય રીતે કંડારાયેલા છે. તારંગા અને કુંભારિયાજીમાં મંદિરની બહાર ભમતીમાં અલગથી નંદિશ્વર દ્વીપની રચના છે જ્યાં ભક્તગણ સ્થાન પર દરેક મંદિરના પૂજા-અર્ચન કરી શકે છે. મધ્યકાળમાં ઘણાં મંદિરોમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યના તત્વોને બાંધકામમાં ઉમેરવામાં આવ્યા. રતલામના બાબાશાહના મુખ્ય મંદિરની ટોચ પર ચાર મિનાર જેવા સ્તંભોનું ચિત્રણ છે તથા ત્યાંના શાંતિનાથ મંદિરની ચાર બાજુએ ઊંચા મિનારા છે. જેની અંદરની બાજુએ ઉપર તરફ તીર્થંકરની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી છે. પાટણ, ખંભાત, ભરૂચ વગેરે શહેરોમાં પ્રાચીન મંદિરો ઘણી ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાના છે પરંતુ આજે એ સર્વ આર્કીયોલોજી સર્વે ઓફ ઈન્ડિયાના હાથમાં છે.

અર્વાચીનકાળમાં મેરુ પ્રાસાદ, રથ મંદિર, જહાજ મંદિર વગેરે પ્રકારો મંદિરની બાંધણીમાં જોવા મળે છે. ભોપાવર (મ. પ્ર.), સોમનાથનું શિવજીનું મંદિર 'સાંધાર મેરૂ પ્રાસાદ' પ્રકારનું અતિ વિશાળ છે. રથ મંદિરમાં મંદિરની બંને તરફ પૈડા (ચક)નું શિલ્પ કંડારવામાં આવે છે, જેથી સંપૂર્ણ મંદિર રથ જેવું લાગે. મધ્ય પ્રદેશમાં 'માતમોર' ગામે શ્રી માણિભદ્રજીનું મંદિર, ભાયંદર (મુંબઈ), પુના વગેરે સ્થળોએ રથાકાર મંદિર જોવા મળે છે.

'જહાજ મંદિર'ના જેવું સ્વરૂપ માંડવલા રાજસ્થાનમાં તૈયાર થયું છે. આ મંદિરની વિચારધારા દર્શાવે છે કે જીવને સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારવા માટે ફક્ત પ્રભુનો સહારો જ છે. પ્રભુ પોતે તર્યા છે

અને અન્ય જીવોનો પણ ઉદ્ધાર કરશે માટે જ તેઓ તિન્નાણ તારયાણ, કહેવાય છે. માંડવલા ઉપરાંત આવા મંદિરો કોલ્હાપુરમાં જોવા મળે છે. બાવન જિનાલય તથા બોંતેર જિનાલયમાં મુખ્ય મંદિરની આસપાસ નાની ૫૧ દેરીઓ અને ૭૧ દેરીઓની બાંધણી અનુક્રમે કરાય છે. જેથી મુખ્ય મંદિર સાથે એ, બાવન કે બોંતેર જિનાલય કહેવાય.

સંકલન :

પ્રભુ મૂર્તિને કેન્દ્રસ્થાને રાખી જૈન સ્થાપત્યકળા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ. ખારવેલના લેખ મુજબ નંદરાજાના સમયમાં પણ મૂર્તિપૂજા, મંદિરો અને ગુફા મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. જૈનોએ મંદિર નિર્માણમાં પ્રચલિત નવી શૈલી હંમેશાં અપનાવી છે.

સ્તંભ પર આધારિત સ્થાપત્યમાં મૂડબદ્રિ અને રાણકપુર અજોડ કહેવાય. રાણકપુરમાં ભીંત પરનું સહસ્ત્રફણા પાર્શ્વનાથ, ઘુમ્મટ પરની કલ્પવૃક્ષ (કલ્પવૈલી)માં કલાકારોએ પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે. દક્ષિણ ભારત અને ઉત્તર ભારતમાં પણ ઘણે સ્થળે સ્થાપિત કરાયેલા માન સ્તંભો દિગંબર સંપ્રદાયનું મહત્વનું યોગદાન દર્શાવે છે. જૈન સ્થાપત્યમાં જૈનોની કલા પ્રત્યેની આગવી સૂઝ તથા પ્રભુ ભક્તિની વિરાટ ઊંચાઈના દર્શન થાય છે.

અંતમાં ત્યાગ, તપસ્યા, તપ અને આરાધનાની ફલશ્રુતિ માટે પર્યુષણના કર્તવ્યમાં ચૈત્ય પરિપાટી અર્થાત્ તીર્થસ્થળોની યાત્રાનું વિધાન છે. માનવ જીવનને સાર્થક કરતી તીર્થયાત્રા હંમેશાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપુર ક્ષેત્રમાં હોવાથી તન અને મન બંને પ્રફુલ્લિત થાય છે. તીર્થ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ અને એના સુંદર સ્થાપત્યયુક્ત જિન મંદિર, જિનેશ્વર ભક્તોને જીવનનું ચરમ લક્ષ પ્રદાન કરે છે.

[નોંધ : જૈન દેરાસરોમાંના ભાગો અલગ અલગ નામે ઓળખાય છે જે નીચે મુજબ છે-

૧. પ્રાસાદ અથવા મુખ્ય મંદિર (સંપૂર્ણ)
૨. ગર્ભગૃહ કે ગૂઢ મંડપ
૩. પ્રદક્ષિણા માર્ગ-ત્રીક (મુખ મંડપથી શરૂ કરી ત્રણ વાર કરવી.)
૪. રંગ મંડપ (ભક્તો પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે તે સ્થળ)
૪. વલનક (પગથિયાં પછી ઉપર જઈ મંદિરમાં અંદર જવાનો માર્ગ)
૫. આસપાસની દેવકુલિકાઓ.]

સંદર્ભ સૂચિ :

- ધ એસ્પેક્ટ ઓફ જૈન આર્ટ-આર્કિટેક્ચર : ડૉ. મધુસુદન ઢાંકી
- સાન્તાર આર્કિટેક્ચર : ડૉ. મધુસુદન ઢાંકી
- જૈન આર્ટ એન્ડ આર્કિટેક્ચર ઈન તામીલનાડુ : સુંદર રાજન
- શાશ્વત સૌરભ : સંપાદક નંદલાલ દેવલુક
- ધ વેસ્ટર્ન ઈન્ડીયન જૈન ટેમ્પલ : ડૉ. મધુસુદન ઢાંકી ***
- ૧૦, દીક્ષિત ભવન, ૧૪૮, પી. કે. રોડ, મુલુંડ વેસ્ટ,
- મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૦. ફોન : ૨૫૬૧૬૨૩ / ૦૮૮૨૧૮૭૭૩૨૭

પરમાત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપ છે, માટે તેમની નિર્વાણ
અવસ્થાની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

દીયાણા, નાંદિયા, મહુવા આદિમાં પચાસનસ્થ પ્રભુ પ્રતિમાઓ પણ પ્રભુના જીવનકાળમાં સ્થપાયેલી હોવાનું મનાય છે. ધર્મચક્રતીર્થ (વિલહોળી-નાસિક પાસે-મહારાષ્ટ્ર)માં પ્રભુની કેવળજ્ઞાન પછીની વિહાર-અવસ્થાની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

મલ્લિનાથ પ્રભુ સ્ત્રી તીર્થંકર હોવાથી સાતમી સદીની તેમની સ્ત્રીરૂપ ધરાવતી મૂર્તિ લખનૌ મ્યુઝિયમમાં જોવા મળે છે. એ જ રીતે વીસમા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતસ્વામી કાયબા (કચ્છપ) લાંછન હોવાથી, તેમ જ કાયબાનો હાલમાં વિશેષ શુકનિયાળ તરીકે પ્રચાર થવાથી વિશાળ કાયબા પર મુનિસુવ્રતસ્વામીની મૂર્તિ બિરાજમાન કરવાનો પ્રચાર વધી રહ્યો છે.

પરમાત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપ છે, માટે તેમની નિર્વાણ અવસ્થાની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. એ સાથે જ પરમાત્મા દેવેન્દ્રેયી પૂજનીય-વંદનીય છે, એ દર્શાવવા બે બાજુ ચામરધારી ઈન્દ્રોયુક્ત અનેક જિનપ્રતિમાઓ સ્થાપિત થઈ છે. ચામરધારી દેવેન્દ્રથી આગળ વધી પરમાત્માના અરિહંતરૂપના વૈભવને વધુ સ્પષ્ટ કરવા અષ્ટપ્રાતિહાર્ય (સિંહાસન, છત્રત્રય, ભામંડલ, દેવદુદુંભિ), અશોકવૃક્ષ, દિવ્યધ્વનિ, ચામરયુગલ, પુષ્પવૃષ્ટિ)ની શોભા દર્શાવતા પરીકરો (પરિવાર)ની રચના મૂર્તિ આસપાસ કરવાની પ્રથા પણ વ્યાપકરૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવી. આ પરીકરોમાં આપણે ત્યાં પંચ-તીર્થનો મહિમા વૃદ્ધિ પામતા પાંચ-તીર્થો-બે કાયોત્સર્ગ ધ્યાનસ્થ પ્રતિમા અને બે પચાસનસ્થ પ્રતિમા સ્થાપવાની પરંપરા થઈ. વળી, તેની નીચેની પીઠમાં સમવસરણનું સૂચન કરવા હાથી-સિંહ આદિની પર્ષદા, અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવી-નવગ્રહ આદિની સ્થાપના દર્શાવવામાં આવી છે. પરીકરના કેન્દ્રમાં પરમજ્ઞાનશક્તિ અથવા પ્રકૃતિશક્તિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આમ, પરીકરની રચનામાં અનેક દિવ્યતત્ત્વોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

પ્રાચીનકાળથી ધાતુમૂર્તિઓ અને પાષાણમૂર્તિઓના પરીકરોની રચનામાં અપરંપરા વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. વસંતગઢથી પ્રાપ્ત થયેલ એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિઓમાં ત્રિતીર્થી (એક મુખ્ય પ્રતિમા, આજુબાજુમાં બે ખડગાસન પ્રતિમા) અને નીચે પાર્શ્વયક્ષ તથા પચાવતીજના દર્શન થાય છે. વળી ફણાઓને અંતે ધરણેન્દ્ર-પચાવતીજની મનોહરમૂર્તિ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વૈવિધ્યસભર પ્રાચીન પંચધાતુ મૂર્તિઓમાંથી કેટલીક પંચધાતુ-મૂર્તિઓની પ્રતિકૃતિ લોઢાધામના (નાયગાંવ, જિ. થાણે) જિનાલયમાં જોવા મળે છે. પંચધાતુની મૂર્તિઓમાં પંચતીર્થીની સાથે જ ક્રમે ક્રમે ચોવીસ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ જે ‘ચોવીસી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેની પણ સ્થાપના થવા માંડી. આ ચોવીસીઓ માત્ર ધાતુની જ નહિ, અનેક સ્થળે પાષાણમાં પણ સુંદર રીતે કંડારાયેલી જોવા

મળે છે. આવી પાષાણમાં કંડારાયેલી ચોવીસી પ્રતિમામાં મુંબઈ ગોડીજી દેરાસરનાં બીજા માળના બહારના ગર્ભગૃહમાં નેમિનાથમૂર્તિ તથા એ જ બીજા માળના બહારના ગર્ભગૃહમાં કાયોત્સર્ગમુદ્રામાં બિરાજમાન આદિનાથ ભગવાનની વિલક્ષણ-સંરચના ધ્યાન ખેંચે છે. કેન્દ્રમાં વિશાળ-ભાવવાહી કાયોત્સર્ગ મુદ્રાસ્થિત આદિનાથ ભગવાનની બેય બાજુની પેનલમાં ૧૧-૧૧ પચાસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ બિરાજે છે અને મસ્તકે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ફણાયુક્ત પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

પ્રભુ મહાવીરના ૧૧ ગણધરોમાંથી પ્રથમ અને વિશેષ મહિમાવાન ગૌતમસ્વામી તથા વર્તમાન મુનિપરંપરાના ઉદ્દગમ બિંદુ સમાન સુધર્મા સ્વામીની ગુરુઅવસ્થાવાળી અનેક સુંદર પ્રતિમાઓ પણ જિનાલયમાં જોવા મળે છે. કેટલાક જિનાલયોમાં ગુરુમૂર્તિની સ્થાપના પણ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત જિનમંદિરોમાં વૈવિધ્યસભર સિદ્ધચક્રજી (નવપદજી)ના યંત્રો તેમજ ઘટ્ટાઓ જોવા મળે છે. ક્યાંક કમલાકારમાં અરિહંતની ચતુર્મુખ મૂર્તિની આસપાસ સિદ્ધચક્રજીની રચના થયેલી જોવા મળે છે. કેટલેક સ્થળે પાષાણમાં પણ સિદ્ધચક્રજીની રચના જોવા મળે છે. સિદ્ધચક્રજી ઉપરાંત જે સ્થાનોની આરાધના કરી આત્મા અરિહંતપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવા વીસસ્થાનકની રચનાઓ જોવા મળે છે. જિનમંદિરોમાં મૂર્તિઓ ઉપરાંત ઊંં છૂંં આદિ મંત્રબીજોના પટ, ઋષિમંડળ આદિ યંત્રો તેમજ પ્રાચીન આયાગપટની યાદ અપાવે એવા ધાતુ પર આલેખાયેલા જિનસમૂહો જોવા મળે છે. પ્રભુસન્મુખ ધરાવવામાં આવતી અષ્ટમંગળની પાટલી પણ તેની અનેક વિભિન્ન ભાતભેદોથી મનને મોહે છે. શંખેશ્વર આદિ સ્થળોએ ચોવીસ જિનમાતાઓના પટ પણ જોવા મળે છે.

જિનમંદિરમાં એ ઉપરાંત ચક્રેશ્વરી, પચાવતી આદિ અધિષ્ઠાયિકા દેવીઓ તેમજ ગૌમુખ-માણિભદ્ર આદિ અનેક યક્ષમૂર્તિઓ પણ સ્થાપિત થયેલી જોવા મળે છે. આ પ્રતિમાવિધાન ઉપરાંત જિનમંદિરમાં રૂપનિર્માણ પણ મનોહારી હોય છે.

દેવમંદિરમાં વિવિધ દેવયુગલો-અપ્સરાઓ પ્રભુભક્તિ માટે જતી હોય, અથવા સંગીત આદિ વડે પ્રભુભક્તિ કરતી હોય એવું આલેખવાની પ્રથા રહી છે. એ ઉપરાંત અષ્ટમંગળ, ચૌદસ્વખો, વિવિધ પુષ્પો અને કોતરણીઓથી જિનમંદિરને શોભાપ્રમાન કરવામાં આવતું હોય છે. આવા વિવિધ પ્રકારના સુશોભન (શિલ્પશાસ્ત્રની પરિભાષામાં રૂપકામ) દેરાસરની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી સાધકના સાંસારિક તાપોનું વિસ્મરણ કરાવી પ્રભુ સાથે એકતાન થવામાં સહાયભૂત થતું હોય છે.

કોતરણીની વાત આવે એટલે આબુ-દેલવાડાના ભવ્ય જિનાલયો અવશ્ય સ્મરણમાં આવે. ચંદ્રાવતીના દંડનાયક વિમલમંત્રીએ પ્રતિષ્ઠા

સિધ્ધાચલનો વાસી પ્યારો લાગે, મોરા રાજંદા,
 ઈણ રે કુંગરીઆમાં ઝણીઝીણી કોરણી,
 ઉપર શિખર બિરાજે - મોં સિં ૧

કાને કુંડળ માથે મુગટ બિરાજે,
 બાંહે બાજુબંધ છાજે-મોં સિં ૨

ચઉમુખ બિંબ અનોપમ છાજે,
 અદ્ભુત દીઠે દુઃખ ભાંજ-મોં સિં ૩

ચુવા ચુવા ચંદન ઓર અરગમ,
 કેસર તુલક વિરાજ-મોં સિં ૪

છણ ગિરિ સાધુ અનંતા સિધ્ધા
 કહેતા પાર ન આવે-મોં સિં ૫

જ્ઞાનવિમલ પ્રભુ એણી પેરે બોલે,
 આ ભવ પાર ઉતારો-મોં સિં ૬

□ **ਡਾ. ਰੇਖੁਕਾ ਪੋਰਵਾਲ**

સંપૂર્ણ પહાડ લોકજીભે, રેલ્વેમાં, પોસ્ટ ઑફિસમાં અને અંગ્રેજોના દસ્તાવેજોમાં ‘પારસનાથ પહાડ’ કે ‘પારસનાથ હીલ’ના

શ્રી પાર્શ્વનાથનું જન્મસ્થળ ભેલુપુરમાં પ્રભુની ઘણી જ સુંદર મનમોહક પ્રાચીન પ્રતિમાજી છે. મંદિરનો બે ત્રણ વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો. આ મંદિર પરદેશી આક્રમણનો ભોગ બનતાં સેંકડો વર્ષ સુધી નવીન મંદિરના નિર્માણનું કાર્ય થઈ શક્યું નહિ. નવા દેરાસરના બાંધકામ સમયે ભૂગર્ભમાંથી ઘણી પ્રતિમાજીઓ પ્રાપ્ત થઈ જેને મંદિરમાં જ પધરાવવામાં આવી. જન્મસ્થળ, કમઠના ઉપસર્ગનું સ્થળ, સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું જન્મ કલ્યાણક વગેરે મંદિરો ઘણાં જ રમણીય છે. સુપાર્શ્વનાથજીના મંદિરેથી (ભદ્રેની ઘાટ) કલકલ વહેતી ગંગામૈયાનું સુંદર દૃશ્ય કદી ન ભૂલી શકો એવી રીતે સ્મરણપટ પર અંકિત થઈ જાય છે. અહીંની ‘શ્રી પાર્શ્વનાથ શોધ સંસ્થાન’ તથા તુલસી અને કબીરના સ્મારકો જોતાં જ આ પ્રાચીન કાશીને આપોઆપ જ નત મસ્તક થઈ જવાય છે.

મથુરા-મોક્ષદાયી તીર્થ

ભારતના મૂળ ધર્મો-જૈન, હિંદુ અને બૌદ્ધ મથુરાનગરને મોક્ષદાયી ગણે છે. આ નગર દેશ-પરદેશ જતા મુખ્ય માર્ગ પર અવસ્થિત હોવાને કારણે અહીં વેપારી વર્ગની અવરજવર નિત્ય રહેતી. વ્યાપારીઓએ પોતાના ઈષ્ટ દેવોની પૂજા અર્ચના માટે કલામય મંદિરો અને સ્તૂપનું નિર્માણ કરાવતા. મથુરાની અન્ય એક લાક્ષણિકતા એ છે કે અહીંની પ્રાચીન અરિષ્ટનેમિની પ્રતિમાઓ કૃષ્ણ અને બલરામ સાથે અંકિત થયેલી જોવા મળે છે. આ ભૂમિ શ્રી પાર્શ્વનાથજી અને શ્રી મહાવીર સ્વામીથી પણ અભિભૂત થયેલ છે. અહીંના ચોર્યાશી સ્થળે જંબુસ્વામીનું નિર્વાણ થયું હતું. એ સ્થળે જ આજે સુંદર મંદિર અને માનસ્તંભ એમની યાદ અપાવે છે. દૈવયોગે આ જ સ્થળેથી એમના પગલાં (ચરણ પાદુકા) અને ભગ્ન મંદિરના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા હતા.

જૈન શાસ્ત્રો મથુરાના કથાનકાથી ભરપુર છે. સ્થાણાંગ સૂત્ર, વ્યવહાર ચૂર્ણિ, યશતિલક ચંપુ અને વિવિધ તીર્થ કલ્પમાં અહીંના મંદિરોની તથા સ્તૂપની રસદાયક કથાઓ સંગ્રહિત થયેલી છે. વિવિધ તીર્થ કલ્પની રચના શ્રી જિનપ્રભુસૂરિએ ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં ઘણાં તીર્થોની યાત્રા દરમ્યાન કરી હતી. સૂરિજીએ ઘણાં ભાવ અને ઉલ્લાસથી આ કલ્પની રચના કરી છે એમાં મથુરાતીર્થની ભવ્યતા, મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતાનો ગૌરવપૂર્ણ ઉત્તિહાસ સચવાયેલ છે. એમાં બપ્પભટ્ટસૂરિજીની આકાશગમન વિદ્યા અને એમના પર આમ રાજાની ભક્તિની વાતોને વણી લીધી છે. આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિજીએ મથુરામાં ૭૬૯ ઈ. સ.માં મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા સ્થાપિત કરાવી હતી. આચાર્યશ્રી શત્રુંજયમાં ઋષભદેવ, ગિરનારમાં નેમિનાથ, ભરૂચમાં મુનિસુવ્રત, મોઢેરામાં વીરનાથ, મથુરામાં સુપાર્શ્વ અને પાર્શ્વનાથને જુહારીને ગ્વાલિયરમાં આમ રાજાને ત્યાં ગોચરી વાપરતા હતા-

“सित्तुंजे रिसहं, गिरनारे नेमिं, भरूअच्छे मुणिसुवयं.

मोढेरेएवीरं, म्हाराए सुपास-पासे नमितासोट्टे ढुंढण

विहरित्ता गोवालगिरिमि ज़ो भुंजेइ।”

જિનપ્રત્યક્ષમૂર્તિએ ઉપરોક્ત ગુરુદેવની શક્તિના વર્ણન ઉપરાંત મથુરાનગરીનું વર્ણન ‘इत्ये’ શબ્દથી પ્રારંભ કરીને ૧૫ જેટલા વાક્યોમાં પૂર્ણ કર્યું છે.

મથુરાનગરના વૈભવનું વર્ણન અને અહીંના વિવિધ ધર્મોનું સામંજસ્ય કલ્પનાતીત છે. આ નગરીમાં સ્કંદીલાચાર્યના નેતૃત્વમાં થયેલ ઉજ્જ આગમ વાયના અહીંના સંઘનો પ્રતાપ દર્શાવે છે. પરદેશી આક્રમણ પછી નષ્ટ થયેલા સ્તૂપનો ફક્ત પાંચ જ વર્ષમાં જીર્ણોદ્ધાર કરી નવી પ્રતિમાજીઓ સ્થાપિત કરનાર મથુરાના શ્રીસંઘને પ્રણામ.

અતિશય ક્ષેત્ર મૂડબદ્રી

થોડાં વર્ષો પહેલાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી જૈનોલોજીના કર્ણાટક યાત્રા પ્રવાસમાં જવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું. અમે સહુ બસમાં મેંગલોરથી ૩૪ કિ.મી. દૂર આવેલા મૂડબદ્રી તીર્થમાં પહોંચ્યા. દક્ષિણ દેશની જૈનકાશીની ઉપમા ધરાવનાર નાના નગરમાં ૮ જૈન મંદિરો છે. એમાં સૌથી આકર્ષક, સેંકડો સ્તંભોવાળું ‘ત્રિભુવન તિલક-ચૂડામણિ’ ખૂબ નયનરમ્ય છે. ત્રણ મજલાનું મંદિર અને એમાં શોભતી ચંદ્રપ્રભુની પ્રાચીન પ્રતિમા ૬.૫ ફૂટ ઊંચી છે. અહીંના ભંડારોમાં વ્યવસ્થિત રીતે સચવાયેલ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં જય ધવલા અને મહાધવલા મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત અહીંના મઠની રત્નજડિત નહિ પરંતુ રત્નોમાંથી નિર્મિત પ્રતિમાજીઓના દર્શન જીવનમાં એકવાર તો અચૂક કરવા જ જોઈએ. આવી અલભ્ય પ્રતિમાજીઓના દર્શન અન્યત્ર દુર્લભ છે, માટે મૂડબદ્રિને એના હસ્તલિખિત ગ્રંથો માટે જ્ઞાનમંદિર કહેવું કે પછી રત્નમંદિર કહેવું એ ભક્તો માટે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

શ્રી શ્રવણબેલગોલા તીર્થ

વિશ્વ હેરિટેજમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ ગોમટેશ્વર બાહુબલીની પ્રતિમાના નિર્માતા વીર માર્તંડની પદવીથી વિભૂષિત મહાઅમાત્ય ચામુંડરાય હતા. તેમની માતાને વીર બાહુબલીની પ્રતિમાના દર્શનની તીવ્ર અભિલાષા જાગી. ધર્મપરાયણ માતા કાલલાદેવી દિવસ-રાત પ્રભુ સ્મરણમાં જ લીન રહેવા લાગી. થોડા સમયમાં જ એક શુભ પળે શિલ્પી મળ્યો અને સમરાંગણમાં વીર સપૂત ચામુંડરાયે માતૃદૃષ્ટિ પૂર્ણ કરી. તેમની માતૃભક્તિને શત્રુ શત્રુ વંદન. આ પ્રતિમાનું નિર્માણ કેવી રીતે થયું તે જાણવા માટે ત્યાં દર્શન કરવાનો અવસર પણ અમને મળ્યો. શ્રવણબેલગોલા એ ગામનું નામ છે. અહીં સામસામે બે ટેકરીઓ છે. એક વિંધગિરિ અને બીજી ચંદ્રગિરિ. બંને ટેકરીઓ અતિશય ક્ષેત્ર ગણાય છે.

ચંદ્રગિરિ પર્વત પર ૧૮ જૈન મંદિરો અને ભદ્રબાહુની ગુફા આવેલી છે. ઉપરાંત અહીં બસદી પ્રકારના ઘણાં મંદિરો છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે અહીં જ દીક્ષા લઈ નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ કહેવાય છે. વિંધગિરિ પર બાહુબલીજીની પ્રતિમા ઉપરાંત પણ ઘણાં મંદિરો છે. આ પ્રખ્યાત પ્રતિમા કંડારતા પહેલાં શિલ્પીએ પ્રથમ પર્વત પર પ્રતિમાવાળી શિલાને કેન્દ્ર બનાવી આસપાસના સ્થાનોને સમતલ કર્યા. ત્યારબાદ મધ્યના શિલાખંડને પોતાની છિણી અને હથોડીથી એવી રીતે આકાર આપતો ગયો કે પૂર્ણ પ્રતિમા ધ્યાનમુદ્રા સહિતની તૈયાર થઈ. વિશાળ નેત્ર તથા દેહ પર વીંટળાયેલ કોમલ લતાઓ કંડારતા શિલ્પીના હૃદયમાં એવા ઉમદા ભાવ પ્રગટ્યા કે તેણે પોતાનું નામ કોઈને આપ્યું નહિ અને નિર્લેપ નિરાભિમાની અવસ્થામાં એ સ્થાન છોડીને અન્યત્ર ચાલ્યો ગયો. દર્શનાર્થીઓ જ્યારે અહીં આવે છે ત્યારે એ અતિશય ક્ષેત્રના અણુઓ એમને પણ સ્પર્શે છે. અમે બધાએ ત્યાં ખૂબ પ્રાર્થના કરી. હૃદયના તાર ઝણઝણાવતી એ ચીરકાલીન બાહુબલીની પ્રતિમાને વંદન.

પદ્માવતી માતાનું સ્થાન-હુંબજ (હુમયા)

આ અતિશય ક્ષેત્રમાં બિરાજત પદ્માવતી માતા વરદ મુદ્રામાં છે. કર્ણાટકમાં આવેલ આ મંદિરમાં ઘણાં તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ અલગથી છે. ગામમાં ઘણાં જૈન મંદિરો છે.

જવાલામાલિની દેવીનું મંદિર સિંહનગદે

નરસિંહરાજપુરા (એન. આર. પુરા)માં સ્થિત દેવીની પ્રતિમા અવર્ણનીય છે. કલાકારીગરીથી સજ્જ ચંદ્ર-પ્રભુના મંદિરની પાસે જવાલા-માલિની દેવીનું મંદિર છે. આવા શક્તિસ્રોતના દર્શન કરવા એ પણ જીવનનો અમૂલ્ય લહાવો છે. * * *

૧૦, દીક્ષિત ભવન,
૧૪૮, પી. કે. રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૦.

ફોન : ૦૨૨-૨૫૬૧૬૨૩

જ્ઞાનવિમલ સૂરિ કૃત

સમેતશિખર સ્તવન

સમેતશિખર ગિરિ ભેટીયે રે, મેટવા ભવના પાસ,
આતમ સુખ વરવા ભણી રે, એ તીરથ ગુણ નિવાસ. ૧.

ભવિયા, સેવો તીરથ એહ, સમેતશિખર ગુણ ગેહરે,
ભવિયા સેવો એ આંકણી.

સમેતશિખર કલ્પે કલ્પો રે, વીસ ટુક અધિકાર;
વીસ તીર્થંકર શિવ વર્યા, બહુ મુનિને પરિવાર રે.

ભવિયા સેવો. ૨.

સિદ્ધક્ષેત્ર માંહે વસ્યા રે, ભાંખે નયવ્યવહાર;
નિશ્ચય નિજ સ્વરૂપમાં રે, દોય નય પ્રભુજીના સાર રે.

ભવિયા સેવો. ૩.

આગમ વચન વિચારતાં રે, અતિ દુર્લભ નયવાદ;
વસ્તુતત્ત્વ તિણે જાણીએ રે, તે આગમ સ્યાદ્વાદ રે.

ભવિયા સેવો. ૪.

જયરથ રાજા તણી પરે રે; જાત્રા કરો મનરંગ;
ભવ દુઃખને દેઈ અંજલિ રે, થાય સિદ્ધિવધૂનો સંગ રે.

ભવિયા સેવો. ૫.

સમકિતયુત જાત્રા કરે રે, તો શિવ હેતુ થાય;
ભવ હેતુ કિરિયા ત્યાગથી રે, આતમગુણ પ્રગટાય રે.

ભવિયા સેવો. ૬.

જેહ સમયે સમકિત થયું રે, તે સમયે હોય નાણ;
જ્ઞાનવિમલ ગુરુ ભાખીયા રે, આવશ્યક ભાષ્યની નાણ રે.

ભવિયા સેવો. ૭.

ભાવસ્યંદન યાત્રા

□ ડૉ. અભય દોશી

૧. શંખેશ્વર

યાત્રાઓની વાત આવે એટલે સ્મરણમાં ઝળકે શંખેશ્વર. શંખેશ્વરમાં દાદાને દરબારે ગુલાબી ઝાંયવાળા રાતા દેશી ગુલાબ અને ડમરા ટોપલી લઈ ફૂલવાળા માળીઓના પરિવાર બેઠા હોય. ટોપલીમાંના ફૂલો પર ભમરા રણઝણે. જાણે દાદાનો મહિમા સાંભળી દૂરદૂરથી ભક્તગણો મધુરસ્વરે સ્તુતિનું ગુંજન કરે.

સાવ બાળપણમાં યૂનાથી લીંપેલું સાદું દેરાસર જોયું હતું. દેરીઓય શિખર વિનાની, સાદી છતથી શોભે. શંખેશ્વર દાદાના એ જૂના સાદગીભર્યા મંદિરમાં શાંતિનું સરોવર પથરાયું હોય એવું એ ધવલ યૂનાથી અનુભવાતું. સમય સાથે પરિવર્તન એ તો સંસારનો ક્રમ છે. આજે આબુ-દેલવાડાના રમ્ય જિનાલયોની યાદ આપે એવી મનોહર કોતરણી અને ભવ્ય શિખરોથી દાદાનો દરબાર શોભી રહ્યો છે.

શંખેશ્વરમાં રોજ રાત્રે ભાવના થાય. દીવાના મધ્યમ પીળા પ્રકાશમાં દાદાના દર્શન કરવા અને રાત્રે ભાવનામાં બેસવું એ તો જીવનનો એક અનોખો અનુભવ. એમાંય દાદાની પાંચ-પાંચ આરતીઓ અને ભાવનાના ભક્તિભીના સૂર, છેલ્લે ગવાતી વધાઈ... સૌ આજેય દિગ્ગીશ મહેતાના ‘દૂરના એ સૂર’ની જેમ સ્મરણોના પથને અજવાળે.

શંખેશ્વરની દેરીઓનું ય આકર્ષણ ગજબનું. પ્રવેશદ્વાર સમીપે રહેલી પદ્માવતીજીની દેરી પર નારિયેળના તોરણો ઝૂલતા હોય. રાત્રી ચૂંદડીમાં શોભતા પદ્માવતી માતાજી અનોખા તેજે ઝળહળે. ભમતીમાં નાની-મોટી અનેક મૂર્તિઓ મધ્યકાલીન મૂર્તિકળાની અનેક વિલક્ષણતાઓ ઊઘાડે. એક દેરીમાં અંધારામાં પગલાં, બાળપણમાં જ મુનિજયંત વિજયજીનું ‘શંખેશ્વર મહાતીર્થ’ પુસ્તક વાંચેલું, એટલે એ પગલાં પરના લેખોય વાંચવાનો પ્રયત્ન કરી જોઉં. વળી એક દેરીમાં જિનમાતાનો પટ, એમાં માતાને ખોળે બેઠેલા બાળજિનેશ્વરોને જોઈ ‘પ્રભુ પણ અમારા જેવા નાના હતા’ એવો એક બાલ્યવયનો મુગ્ધ સંતોષ અનુભવાય.

આ શંખેશ્વર જૈન ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓનો સાક્ષી છે. અહીં જ જૈન પરંપરાનો એક ‘શંખેશ્વરગચ્છ’ નામે પ્રતાપી ગચ્છ સ્થપાયો હતો. આ શંખેશ્વરદાદાના પરમભક્ત વર્ધમાનસૂરિ અખંડ આયંબિલની તપશ્ચર્યા કરતા, દાદાના દર્શનની તાલાવેલી લઈ વિહાર કરતા હતા. માર્ગમાં જ કાળ પામ્યા અને આ તીર્થના અધિષ્ઠાયક

યક્ષ બન્યા હતા. આ તીર્થના જાગૃત અધિષ્ઠાયકોને લીધે અનેક ચમત્કારી ઘટનાઓ આજે પણ બનતી આવી છે.

સવારે પ્રક્ષાલ સમયે પ્રભુની મુદ્રા બાળક સમી લાગે, બપોરે પ્રભુ યુવાન અનુભવાય અને સાંજે વૃદ્ધ સમા ધીર ગંભીર. આવી દાદાની પલટાતી મુદ્રાનો તો અનેક ભક્તોને અનુભવ. આગમના સંશોધક મહાન વિદ્વાન જંબૂવિજયજી તો દાદાના પરમ આશક. આવા વિદ્વાન પણ બાળકની જેમ પ્રભુમંદિર છોડી ન શકે, આંગણમાં જાય, ફરી ફરી પાછા આવે. શંખેશ્વર દાદા સાથેની તેમની મીઠી ગોઠડી જેણે જોઈ હોય, તેને માટે તો એ અનુભવ એક વિશિષ્ટ અનુભવ બની રહે.

એક જમાનામાં વહાનવ્યવહારના સાધનની આટલી સગવડ નહિ. પાટણથી દાદાના ભક્ત દર પૂનમે દાદાને ભેટવા આવતા. પણ ધીમે ધીમે એ શ્રાવકને વૃદ્ધાવસ્થાથી આવવું વસમું થયું. દાદાને જ પાટણ પધારવાની વિનંતી દ્વંદ્યના ભાવથી કરી. દાદાએ સંકેત દીધો, પાટણના કોકાપાડે પ્રભાતે પહેલા પ્રહરે દર્શન કરશે, એને મારું જ રૂપ દેખાશે. આજેય કોકાપાડાના દેરાસરમાં દાદાની ઝલક જોવા મળે.

દાદાના નામે તો કેટકેટલા સ્થળે તીર્થસ્થળો શોભી રહ્યા છે. પાવાપુરી (આબુ પાસે), શંખેશ્વર સુખધામ (પોસાલિયા, રાજસ્થાન), શંખેશ્વરધામ (કામણગામ જિ. થાણા) અને શંખેશ્વર મંદિર (કાસર વડવેલી) તો અગ્રગણ્ય ગણી શકાય.

દંતકથા તો એમ કહે છે, દાદાની મૂર્તિ તો ગઈ ચોવીસીના અષાઢી શ્રાવકે ભરાવેલી, પણ આ ચોવીસીમાં તો પ્રભુપ્રતિમાનો આ મનુષ્યલોકમાં મહિમા શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંકળાયો. જરાસંઘ સાથેના સંગ્રામમાં જરાવિદ્યાથી સૌ જર્જરિત, વૃદ્ધ, બેહોશ. અડીખમ કેવળ કૃષ્ણ, બલભદ્ર અને અરિષ્ટનેમિકુમાર જ હતા. અરિષ્ટનેમિકુમાર (નેમનાથે) જ કૃષ્ણને માર્ગ બતાવ્યો, અહમ કરી ધરણેન્દ્ર પાસેથી નાગલોકમાં બિરાજમાન પાર્શ્વપ્રભુની મૂર્તિ મેળવવાનો, મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ, ને ન્હવણજળના છંટકાવે સેના નવપલ્લવિત થઈ. શ્રીકૃષ્ણે રણમાં વિજયભેરી સમો શંખનાદ કર્યો. આથી જ નગરનું નામ ‘શંખપુર’ પડ્યું. કાળક્રમે ‘શંખેશ્વર’ કહેવાયું. મુનિ જયંતવિજયજીના પુસ્તક પર શંખનાદ કરતા શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર છપાયેલું હતું. આ પ્રભુ માહાત્મ્યની કથા ડોડિયામાં શંખેશ્વર-નેમિશ્વર તીર્થમાં શિલ્પબદ્ધ

આ પ્રભુનો મહિમા અપરંપાર છે. દાદાના એક પરમભક્ત ને આપણા કવિ ઉદયરત્નજી ખેડાથી સંઘ લઈ આવ્યા હતા. ૩૨૫ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ સમયે મૂર્તિ ઠાકોરના કબ્જામાં, ઠાકોર દાણાગે, ઉદયરત્નજીએ દાણા આપવાની ના પાડીને પ્રભુ પાસે આર્તહૃદયે દર્શન માટે પ્રાર્થના કરી.

(કુલ પકડીનો છંદ છે.)

પ્રભુનો આવો મહિમા સાંભળી શુભવિજયજીના શિષ્ય અને પૂજાઓના સર્જક વીર વિજયજી પણ વર્ષભર પ્રભુની સાધનામાં રહ્યા. હૃદયમાં પ્રભુના પ્રત્યક્ષ દર્શનની અભિલાષા હશે, વર્ષાંતે પણ પ્રભુ સાથેનો તાર સંધાયો નહિ, આથી આજ્ઞવભરી પ્રાર્થના કરે છે:

પ્રભુએ ભક્તની વિનંતીને દીર્ઘસમયની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. પ્રભુ સાથે જે પરમ મૈત્રીનો ગાઢ નાતો બંધાયો તેને પરિણામે

‘શંખેશ્વર સાહિબ સાચો, બીજાનો આસરો કાચો.’

આજે તો દાદાના આ દિવ્યધામમાં બીજાય અનેક જિનાલયો શોભી રહ્યા છે. ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જિનાલયની સમરૂપતા અને વિશાળ આયોજન ધ્યાન ખેંચે છે, આગમમંદિરમાં મહાવીર પ્રભુની સમતારસભરી મુદ્રા આકર્ષે છે. થોડે અંતરે આ યુગના મહાન આચાર્ય કલાપૂર્ણસૂરિની સમાધિ આવેલી છે. વળી, નગરના સીમાસ્થળે શાસ્ત્રલેખનના સંકલ્પ સાથે, શ્રુતસંરક્ષણના ઉદ્દેશવાળું નવું તીર્થ નિર્માણ પામી રહ્યું છે.

શંખેશ્વરમાં ઊભરાતો જનસમુદાય પ્રભુ પ્રત્યેની આસ્થાની મધુરી સરગમ સમો શોભી રહે છે. પરંપરા કહે છે કે, આ મૂર્તિ અષાઢી શ્રાવકે ભરાવી, આ વાતનું તથ્ય તો કેવલી ભગવંત જાણે, પરંતુ પ્રભુના દર્શન કરતા હૃદયમાં અષાઢી મેઘ છલકે છે, ને આંખોમાંથી હરખભીના શ્રાવણ-ભાદરવા વહે છે. * * *

એક વૈશાખની મારવાડની ઊની ઊની સાંજે મુનિભગવંતો સાથે પદયાત્રા કરી અમે જીરાવલા પહોંચ્યા. મારા પગમાં ડામરની સડક પર ચાલવાની અસહ્ય બળતરા હતી. પણ જીરાવલા પહોંચ્યા ને ગર્ભગૃહની જમણી દિવાલે નાની દેરીમાં બિરાજમાન શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથ પ્રભુના દર્શન કર્યા અને હૃદય ચંદ્રની ચાંદનીમાં ન્હાવા લાગ્યું.

એ મૂર્તિનું અનોખું સંમોહન કહો કે વશીકરણ વૈશાખની સવારે રાજસ્થાનના તાપની વચ્ચે કેટલાય સમય સુધી એ પ્રભુના અનિમેષ નજરે દર્શન કર્યા.

આંખડલી અણિયાળી કામણગારીઆ રે લો.

આવું સૌંદર્ય અને રૂપ અનિમેષ પીઠા જ કરીએ એવું અદ્ભુત રૂપ....કહેવાય છે કે પ્રભુ પ્રાર્થના શુભ ગણધરે આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પ્રભુના જીવનકાળમાં જ આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થઈ હોવાથી તેનો મહિમા સવિશેષ છે. વળી, અન્ય કથા કહે છે કે, આ નગરના ધાંધલશ્રેષ્ઠિની ગાય જમીનમાં દટાયેલી આ મૂર્તિ પર અભિષેક કરતી. ગાય દૂધ ન આપતી હોવાથી તપાસ કરતાં મૂર્તિ પ્રગટ થઈ. આ મૂર્તિનો મહિમા ગામે ગામ ફેલાયો. કેટલાકને મતે દેવતાઓ દ્વારા ગાયના દૂધ અને વેળુના સંમિશ્રણથી આ મૂર્તિ સર્જઈ છે, માટે જ તો આવી શુભ્ર છે, તો કેટલાક લોકો સાચા મોતીના વિલેપનને આ વાતનો યશ આપે છે. એ જે હોય તે, પણ પ્રભુ-પ્રતિમા આત્માના પરમ શુદ્ધ-શાંત સ્વરૂપની ઓળખાણ આપતી હોય એવું ધવલ-ચમત્કારીક રૂપ ધરાવે છે.

જીરાવલા પાર્શ્વપ્રભુના નામનો મહિમા સુવિશેષ છે. પ્રતિષ્ઠા
અવસરે જિનમંદિરોમાં કેસર-કંકુથી જીરાવલા પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો

પ્રભુની આ શ્વેત-સ્વચ્છ મહિમાવંત છબિની સામે બસ, હું તો ધ્યાન લગાવી બેઠો છું, ક્યારે પ્રભુ મને તેમની આ મોગરાના દળ જેવી શ્વેત-શુદ્ધતા મારા આત્મપ્રદશોમાં પ્રગટાવે એ ઝંખના સાથે...

શીતલ તલાવડીને કિનારે અનેક પગલાંઓની જોડ છે, પરંતુ આ પગલાંઓના કેન્દ્રમાં ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીના પગલાં બિરાજમાન છે. આ જ ભૂમિ પર અનેક શાસ્ત્રોના સમર્થ સર્જક, નવ્યન્યાયના અવતારસમા મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અંતિમ ચાતુર્માસ કર્યું હતું. ગાંભુ પાસેના કાન્હોડું ગામમાં પ્રગટેલ આ જ્યોતિ કાશી, આગ્રા અને ગુજરાતના અનેક સ્થળે પોતાના તેજવલયો પ્રસારી હવે આયુષ્યના અવશેષે ડભોઈની પાવનભૂમિ પર પધારી હતી. વિશુદ્ધ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને નિર્મળ ચારિત્ર એમની વિશેષતા હતી. પરંતુ આ જ્ઞાન અને દૃઢચારિત્રની નિર્મળતાથી ય વિશેષ ભાવચારિત્રના પરમ કારણરૂપ અનુભવયોગના એ પરમ ઉપાસક હતા. યોગીરાજ આનંદઘનજીનો સંગ પામીને એમની ચેતનામાં વિના સૂર્ય વિના ચંદ્ર અનુભવના તેજનો ઉદય થયો હતો. યોગીરાજની પરમ ચેતનાના પારસ સ્પર્શ તેઓ પણ પરમાનંદસ્વરૂપ

ઉપાધ્યાયજીના વિરાટ પગલાં પર ભાવથી વંદન કર્યાં. આ

દર્ભાવતીની આ પાવન ભૂમિ પર તેજપાલની શૂરવીરતા, હીરાધર સલાટની કલાત્મકતા અને એ સૌથીય પાવન એવી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની જ્ઞાનકલારૂપ સરસ્વતી અમારા હૃદયને ભીંજવી રહી.

લોકોમાં કહેવાય છે કે, ઉપસર્ગના પ્રતિક એવા કમઠનું શાંત થવું, માફી માગવી વગેરે આ મૂર્તિમાં આલેખાયેલ હોવાથી આ મૂર્તિનું પૂજન-સ્મરણ આદિ ઉપસર્ગની શાંતિ માટે તત્કાળ કાર્યસિદ્ધિ કરનાર બને છે. પ્રભુના ગણધર-અધિષ્ઠાયક પરિવાર યુક્ત આ મૂર્તિ એક વિલક્ષણ શિલ્પસમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવે છે. આ મૂર્તિ જાણે હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત સકલાર્હત્વની કમઠે ધરણોન્દ્રેય ગાથાનું મૂર્તિમંત રૂપ હોય એવી શોભે છે. એકબાજુ કમઠ ઉપસર્ગ કરી

સુરતમાં સોનાની મૂરત સમા આ રમ્ય-ભવ્ય-દેદીપ્યમાન જિનાલય જોયા, તો કવિ નર્મદ યુવાવર્ત ટ્રસ્ટ દ્વારા સચવાયેલું નર્મદનું ઘર પણ જોયું, અને તે સંસ્થા દ્વારા થયેલા અનેક પ્રકાશનો પણ જોયા ત્યારે થયું કે, આપણા સુરતની એક કાળની જૈન વિદ્વતાની ગૌરવભરી પરંપરા ક્યારે ફરી જીવતી થશે ?

અ/૩૧, ગ્લેડહર્સ્ટ, ફીરોઝશાહ રોડ, સાંતાક્રુઝ (વેસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૪.
મોબાઈલ : ૯૮૮૯૨૬૭૮૨૭૮.

હવે વાત કરીએ સ્થાપત્યના અણમોલ રત્નની અને સ્તંભોનું નગર કહેવાતા રાણકપુરના રચયિતા ધરણાશાહની. ધર્મપરાયણ ધરણાશાહે પોતાના મનમાં જેનું દર્શન પામ્યા હતા એવું નલિનીગુલ્મ વિમાન જેવું જિનમંદિર રચવાનો સંકલ્પ કર્યો. ધર્મપરાયણ ધરણાશાહે શત્રુંજય તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો હતો અને એ પછી એણે રાણકપુર મંદિર ઉપરાંત અજારી, પીંડવાડા, સાલેર આદિ સાત ગામોમાં નવા

સાત જિનાલયો બંધાવ્યાં અને અનેક જિનમંદિરોનો જિજ્ઞાસુ કાર્યો હતા. મંત્રીશ્વર શ્રેષ્ઠિવર્ય ધરણાશાહ બુદ્ધિશાળી અને ધર્મનિષ્ઠ હતા અને આચાર્યશ્રી સોમસુંદરસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી એમણે આ જિનાલય સર્જવાનો વિચાર કર્યો અને એ માટે મેવાડના રાણા કુંભા પાસેથી જમીન મેળવી.

મંત્રી ધરણાશાહે સ્વપ્નમાં નિરખેલી ભવ્ય સૃષ્ટિને સાકાર કરે એવો કુશળ શિલ્પી દેવા મળ્યો અને સાચદિલ ધાર્મિક માનવીઓ માટે જ ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પકૃતિ રચવી, નહીં તો આરસને ટાંકણાં મારવા નહીં, એવો સંકલ્પ ધરાવનાર શિલ્પી દેવા શ્રેષ્ઠિ ધરણાશાહની ઉત્કૃષ્ટ ધર્મપરાયણતા જોઈને પ્રસન્ન થયો અને એણે બારમા દેવલોકના નલિનીગુલ્મ વિમાન જેવો નકશો તૈયાર કર્યો. વિ. સં. ૧૪૪૬માં અઢી હજાર કારીગરોએ આ તીર્થના નિર્માણકાર્યને માટે પચાસ વર્ષ સુધી કામ કર્યું અને અંતે ‘ત્રિભુવનતિલક’ જેવા વિશેષણોથી વર્ણવાયેલા આ ચતુર્ભુજ જિનપ્રાસાદનું નિર્માણ થયું.

કોઈએ આ તીર્થને નંદિશ્વર દ્વીપના અવતાર જેવું કહ્યું, તો એ સમયના શિલાલેખોમાં એને ‘ત્રૈલોક્યદીપક’ કે ‘ચતુર્ભુજયુગાદિશ્વર વિહાર’ એવું નામ આપ્યું. વિ. સં. ૧૪૮૬માં પાંચસો સાધુઓનો પરિવાર ધરાવતા આચાર્યશ્રી સોમસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના હસ્તે આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. એ સમયે શ્રેષ્ઠી ધરણાશાહે ગરીબોને ખૂબ દાન આપ્યું. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ નિમિત્તે જનોપયોગી કાર્યો પણ કર્યા. આ સૂકા પ્રદેશમાં પાણીની અછત ઓછી કરવા માટે કૂવા, વાવ અને તળાવ ખોદાવ્યાં અને હૈયાના ઉમંગથી સાધર્મિક વાત્સલ્ય કર્યા. ધરણાશાહે એક સમયે દુષ્કાળપીડિત લોકોને માટે અન્નક્ષેત્ર ખોલ્યાં હતાં.

અઢારમા સૈકામાં રાણકપુર તીર્થની યાત્રાએ આવેલા આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ ‘રાણકપુર તીર્થસ્તવન’માં ધરણાવિહારનું વર્ણન કરતાં કહ્યું, ‘નલિનીગુલ્મ વિમાનની માંડણીવાળું આ મંદિર બહુ ઊંચું છે. પાંચ મેરુ, ચારે બાજુ મોટો ગઢ, બ્રહ્માંડ જેવી બાંધણી, ૮૪ દેરીઓ, ચારે તરફ ચાર પોળો, ૧૪૪૪ થાંભલા, એક એક દિશામાં બત્રીસ-બત્રીસ તોરણો, ચારે દિશાએ ચાર વિશાળ રંગમંડપો, સહસ્રકૂટ, અષ્ટાપદ, નવ ભોંયરાં અને અનેક જિનબિંબ, રાયણની નીચે પાદુકા, અદ્ભુતમૂર્તિ વગેરે યુક્ત ત્રણ માળનું આ મંદિર છે. અહીં ૩૪૦૦૦ જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.’

અડતાલીસ હજાર ચોરસ ફૂટમાં આવેલું સેવાડી અને સોનાણા પથ્થરમાંથી બંધાયેલું મનોહર બાંધણી અને મજબૂત ઘાટવાળું આ સ્તંભોના નગર જેવું જિનમંદિર રચવામાં આવ્યું. આ સ્તંભોની

ભવ્યતા અને વિપુલ સંખ્યાને કારણે યાત્રાળુઓ સ્તબ્ધ બની જાય છે. ૧૪૪૪ સ્તંભોને આડી અને ઊભી એવી જુદી જુદી હારમાં એવા યોજનાપૂર્વક ગોઠવવામાં આવ્યા કે મંદિરમાં કોઈપણ સ્થળેથી કશાય અવરોધ વિના દર્શનાર્થી ભગવાનના દર્શન કરી શકે છે. ભોંયરાની અંદર અને મંદિરના પાયામાં આવેલા સ્તંભોની કુલ ગણતરી ૧૪૪૪ સ્તંભની થાય છે.

એના નકશીકામની સૂક્ષ્મતા, સમૃદ્ધિ અને સપ્રમાણતા આશ્ચર્ય પ્રેરે છે. એની ઉત્કૃષ્ટતાનું વર્ણન કર્યા પછી કવિ મેહ જેવા સમર્થ કવિ અંતે કહે છે કે, ‘આનું વર્ણન મારા જેવા એક જીભે તો ન જ કરી શકે.’

આ જિનાલયના તોરણો એ સમયની કલાસમૃદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે. આજથી સાડા પાંચસો વર્ષ પૂર્વે ૮૮ લાખ સુવર્ણમુદ્રાનો ખર્ચ કરીને આ જિનમંદિરનું નિર્માણ થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

મંત્રીશ્વર ધરણાશાને એમની અંતિમ ઘડીઓમાં જિનમંદિરનું થોડું બાકી રહેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવાનું વચન એમના મોટાભાઈ રત્નાશાએ આપ્યું હતું. દીર્ઘાયુષી રત્નાશાએ ધરણાશાના અવસાન

પછી આઠ-દસ વર્ષ સુધી કલાત્મક મંડપોનું કમનીય શિલ્પકાર્ય કરાવ્યું અને તીર્થની શોભામાં વધુ પૂર્ણતા આણી.

મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની ઉપરના ભારમાં એક હાથીની પાછળ બીજી હાથીની આકૃતિ છે અને તેના ઉપર ધરણાશા અને તેમના પત્ની તથા રત્નાશા અને તેમના પત્ની એમ ચારેયની શિલ્પાકૃતિ જોવા મળે છે. આ શિલ્પાકૃતિ પણ કેવી છે! તેઓ ભગવાનની સન્મુખ બેસીને ચૈત્યવંદન કરતા હોય તેવી મુદ્રામાં! અને હા, નાનાભાઈ ધરણાશાની ભાવના પૂર્ણ કરનાર મોટાભાઈ રત્નાશાની એક જુદી મૂર્તિ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના પ્રવેશદ્વાર પાસે પણ મળે છે.

રાણકપુર તીર્થના મુખ્ય મંદિર ધરણાવિહારની બાજુમાં તીર્થંકર ભગવાન શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું કલાસૌંદર્યની સૂક્ષ્મતા ધરાવતું શિખરબંધ જિનાલય છે, તો એની નજીક વીસ ઈંચ ઊંચી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ધરાવતું અન્ય જિનાલય છે.

શ્રી રાણકપુર તીર્થની રચના પછી મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના આક્રમણને પરિણામે આ તીર્થ અતીતમાં વિલીન થઈ ગયું. એની આસપાસ ગીચ ઝાડી ઊગી ગઈ. રસ્તા વિકટ બન્યા. જંગલી પશુઓ અને પુષ્કળ સર્પોને કારણે આ પ્રદેશ વેરાન બની ગયો. એક સમયે ભવ્યમંદિર અને પવિત્ર મંત્રોચ્ચારથી ગૂંજતું આ તીર્થ કબૂતરો અને ચામાચિડિયાનું નિવાસસ્થાન અને ચોર-ડાકુને છુપાવવાનું સ્થળ બની ગયું.

આવા જિનમંદિરનો જિજ્ઞાસુ કલાવંત, કાર્યદક્ષ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ

આ તીર્થના રચયિતા મેવાડના મંત્રીશ્વર શ્રેષ્ઠિવર્ય ધરણાશાહ પોરવાલના વંશજો આજે પણ ચૌદમી પેઢીએ જિનાલય પર નવી ધજા ચડાવે છે. એ સમયે ચિતોડથી પૂજારી (ગોઠી) લાવવામાં આવ્યા હતા. આજે એના વારસો પૂજારી તરીકે સેવાપૂજા કરે છે અને એ સમયે મંદિરની સુરક્ષા કરનાર ચોકીદારની પણ આજે ચૌદમી પેઢી મળે છે.

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

□ પ્રો. ડૉ. રામજીભાઈ સાવલિયા

રત્નમંડનગણિ રચિત ઉપદેશ તરંગિણી તથા સુકૃતસાગર (૧૫મા સૈકાનો મધ્યભાગ) ગ્રંથોમાં જણાવ્યા અનુસાર માલવ મંત્રી પૃથ્વીધર (પેથડ)નો પુત્ર જાંઝણ અહીં તપાગચ્છીય ધર્મઘોષ સાથે પ્રાયઃ ઈ. સ. ૧૨૬૪માં સંઘ સહિત યાત્રાએ આવેલો અને ૧૩મા સૈકાના

અંત ભાગમાં ખરતરગચ્છીય તૃતીય જિનચંદ્રસૂરિ પણ સંઘ સહિત વંદન દેવા અહીં આવ્યા હતા. આમ તારંગા ૧૩મા શતકમાં તીર્થસ્થળ તરીકે ખ્યાતિ પામી ચૂક્યું હતું.

અજયપાળ દ્વારા કુમારપાળે તેમ જ એમના અગાઉના મંત્રીઓએ બનાવેલા જિનાલયોના ઉત્થાપન કરાવેલાં. તેમાંથી તારંગાના મહાન જિનાલયને કેવી રીતે યુક્તિપૂર્વક પાટણના શ્રેષ્ઠી આભડ વસાહે આબાદ બચાવી લીધું તે અંગેની રસપ્રદ હકીકત પ્રબંધચિંતામણિ (ઈ. સ. ૧૩૦૫) અને પછીના કેટલાક પ્રબંધોમાં નોંધાયેલી છે.

૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં થયેલા મુસ્લિમ આક્રમણ વખતે અને અણહિલપત્તન પરના મુસ્લિમ આક્રમણ અને શાસન દરમિયાન ગુજરાતના મોટા ભાગના બ્રાહ્મણીય અને જૈન મંદિરો ખંડિત થયા અને કેટલાંય મંદિરોનો ધરમૂળથી ધ્વંસ કરવામાં આવ્યો. જે સપાટામાંથી તારંગાનું આ જિનાલય પણ બચવા પામ્યું નહોતું. આ સંબંધની નોંધ ૧૫માં સૈકાના પ્રથમ ચરણમાં તપાગચ્છીય મુનિ સુંદરસૂરિના જિનસ્તોત્ર રત્નકોશ અંતર્ગત ‘શ્રી તારુણ-દુર્ગાલંકાર શ્રી અજિત સ્વામી સ્તોત્ર’માં આપવામાં આવી છે. ૧૫મા શતકની શરૂઆતમાં અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહના ઝવેરી ગુણરાજે સોમસુંદરસૂરિ સાથે તીર્થયાત્રાઓ કરેલી, એમાં તારંગાનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ૧૭મા શતકમાં આ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર (ઈ. સ. ૧૬૨૬ થી ૧૬૩૨) કરવામાં આવ્યો હતો. આ જૂના બાંધકામને ટેરા કણોથી મજબૂત કરવાનો યશ જામનગર-કચ્છના શ્રેષ્ઠી બંધુઓ વર્ધમાનશાહ અને પદમસી શાહને અચલગચ્છીય કલ્યાણસાગરસૂરિ રચિત રાસમાં આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તપાગચ્છીય પટ્ટાવલીની નોંધ મુજબ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી ઉદ્ધાર થયેલો.

આમ, ઉપરોક્ત સાહિત્ય સાધનોમાંથી તારંગાતીર્થ અને અજિતનાથ મહાપ્રાસાદ અંગેની વિપુલ માહિતી દ્વારા આ ગિરિતીર્થનું માહાત્મ્ય અને પ્રાચીનતા જાણી શકાય છે.

હાલના અજિતનાથના આ મહાપ્રાસાદનો અનેકવાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. ઈ. સ. ૧૮મા શતકમાં બંધાયેલા નાનાં નાનાં મંદિરોમાં અષ્ટાપદ, નંદીશ્વર, સહસ્રાકૂટ, આદિની સ્થાપનાઓ કરેલી છે. અજિતનાથનું આ જિનાલય પૂર્વાભિમુખ છે. હાલના મંદિરમાં ગર્ભગૃહ એને ફરતો પ્રદક્ષિણાપથ, એની સંમુખ બાવીસ સ્તંભયુક્ત ગૂઢમંડપ અને એ ગૂઢમંડપમાંથી ત્રણ બાજુએ કાઢેલી શૃંગારચોકીઓ પ્રાસાદના રચના વિધાનને વધુ સુંદર બનાવે છે. ઊર્ધ્વદર્શનમાં મંદિરના મહાપીઠને ગજથર, અશ્વથર, નરથર વડે વિભૂષિત કરવામાં આવેલ છે. ગર્ભગૃહ પર રેખાન્વિત શિખર અને ગૂઢમંડપ પર ભારે કદની સંવર્ણા છે. શૃંગારચોકી પર સમતલ છાવણ છે. ભદ્રપીઠ લગભગ ૪૭ ફીટ પહોળી અને મુળ પ્રાસાદની ઊંચાઈ ૧૨૫ થી ૧૩૦ ફીટ જેટલી છે. ગર્ભગૃહમાં વિશાલ પીઠિકા પર મૂળનાયક અજિતનાથની ૨૦૬ મીટર ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

હવે મંદિર સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિવરણ જોઈએ તો, આ વિશાળ જિનાલયનું ગર્ભગૃહ અંદરની બાજુએ સાદું છે, પરંતુ પ્રદક્ષિણાપથમાં પડતી એની બહારની દીવાલો નિર્ગમથી વિભૂષિત છે. ભદ્રના બંને છેડા અર્ધ અષ્ટાસઘાટના છે, જે ઊભડક રચના અર્ધઅષ્ટાસ સ્તંભ જેવા દેખાય છે. ગભારાની આજુબાજુના પ્રદક્ષિણાપથની બાહ્ય દીવાલો દરેક બાજુએ મધ્યમાં ભદ્ર પ્રતિરથના નિર્ગમોથી સુશોભિત છે. ભદ્રમાં મુખભદ્ર તથા ભદ્ર અને પ્રતિરથ વચ્ચે નંદી નામે નિર્ગમ છે.

પ્રદક્ષિણાપથના ભદ્રનિર્ગમની દરેક બાજુએ એક એક ઝરુખાની રચના કરેલી છે. આ ઝરુખો અંદરની બાજુએ સ્તંભો અને બહારની બાજુએ વેદિકા પર આવેલા બબ્બે યુગલ વામન સ્તંભોથી ટેકવેલ છે. વેદિકાના મથાળે કક્ષાસનોની રચના છે. ગર્ભગૃહની ઉપરની બાજુની વેદિકાની નીચે મકરમુખ અને ઊર્મિવેલનું અલંકરણ છે. પાણીના નિકાલ માટે પરનાળની રચના કરી છે.

ગર્ભગૃહની આગળ આઠ સ્તંભો પર ટેકવેલ અંતરાલની રચના છે. અંતરાલની સામેનો ગૂઢમંડપ કુલ ૨૨ સ્તંભો પર ટેકવેલો છે. આ સ્તંભો પૈકીના ઉચ્છાલક સહિતના આઠ સ્તંભ મધ્યમાં અષ્ટાકોણાકારે ગોઠવેલા છે. એના ઉપર વેદિકા, વામન, સ્તંભો વગેરેની યોજના કરીને ગૂઢમંડપની બીજા મજલે આવેલ કરોટક આકાર પામ્યો છે. બાકીના ૧૪ સ્તંભો પૈકીના બે સ્તંભ અંતરાલ અને ગૂઢમંડપની સ્તંભાવલિની વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ સ્થાન પામ્યા છે અને બાકીના ૧૨ સ્તંભ પાર્શ્વમાર્ગની છતોને ટેકવી રહ્યાં છે. ગૂઢમંડપના તલમાનમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ ભદ્રને એવી રીતે નિર્ગમ આપ્યો છે કે એ સંલગ્ન દરેક બાજુએ એક એક શૃંગારચોકીની રચના થાય. ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફની શૃંગારચોકી બે-બે છૂટા સ્તંભો પર આધારિત છે. પૂર્વ તરફની મહાશૃંગારચોકી ત્રિમંડપ પ્રકારની છે. એમાં કુલ ૧૦ છૂટા સ્તંભોની યોજના છે. મધ્યના ઉત્તુંગ પ્રવેશ દ્વારની બંને બાજુએ એક એક મોટા ખત્તકો (ગવાક્ષો) કરેલા છે. એમાંના એકમાં આસનસ્થ દેવી અને બીજામાં આશ્વારોહી કોઈક દાનેશ્વરીનું શિલ્પ છે. શૃંગારચોકીની આગળ સોપાન શ્રેષ્ઠીની રચના કરેલી છે.

ગૂઢમંડપના સ્તંભોની ત્રિદલ કુંભી પ્રમાણમાં સાદી છે. નીચલા છેડે સ્તંભો અષ્ટાસ, મધ્ય ભાગે ષોડશાસ, પરંતુ અર્ધ ઉપરના ભાગે વૃત્તાકાર છે. આ ભાગમાં એકબીજાને છેદતાં અર્ધવર્તુળો, હીરાપટ્ટી અને ગ્રાસપટ્ટી છે. સ્તંભોની ઉપર બેવડી શિરાવટી અને ઉચ્છાલકની યોજના છે.

ગર્ભગૃહના પંચનાસિક તલમાન પર જાલકભાતથી વિભૂષિત રેખાન્વિત શિખર છે અને ચારે બાજુએ ઉર:શૃંગો, પ્રત્યંગો, શૃંગો ને તિલકાદિ અંગોથી આચ્છાદિત છે. શિખરના અગ્રભાગે અંતરાલ પર શુકનાસની રચના છે. તથા બાકીની ત્રણે બાજુએ ભદ્રાદિ નિર્ગમો ને દેવદેવીઓ તથા અપ્સરાનાં શિલ્પોથી વિભૂષિત રથિકાઓની રચના

જૂન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

□ ડૉ. થોમસ પરમાર

આશાવલ, કણાવતી અને
અમદાવાદ એ ત્રણે તબક્કા
દરમ્યાન જૈનોનો પ્રતાપ ગૂંજતો
દેખાય છે.

આશાવલ કે આશાપલ્લી આશા ભીલે દસમા સૈકા પહેલાં વસાવ્યું હતું. ‘પ્રભાવક ચરિત’ પ્રમાણે અહીં ૮૪ મોટાં શ્રીમંત શ્રાવકો રહેતા હતા. જૈન અને હિંદુઓના અનેક મંદિરો હતા. શ્રી સમયસુંદર ઉપાધ્યાયના જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં ભાભા પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર આવેલું હતું. ઉદયન મંત્રીએ બોંતેર જિનાલયવાળો ‘ઉદયન વિહાર’ નામનો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. યાચ નામના શ્રેષ્ઠીએ એક જૈન દેરાસર બંધાવ્યું હતું. અહીં વાસુપ્રજય સ્વામીનું એક મંદિર હતું. આ

ઉપરાંત અહીં અનેક જૈન મંદિરો તેમજ જૈન ભંડારો હતા. આમ આશાવલમાં અનેક જૈન મંદિરો શોભાયમાન હતા.

કર્ણાવતી

અગિયારમી સદીમાં સોલંકી રાજા કર્ણદેવે આશા ભીલને હરાવીને આશાવલને પોતાના નામ ઉપરથી કર્ણાવતી નામ આપ્યું. સોલંકી કાળ દરમ્યાન પણ કર્ણાવતીમાં જૈન ધર્મની યશ પતાકા ફરકતી રહી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં શ્રી દેવસૂરિ ‘અરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદ’માં શ્રાવકોને પોતાના પ્રવચન સંભળાવતા હતા. શાંતુ મંત્રીએ અહીં એક વિશાળ જૈન મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. અહમદશાહ બાદશાહનું ફરમાન મેળવીને શત્રુંજયનો સંઘ કાઢનાર સંઘવી ગુણરાજનો પૂર્વજ યાચો કર્ણાવતીનું ભૂષણ ગણાતો હતો. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યએ પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અહીં લીધું હતું. મંત્રી પેથડે અહીં એક મોટા ગ્રંથભંડારની સ્થાપના કરી હતી.

અમદાવાદ

અમદાવાદની સ્થાપના સમયથી તો આજ દિન સુધી અહીં જૈન ધર્મ જળવાઈ રહ્યો છે. મધ્યકાળથી અર્વાચીનકાળ દરમ્યાન અમદાવાદની સંસ્કારિત પ્રવૃત્તિઓમાં અને અમદાવાદના વિકાસમાં જૈનોનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે.

શાંતિદાસ ઝવેરીથી માંડીને કસ્તુરભાઈ તેમજ સ્વ. શ્રેણિકભાઈ સુધીના નગરશેઠોની પરંપરાના આશ્રયે અમદાવાદે ઘણી પ્રગતિ કરી છે. જૈનોએ પોતાની શ્રદ્ધાના પ્રતીક એવા જૈન મંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં બંધાવીને આ નગરને શોભાયમાન કર્યું છે. એ સાથે જ્ઞાન-વિદ્યાના પ્રતીક એવા જ્ઞાનભંડારો પણ અહીં સ્થાપીને જ્ઞાન અને વિદ્યાની આરાધના પણ કરી છે. આવા જ્ઞાન ભંડારો દોશીવાડાની પોળમાં આવેલા ડેલાના ઉપાશ્રયમાં, જૈન વિદ્યાશાળામાં, લુહારની પોળના ઉપાશ્રયમાં, દેવસાના પાડાના વિમલગચ્છના ઉપાશ્રયમાં, હાજા પટેલની પોળના પગથિયાના ઉપાશ્રયમાં તેમજ પાંજરા પોળની જ્ઞાનશાળામાં આવેલાં છે. કેવળ દોશી વાડાના ડેલાના ઉપાશ્રયમાં જ ૧૭ થી ૧૮ હજાર જેટલાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો સંગ્રહાયેલા છે.

અમદાવાદની વિવિધ ચૈત્ય પરિપાટીઓમાં અહીંના સેંકડો જૈન મંદિરોના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ડૉ. આર. એન. મહેતા અને ડૉ. કનુભાઈ શેઠે ‘અમદાવાદની ચૈત્ય પરિપાટીઓ’ ગ્રંથમાં વિશેષ માહિતી આપી છે. આ જ વિષયના સંદર્ભમાં ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ અને ચન્દ્રકાન્ત કડિયા દ્વારા લિખિત ‘રાજનગરના જિનાલયો’ ગ્રંથ પણ ઉલ્લેખનીય છે. પં. શીલવિજયજીએ સં. ૧૭૪૬માં રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં અમદાવાદમાં ૧૭૮ જેટલાં જિન મંદિરો હોવાનું નોંધ્યું છે. એમાં ઓશવાલ શેઠ શાંતિદાસે સરસપુરમાં બંધાવેલા શ્રી ચિંતામણિપાર્શ્વના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. ‘મિરાતે અહમદી’માં

આ મંદિરના બાંધકામ અને ધ્વંસ વિશેની માહિતી આપેલી છે.

અમદાવાદની પૂર્વે આવેલ સરસપુર પરામાં શાંતિદાસ ઝવેરીએ સં. ૧૬૭૮ (ઈ. સ. ૧૬૨૨)માં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિર બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૮૨ (ઈ. સ. ૧૬૨૬)માં થઈ હતી. મંદિરની પ્રશસ્તિ સં. ૧૬૮૭ (ઈ. સ. ૧૬૪૧)માં રચાઈ હતી. ઔરંગઝેબ જ્યારે ગુજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે ઈ. સ. ૧૬૪૪માં આ મંદિરને તોડીને મસ્જિદમાં ફેરવવામાં આવ્યું અને મસ્જિદનું નામ કુવ્વત-ઊલ-ઈસ્લામ આપવામાં આવ્યું હતું. મંદિરની મુખ્ય પ્રતિમાઓને છાની રીતે ભૂગર્ભ માર્ગે અન્યત્ર ખસેડવામાં આવી હતી. દિલ્હી દરબારમાં પોતાની વગ ધરાવનાર શેઠ શાંતિદાસે બાદશાહ શાહજહાંને અરજ કરી તેથી શાહજહાંએ એ મંદિરને ફરી બાદશાહી ખર્ચે નવું કરી આપવા હુકમ કર્યો. ઔરંગઝેબે એમાં કરાવેલ મહેરાબ કાઢી નાખવો અને એ ઈમારત શાંતિદાસને સોંપવી. પરંતુ પછી આ ઈમારત ન મંદિર તરીકે કે ન મસ્જિદ તરીકે ઉપયોગમાં આવી. સમય જતાં તે ખંડેર બની ગઈ. ઈ.સ. ૧૬૩૮માં અમદાવાદની મુલાકાતે આવેલ જર્મન પ્રવાસી મેન્ડેલ્સોએ પોતાની પ્રવાસ-નોંધમાં આ મંદિરનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ફેન્ય મુસાફર ટેવર્નિયરે અને મગનલાલ વખતચંદે

‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’માં આ મંદિરનું વર્ણન આપ્યું છે, તેને આધારે આ મંદિરના શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશે જાણવા મળે છે. તે સફેદ અને કાળા આરસનું સુંદર કલાકૃતિવાળું હતું. સભામંડપમાં અપ્સરાઓની સુંદર પ્રતિમાઓ કંડારેલી હતી. મંદિરના પ્રવેશદ્વાર આગળ કાળા આરસના બે મોટા હાથીના શિલ્પો મૂકેલા હતા. તેના ઉપર મંદિર બંધાવનારની પ્રતિમા હતી. મંદિરને ફરતી ભમતી અને તેની સાથે દેવકુલિકાઓ સંકળાયેલી હતી. મંદિરની પાછલી બાજુએ ત્રણ દેવાલય હતા. મગનલાલ વખતચંદે પ્રમાણે આ મંદિર બાવન જિનાલયવાળું શિખરબંધી હતું. તેનો ઘાટ હઠીસિંહના દેરા જેવો હતો. બે વચ્ચે તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે હઠીસિંહનું મંદિર પશ્ચિમાભિમુખ છે જ્યારે આ મંદિર ઉત્તરાભિમુખ હતું.

શામળાની પોળમાં શામળાના ખાંચામાં આવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળના વંશજ સંઘવી સોમજી તથા તેમના ભાઈ શિવાએ સં. ૧૬૫૩માં બંધાવ્યું હતું. આ અંગેનો શિલાલેખ ત્યાં ભીંત પર છે. આ લેખમાં અકબરે શરૂ કરેલ ઈલાહી સંવતનું વર્ષ પણ જણાવ્યું છે. તે દૃષ્ટિએ આ મંદિર નોંધપાત્ર છે. ગભારાની સન્મુખે આવેલા મંડપના મોભની બાજુએ લાકડામાં કોતરેલાં તીર્થંકરોના જન્મ મહોત્સવના દૃશ્યો કંડારેલ છે તેમાં હાલતી-ચાલતી પૂતળીઓ છે. આ જ પોળમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં કાચનું સુંદર જડતરકામ આકર્ષક

છે. ચક્રવર્તી ભરતરાજના કેવલ્યભાવનો વુડકટનો દેખાવ પણ જોવાલાયક છે.

નાગજી ભૂધરની પોળમાં શ્રી સંભવનાથ અને શ્રી શાંતિનાથના મંદિરો આવેલાં છે. ઉપરના મજલે ધર્મનાથ અને પાર્શ્વનાથના બે ગભારાઓ છે. એમાં રંગીન આરસનું કામ પ્રેક્ષણીય છે. આ દેરાસરની ૩૧૦ ધાતુ પ્રતિમાઓ પૈકી કેટલીક તો ૧૧મા-૧૨મા સૈકાની છે.

સમેતશિખરની પોળમાં આવેલ ઘૂંમટ બંધી પાર્શ્વનાથના મંદિરની વિશેષતા બે બાબતોને લીધે છે - (૧) સહસ્રફળા પાર્શ્વનાથની આરસની મૂર્તિ અને (૨) લાકડામાં કોતરેલો ૪.૫૭ મી. ઊંચો સમેતશિખરનો પહાડ. આ પહાડ શ્રાવક, શ્રાવિકા, સાધુ, દેવ, દેવીઓ, પશુઓ અને વનસ્પતિથી ભરચક છે તેમ જ તેના જુદા જુદા ભાગો હલનચલન કરે છે. અમદાવાદના આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૬૩માં શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજે કરી હતી.

શેખના પાડાના ભંડારમાં શ્રી શાંતિનાથનું દેરાસર સં. ૧૮૦૦માં બંધાયેલું છે અને તેમાં આવેલ દસમા સૈકાની ચોવીસી તથા લાકડાના તોરણો અને સ્તાંભો પરનું સુંદર નકશીકામ આકર્ષક છે.

રીલીફ રોડ પર આવેલ ઝવેરીવાડ અમદાવાદનું મહત્વનું જૈન કેન્દ્ર છે. અહીં જૈન વસ્તીમાં મુખ્યત્વે ઓશવાલ જ્ઞાતિના શ્રેષ્ઠીઓનો વસવાટ વંશપરંપરાગત રહ્યો છે. પ્રાચીન ચૈત્ય પરિપાટીમાં ઝવેરીવાડ માટે જુહુરિવાડનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ઝવેરીવાડમાં નાની મોટી ૧૩ પોળોના સમૂહમાં ૧૧ થી વધુ દેરાસરો આવેલાં છે. આ બધામાં આંબલી પોળ પાસે સંભવનાથની ખડકીમાં વર્તમાન ચોવીસીના ત્રીજા તીર્થાધિપતિ શ્રી સંભવનાથજીનું દેરાસર આવેલું છે. ચૈત્ય પરિપાટીમાં આ વિસ્તારને કોઠારી પાટક કહ્યો છે. આ મંદિર શહેરમાં સૌથી પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે. આ મંદિર વિશે ગયા જૂન મહિને ડૉ. પ્રવિણા રાજેન્દ્રકુમાર શાહ દ્વારા લિખિત, ‘રાજનગરમાં ઝવેરીવાડે રાજરાજેશ્વર શ્રી સંભવ જિણંદ સુખકારી’ નામની પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ઉત્તરાભિમુખ આ દેરાસર બહારથી સાદુ છે. સાદા રહેઠાણ જેવાં લાગતાં આ દેરાસરમાં ભવ્યાતિભવ્ય જિનપ્રતિમા બિરાજમાન છે. ઘૂંમટબંધી આ દેરાસરમાં બે ભોંયરા છે. ભોંયરામાં બિરાજમાન શ્રી સંભવનાથજીના દર્શન માટે ડોકા બારી છે. પાછળના ચોકમાં ગુરુ મંદિર પાદુકા છે. ચોકમાં બે ગર્ભગૃહનાં પ્રવેશદ્વાર પડે છે. પાછળના ભાગે શાંતિનાથ ભગવાનવાળા ભોંયરાની છત-બારી છે. શ્રી સંભવનાથજીના દેરાસરમાં પાંચ ગર્ભગૃહો છે, જેમાં ધર્મનાથ, મહાવીર સ્વામી,

શ્રી સુપાર્શ્વનાથ, શાંતિનાથ (ભોંયરામાં) અને સંભવનાથ (ભોંયરામાં)ની પ્રતિમાઓ પધરાવેલ છે. ભૂમિગૃહો આ મંદિરની વિશેષતા છે. ઝવેરીવાડના ભૂમિગૃહ જિનાલયોમાં સૌથી ઊંડું અને વિશાળ ભૂમિગૃહ શ્રી સંભવનાથજીનું છે. તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રતિમાજીઓના સંરક્ષણ માટે જૈનોએ આ પ્રકારના ભૂમિગૃહોની પ્રથા અપનાવી હતી. ધર્મનાથજીના ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વારની ડાબી બાજુએ શ્રી શત્રુંજય, શ્રી ગિરનાર અને શ્રી અષ્ટાપદજીના નયનરમ્ય રંગીન તીર્થપટો આવેલાં છે. શ્રી સંભવનાથજીની પદ્માસનસ્થ સપરિકર વિશાળ પ્રતિમા પંચતીર્થ સ્વરૂપે છે. અર્થાત્ પરિકરમાં ઉપરના ભાગે બે પદ્માસનસ્થ અને નીચે બે કાયોત્સર્ગમાં જિનપ્રતિમાઓ તેમ જ મૂલનાયકની પ્રતિમા થઈને કુલ પાંચ પ્રતિમાઓ સાથે પંચતીર્થ થાય. શ્રી સંભવનાથની મૂર્તિ વિશે સારાભાઈ નવાબ કહે છે કે, આ મૂર્તિ એટલી બધી વિશાળ છે કે ભારતવર્ષના વિદ્યમાન શ્વેતાંબર જિન મંદિરોમાં આવેલી જિન

મૂર્તિઓમાંની બીજી થોડી જ મૂર્તિઓ આટલી વિશાળ હશે. ચારસો વર્ષ વીત્યા હોવા છતાં આજેય આ પ્રતિમાજીના તેજ-ઓજસ અને કલાવૈભવ બિલકુલ ઝાંખા પડ્યા નથી.

ઝવેરીવાડમાં આવેલી

અમદાવાદના વિકાસમાં જૈનોનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે. શાંતિદાસ ઝવેરીથી માંડીને કસ્તુરભાઈ તેમજ સ્વ. શ્રેણિકભાઈ સુધીના નગરશેઠોની પરંપરાના આ શ્રયે અમદાવાદે ઘણી પ્રગતિ કરી છે. જૈનોએ પોતાની શ્રદ્ધાના પ્રતીક એવા જૈન મંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં બંધાવીને આ નગરને શોભાયમાન કર્યું છે.

નિશાપોળમાં જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન દેરાસર છે. આ મંદિર સં. ૧૬૦૦માં શ્રી સંઘ દ્વારા બાંધવામાં આવ્યું હતું. ઉપરના ભાગે મૂલનાયક શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની સહસ્રફળાયુક્ત કાયોત્સર્ગસ્થ ભવ્ય પ્રતિમા છે. નીચે ઊંડા ભોંયરામાં જગવલ્લભ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની સફેદ આરસની છ પૂટ ઊંચી પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત છે. મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૫૮માં થઈ હતી તેમ તેના લેખ દ્વારા જાણવા મળે છે. હાલ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. જૂના મંદિરનું લાકડકામ આકર્ષક હતું. સોદાગરની પોળમાં શ્રી શાંતિનાથનું ઘૂંમટબંધી દેરાસર છે. તેમાં એક સુખડની પ્રતિમા છે. વાઘણપોળમાં શેઠ વખતચંદ ખુશાલચંદે બંધાવેલું શ્રી અજીતનાથજીનું ભવ્ય દેરાસર છે. ભમતીમાં બાવન જિનાલયની દેરીઓ છે. શ્રી અજીતનાથની ધાતુની કાઉસગિયા પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૧૧૦ની સાલનો લેખ છે. મંદિરમાં લાકડામાંથી કોતરેલો નારીકુંજર (સ્ત્રી આકૃતિઓના સંયોજનથી બનાવેલ હાથીનું શિલ્પ) દર્શનીય છે. રંગમંડપના સ્તાંભો અને પાટડા પર જૈન પુરાણકથાઓના પ્રસંગો આલેખેલાં છે. ઝવેરીવાડમાં આવેલા ભગવાન આદીશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર શેઠ લલ્લુભાઈ પાનાચંદે ઈ. સં. ૧૮૫૮માં કરાવ્યો હતો. ચૌમુખજીની પોળમાં આવેલા ચૌમુખજીનું મંદિર ઈ. સ. ૧૮૬૬માં

શેઠ મગનલાલ હુકમચંદે બંધાવ્યું હતું. ફતાશાની પોળમાં આવેલા મહાવીર સ્વામીના મંદિરનું પુનર્નિર્માણ આ જ સમયે શેઠ ઉમાભાઈ રૂપચંદે કરાવ્યું હતું.

દોશીવાડાની પોળમાં અષ્ટાપદજીના નામે ઓળખાતો મંદિરનો સમૂહ છે. તેમાં મૂલનાયક શ્રી આદિશ્વર છે. આ મંદિર શેઠ મગનલાલ કરમચંદે સં. ૧૯૮૧ માં બંધાવ્યું હતું. મંદિરમાં પ્રવેશતાં જ ભીંતોમાં નંદીશ્વરદ્વીપની રચનાની રંગીન આકૃતિઓ જડેલી છે. એની પાછળના ભાગમાં શ્રી અષ્ટાપદની મોટા પથ્થરની સુંદર રીતે રચના કરેલી છે. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીની એક કાષ્ઠમયી પ્રતિમા પણ અહીં વિરાજે છે. આ મંદિર સંવરણાવાળું છે. ગોંસાઈજીની પોળમાં શ્રી સીમંધર સ્વામીનું દેરાસર આવેલું છે. આ મંદિર તેના ભોંયરામાં સંગ્રહાયેલી કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિમાઓને લીધે ઉલ્લેખનીય છે. તેમજ મંદિરની અંદર અને બહારની ભીંતો રાજપૂત સમયની ચિત્રકલાથી શોભાયમાન છે.

દિલ્હી દરવાજાની બહાર શાહીબાગ જવાના રસ્તે આવેલું અમદાવાદનું પ્રસિદ્ધ હઠીસિંહનું મંદિર ઈ. સ. ૧૮૪૭માં બંધાયું. પંદરમા તીર્થંકર શ્રી ધર્મનાથને સમર્પિત આ મંદિર બાવન જિનાલય પ્રકારનું છે. પશ્ચિમાભિમુખ આ મંદિર એક હરોળમાં આવેલા ત્રણ ગર્ભગૃહોનું બનેલું છે. તેનો ગૂઢ મંડપ તેની શૃંગારચોકીઓ સહિત બે મજલાનો છે. ત્રણે ગર્ભગૃહો શિખરોથી આચ્છાદિત છે. વચ્ચેનું

શિખર બાજુના બે શિખરો કરતાં ઊંચું છે. સભામંડળની ઉત્તર, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાએ શૃંગાર ચોકીઓ આવેલી છે. પશ્ચિમની ચોકીએથી પ્રવેશ થઈ શકે છે. સભામંડપ ઘુંમટથી જ્યારે ગૂઢમંડપ સંવર્ણાથી આચ્છાદિત છે. ત્રિકમંડપની નીચે ભોંયરું છે, જેમાં ઉત્તર દક્ષિણ તરફ બે નાના મંદિરો છે. જેના ઘુંમટો સભા મંડપમાં પડે છે. મંદિરનો શિલ્પ વૈભવ આકર્ષક છે. સ્તંભના ટેકાઓના સ્વરૂપે પૂતળીઓના મનોરમ્ય શિલ્પો છે. મંડોવરની જંધામાં પણ આવાં સ્ત્રી શિલ્પો જોવા મળે છે. સ્ત્રી-સહજ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રત આ શિલ્પોની અંગ ભંગીમાં વૈવિધ્ય વરતાય છે. સાદા રેતિયા પથ્થરમાં સુઘડ અને સૂક્ષ્મ શિલ્પકામ પ્રાચીન જૈન શિલ્પકલાને મળતું આવે છે. અમદાવાદના મંદિર સ્થાપત્યનો તે શ્રેષ્ઠ નમૂનો ગણાય છે.

જૈનોએ એમની ધન સંપત્તિ અને શક્તિ એમના ઉપાસનાના મંદિરો પાછળ રેલાવી દઈ રાજનગરની ભૂમિને દેવલોક સમાન બનાવી છે જે જૈનોની કલા પ્રત્યેની આગવી સૂઝ અને સ્વધર્મ પ્રત્યેની નિઃસ્પૃહી ત્યાગભાવના તથા પરમાત્માની અલૌકિક ભક્તિની યશોગાથા ગાતા આજેય શોભી રહ્યાં છે. શિલ્પ-સ્થાપત્યની પ્રશંસનીય કૃતિઓ સમાન આ જૈન મંદિરો અમદાવાદ શહેરની આન, બાન અને શાન છે.

૨૩, મહાવીરનગર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.
મોબાઈલ : ૯૮૨૫૩૮૪૬૨૩.

તારે તે તીર્થ

ભારત વર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મ પોતાની પ્રાચીનતા, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાની કલાપ્રિયતાથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈન ધર્મની આ પ્રાચીનતા, ભવ્યતા અને ઉદારતાના પ્રતીક રૂપે આ જૈન તીર્થો છે. જેના પરમાણુઓમાં મન અને આત્માને પવિત્ર કરે તેવું વાતાવરણ છે. એવા પુનિત તીર્થોને રોજ પ્રભાતકાળે આબાલવૃંદ ‘સકલ તીર્થ વંદુ કર જોડ’ એમ કહી વંદે છે.

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન અને મહત્ત્વનો છે. અને તે ધર્મવીરો, દાનવીરો અને કર્મવીરોના પ્રતીક સમા એના શિલ્પ સ્થાપત્ય અને કળાભાવના તથા ધર્મભાવનાથી ભરેલાં તીર્થો છે. એ તીર્થો ભારત વર્ષના વિશાળ તટ પર પથરાયેલા છે.

તીર્થની સ્થાપના કરનાર તીર્થંકર છે. જૈનોના પૂજ્ય શ્રદ્ધેય આરાધ્ય દેવાધિદેવ તીર્થંકર છે. ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક તીર્થંકર કહેવાય છે.

દેશકાળની પરિસ્થિતિ હંમેશાં એકસરખી રહેતી નથી. સમય પરિવર્તનશીલ છે. ચડતી પડતીનો ક્રમ સતત ચાલ્યા કરે છે. જગતની અન્ય પ્રવૃત્તિઓની જેમ ધર્મ પર પણ આ પ્રકારનો પ્રભાવ પડે છે.

ક્યારેક ધર્મનો પૂર્ણ પ્રભાવ ફેલાયેલો હોય છે તો ક્યારેક ધર્મનો પ્રભાવ ક્ષીણ થવા લાગે છે. ધર્મમાં શિથિલતા આવે છે ત્યારે ધર્મનો પ્રભાવ ઓછો થાય છે. ધર્મમાં મલિનતા અને વિકૃતિઓ પ્રવેશે છે ત્યારે તેને દૂર કરવા અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ સ્થાપિત કરવા જગત પર મહાપુરુષ જન્મ લે છે. તેઓ ધર્મરૂપી તીર્થના પ્રવર્તક હોય છે તેથી તીર્થંકર કહેવાય છે. ‘તીર્થંકર’ જૈન ધર્મનો પારિભાષિક શબ્દ છે જેનો અર્થ છે ધર્મ-તીર્થને ચલાવવાળા અથવા ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક. તીર્થનો અર્થ છે આગમ અને એના પર આધારિત ચતુર્વિધ સંઘ જેઓ આગમ અને ચતુર્વિધ સંઘનું નિર્માણ કરે છે તેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે. તીર્થંકર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં કહ્યું છે.

‘તરન્તિ સંસાર મહાર્વણવં યેન તત્ તીર્થમ્’-જેના દ્વારા સંસાર રૂપી સાગર પાર કરી શકાય તે તીર્થ.

તીર્થંકરો સર્વજનોને સંસાર રૂપી સમુદ્ર પાર ઉતારવા માટે ધર્મરૂપી ઘાટનું નિર્માણ કરે છે. તીર્થનો અર્થ પુલ અથવા સેતુ પણ થાય છે. તીર્થંકર સંસાર રૂપી સરિતા પાર કરવા માટે ધર્મરૂપી સેતુનું નિર્માણ કરે છે.

□ ચીમનલાલ કુલાધર

આ તીર્થના તીર્થપતિ તરીકે આ અવસર્પિણી કાળના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદિશ્વર ભગવાન બિરાજમાન છે. આ તીર્થના સોળમા ઉદ્ધારક કર્માશાહે શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની આ ભવ્ય પ્રતિમા સં. ૧૫૮૭ના વૈશાખ વદ-૬ના દિવસે જૈનાચાર્ય

શત્રુંજય તીર્થનો વહિવટ સોલંકી કાળમાં પાટણના સંઘ હસ્તક, વાઘેલા શાસનમાં ધોળકાના સંઘ હસ્તક અને ત્યારપછી પાટણ, ખંભાત, રાધનપુરના સંઘ હસ્તક રહ્યો હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.

ન સિ
છે.
પાંચ
દ્વિપ
(શ્રેણિ
પ્રધો
૮૦
કન, :
૨ યં
પંડિત
સ,
કાશ;
,
માં વ
નો ધ
ને અ
નંતા
ની છે
નો યા
મોટા
પ્રતિ
ટૂંક ત
ટૂંકમાં
દિર ઈ
મને ચ
મંદિર
આ ત
નો ભ
ધાવી.
માં (૧
આ (૧
પુંડિ
અન
સૂરિ
મરણ
અને હ

જૂન તીર્થ વંદના અને શિવ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૬ જૂન તીર્થ વંદના અને શિવ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૭ જૂન તીર્થ વંદના અને શિવ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૮ જૂન તીર્થ વંદના અને શિવ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૯ જૂન તીર્થ વંદના અને શિવ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૧૦

પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં કોઈપણ પ્રકારની ખાવા-પીવાની ચીજવસ્તુ વાપરવી નહિ કે ઝાડો-પેશાબ કરવો નહિ.

આ તીર્થમાં કારતક સુદ-૧૫, ફાગણ સુદ-૧૩, ચૈત્ર સુદ-૧૫, વૈશાખ સુદ-૩ અને અષાઢ સુદ-૧૪ના મોટા મેળા ભરાય છે. હજારો યાત્રિકો આ દિવસે અહીં આ તીર્થની સ્પર્શના કરવા ઉમટે છે. શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરીને આવનાર યાત્રિકોને અહીં તળેટીમાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી સેવ-બુંદી, ચા-ઉકાળો, સાકરનું પાણી આપી ભક્તિ કરાય છે.

શત્રુંજય તીર્થનો વહિવટ સોલંકી કાળમાં પાટણના સંઘ હસ્તક, વાઘેલા શાસનમાં ધોળકાના સંઘ હસ્તક અને ત્યારપછી પાટણ, ખંભાત, રાધનપુરના સંઘ હસ્તક રહ્યો હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. સં. ૧૬૩૮માં નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી હસ્તક આ તીર્થનો વહિવટ રહ્યો હતો. એ પછી સં. ૧૭૮૭માં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની અમદાવાદમાં સ્થાપના થઈ ત્યારથી આ તીર્થનો વહીવટ તેમના હસ્તક ચાલી રહ્યો છે.

અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોએથી બસ રસ્તે અને રેલ્વે માર્ગથી પાલિતાણા પહોંચી શકાય છે. અમદાવાદથી પાલિતાણા રેલ્વે રસ્તે

૨૪૦ કિ.મી. અને બસ રસ્તે ૨૨૫ કિ.મી.ના અંતરે છે. હવાઈ માર્ગે મુંબઈથી ભાવનગર આવીને પાલિતાણા પહોંચી શકાય છે. ભાવનગરથી પાલિતાણાનું અંતર ૫૫ કિ.મી.નું છે. આ તીર્થમાં યાત્રિકોને ઉતરવા માટે ૨૦૦ થી અધિક આધુનિક સુવિધા ધરાવતી ધર્મશાળાઓ છે. મોટા ભાગની ધર્મશાળામાં ભોજનશાળાની સુવિધા પણ છે.

આ પવિત્ર તીર્થસ્થાન પ્રત્યેક જૈનોના હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું સિંચન કરે છે. આ તીર્થને માટે જૈનો પોતાના પ્રાણ સમર્પણ કરવા પણ તૈયાર છે. આવા મહાન શાશ્વત શ્રી શત્રુંજય તીર્થને કોટિ કોટિ વંદના...! છેલ્લે...

‘જિમ જિમ એ ગિરિ ભેટીએ રે,

તિમ તિમ પાપ પલાય સલુણા;

અવિનાશી અરિહંતાજી રે,

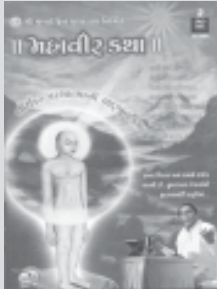
શત્રુંજય શણગાર સલુણા...’

એ/૧૦૧, રામકૃષ્ણ ઍપાર્ટમેન્ટ, છેડા રોડ, મહસકરવાડા, જોશી હાઈસ્કૂલ પાસે, ડોંબિવલી (પૂર્વ), જિ. થાણા. પીન-૪૨૧૨૦૧.

મોબાઈલ : ૯૮૧૯૬૪૬૫૩૩.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા નિર્મિત

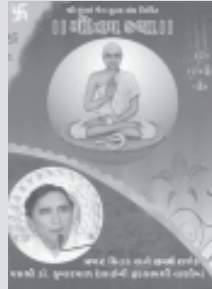
આંતર રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત, જૈન ધર્મ તત્ત્વના વિશ્વ પ્રચારક પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈની હૃદયસ્પર્શી પ્રભાવક વાણીમાં

॥ મહાવીર કથા ॥

બે ડી.વી.ડી. સેટ

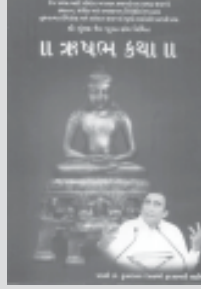
ભગવાન મહાવીરના જીવનનાં રહસ્યોને પ્રગટ કરતી, ગણધરવાદની મહાન ઘટનાઓને આલેખતી અને વર્તમાન યુગમાં ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશોની મહત્તા દર્શાવતી સંગીત-સભર ‘મહાવીરકથા’

॥ ગૌતમ કથા ॥

બે ડી.વી.ડી. સેટ

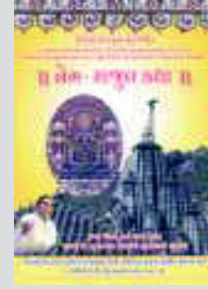
અનંત લબ્ધિનિધાન ગુરુ ગૌતમ-સ્વામીના પૂર્વ-જીવનનો ઇતિહાસ આપીને એમના ભવ્ય આધ્યાત્મિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ આપતી, અજોડ ગુરુભક્તિ અને અનુપમ લઘુતા પ્રગટાવતી રસસભર ‘ગૌતમકથા’

॥ જામ્બલ કથા ॥

ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

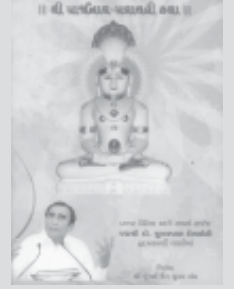
રાજા જામ્બલના જીવનચરિત્ર અને ત્યાગી જામ્બલનાં કથાનકોને આવરી લેતું જૈનધર્મના આદિ તીર્થંકર ભગવાન શ્રી જામ્બલ-દેવનું ચરિત્ર અને ચક્રવર્તી ભરતદેવ અને બાહુબલિનું રોમાંચક કથાનક ધરાવતી અનોખી ‘જામ્બલ કથા’

॥ નેમ-રાજુલ કથા ॥

ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

નેમનાથની જાન, પશુઓનો ચિત્કાર, રથિ નેમીને રાજુલનો વૈરાગ્ય ઉદ્બોધ અને નેમ-રાજુલના વિરહ અને ત્યાગથી તપ સુધી વિસ્તરતી હૃદયસ્પર્શી કથા

પાર્શ્વ-પદ્માવતી કથા

ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દસ પૂર્વભવોનો મર્મ. ભગવાનનું જીવન અને ચ્યવન કલ્યાણક. શંખેશ્વર તીર્થની સ્થાપના. પદ્માવતી ઉપાસના. આત્મ સ્પર્શી કથા

● પ્રત્યેક સેટની કિંમત રૂ. ૧૫૦/- ● ચાર સેટ સાથે લેનારને ૨૦% ડિસ્કાઉન્ટ

● બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની ભારતની કોઈ પણ શાખામાં શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પ્રાર્થના સમાજ બ્રાંચ, A/C. No. 0039201 000 20260 IFSC : BKID 0000039 માં રકમ ભરી ઓર્ડરની વિગત સાથે અમને સ્ટીપ મોકલો એટલે ડી.વી.ડી. આપને ઘરે કુરિયરથી રવાના કરાશે.

ઉપરની ડી.વી.ડી. સંઘની ઓફિસ શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪માં મળશે. સંપર્ક : પ્રવીણભાઈ ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬. અથવા નીચેના સ્થળેથી પ્રાપ્ત થશે-

ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજી, બી-૧૦૧, સમય એપાર્ટમેન્ટ, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૬૨૦૮૨.

□ ડૉ. ફાલ્ગુની ઝવેરી

[illegible]

પ્રતિમા અતિ પ્રાચીન છે. પ્રતિમાજીની મુખમુદ્રા શાંત એવં વૈરાગ્ય પોષક છે. પ્રાચીન મંદિર દ્રાવિડ શૈલીમાં હતું તથા જીર્ણોદ્ધાર થઈ ગયું હતું. અતઃ સમય-સમય પર એમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા. આજે આ મંદિરમાં દ્રાવિડ અને ઉત્તર ભારતીય શૈલીનું મિશ્ર રૂપ જોવા મળે છે.

વિ. સં. ૨૦૧૬ (ઈ. સ. ૧૯૬૦)માં પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજીના પ્રશિષ્ય પ. પૂ. પન્થાસ પ્રવર શ્રી યશોભદ્ર વિજયજી 'ગણિવર્ય આદિની શુભ નિશ્રામાં મહા સુદ દસમના દિવસે નવા ધ્વજ દંડ તથા કળશની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આજ દિવસે નવા શિખરમાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા પણ સુસંપન્ન થઈ હતી.

સ્વામીજી શ્રી ઋષભદાસજીની પ્રેરણાથી જૈન મિશન સોસાયટી દ્વારા આ ક્ષેત્રના કલેક્ટરને લગભગ ૬.૨૫ એકર ભૂમિ દાન માટે એક અર્જી અપાઈ હતી. વિ. સં. ૨૦૧૮ દરમ્યાન પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી પૂર્ણાનન્દસૂરીશ્વરજી મ.સા.નું શુભગમન આ તીર્થ પર થયું. આચાર્ય ભગવંતે એમને આશ્વાસન આપ્યું કે ત્રીસ દિવસોની અંદર એમનો જમાઈ મદ્રાસ આવી ક્ષમા માંગશે અને એમની પુત્રીને પાછી લઈ જશે. ૨૭ દિવસો સુધી કોઈ ઘટના ન ઘટતા કલેક્ટરના પી.એ. દુઃખી મનથી આચાર્ય ભગવંતની પાસે ગયા. આચાર્ય ભગવંતે કહ્યું કે હજુ ત્રીસ દિવસ પુરા નથી થયા. ઠીક એના બીજા જ દિવસે પી.એ. પોતાની પુત્રી ને જમાઈ સાથે વિદા કરી. આ ઘટનાથી કલેક્ટરનો પી.એ. આચાર્ય ભગવંતથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા સાથે એણે સંપૂર્ણ ઘટનાને કલેક્ટર સાહેબને કહી. કલેક્ટર અને પી.એ. એ દર્શનાર્થ તીર્થ પર પધાર્યા તથા આચાર્ય ભગવંત પ્રત્યે આભાર પ્રકટ કર્યો. કલેક્ટર દ્વારા જોઈતી સહાયતા માટે પૂછતા ગુરુદેવે ૬.૨૫ એકર જમીન હેતુ શ્રી જૈન મીશન સોસાયટી દ્વારા આપવામાં આવેલ અરજી તરફ એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. સન્ ૧૯૬૪માં પુઝલ પંચાયતના તત્વાવધાનમાં ૬.૨૫ એકર જમીન શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેતામ્બર દેરાસરના નામને લખાઈ ગઈ જેના દસ્તાવેજ આજે પણ ઉપલબ્ધ છે.

આજ વર્ષે આચાર્ય ભગવંતે એમના નવમાં વર્ષીતપનું પારણું, અન્ય વર્ષીતપના તપસ્વીઓ સાથે આ તીર્થ પર કર્યું. આચાર્ય ભગવંતની નિશ્રામાં આ દિવસે શ્રી આદિનાથ પ્રભુની ભમતીના પાર્શ્વ ભાગમાં શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાજીના અંજન તથા પ્રતિષ્ઠા સુસંપન્ન થયા તથા શ્રી પદ્માવતી માતાના મંદિરના શિર ધ્વજદંડ એવં કળશ સ્થાપનાનું કાર્ય પણ સુસંપન્ન કર્યું. આના સંબંધિત શિલાલેખ શ્રી આદિનાથ દાદાની ભમતીમાં છે.

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની સદ્પ્રેરણાથી તીર્થ પરિસરમાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુના જિનાલયના નિર્માણનો નિર્ણય ન્યાસ મંડળે લીધો એવં એમની જ પાવન નિશ્રામાં

જેઠ સુદ બીજ, તા. ૩૧-૫-૧૯૮૫ના નૂતન જિનાલયનું શિલાન્યાસ કરવામાં આવ્યું. ટ્રસ્ટ મંડળે, ત્રણ માળ તથા મેઘનાદ મંડપથી સુશોભિત જિનાલયનું કામ હાથમાં લીધું. તળભાગમાં શ્રી આદિનાથ પરમાત્માની સાથે શ્રી ભક્તામર મંદિરનું નિર્માણ થયું. મુખ્ય ઉપરના પ્રથમ માળમાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુ, શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુ એવં શ્રી મહાવીર સ્વામી પ્રભુનું ત્રણ દ્વાર વાળો ગભારો બનાવાયો. કૌલી મંડપમાં પંચધાતુ નિર્મિત શ્રી સંભવનાથ પ્રભુ, શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામી પ્રભુની પ્રિતમાને બિરાજમાન કરવા હેતુ બે કલાત્મક ત્રિ-દ્વાર વાલા ગભારાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. એવં એમાં શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રી ચંદ્રપ્રભુસ્વામી એવં શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીને બિરાજમાન કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. જિનાલયના નિર્માણમાં લગભગ દસ વર્ષ લાગ્યા.

વિક્રમ સંવત ૨૦૬૧ના માગસર વદ પાંચમ તા. ૨-૧૨-૨૦૦૪, ગુરુવારના શુભ દિને પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી સુશીલસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા એમના શિષ્ય રત્ન પ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રી જિનોત્તમસૂરીશ્વરજી મ.સા. આદિ સાધુ-સાધ્વીવૃંદની પાવન નિશ્રામાં નૂતન જિનાલયની અંજનશલાખા પ્રતિષ્ઠા સુસંપન્ન થઈ. પ્રતિષ્ઠા પછી ભક્તામર મંદિરના ગુમ્મટમાં કાંચનું કામ કરાવવામાં આવ્યું. શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુના દ્વારો એવં મેઘનાથ મંડપના દ્વારો પર સ્વર્ણમય રંગીન કારીગરીનું કામ પણ ચાલી રહ્યું છે.

મંદિરના પરિસરમાં પેઢી કાર્યાલયની નજીક શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુનું જિનાલય અવસ્થિત છે. જ્યાં ચલ પ્રતિષ્ઠિત અનેક પાષાણની પૂજિત પ્રભુ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

હમણાં વીર સંવત ૨૫૪૦, વિક્રમ સંવત ૨૦૭૦માં સ્વર્ણમંડિત જિનબિંબોની ચલ પ્રતિષ્ઠા અજિતશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં દ્વાદશ દિવસીય મહોત્સવ કરી સંપન્ન થયું.

હાલમાં જ ન્યાસ મંડળે તીર્થભૂમિમાં શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની બૃહદ્ રચના કરાવવાનો નિર્ણય લીધો છે. તીર્થ પરિસરની સામે, રસ્તાની પેલી બાજુએ જમીન લેવાઈ ગઈ છે.

સાધકોની સાધના :

વિરલ વિભૂતી એવા સ્વામી ઋષભદાસજી અહીં દર્શન પૂજનાર્થ પધારતા હતા અને આ કેશરવાડી તીર્થને પોતાનું સાધના સ્થળ બનાવ્યું. માત્ર સાધક જ નહીં બાહ્ય-અભ્યંતર તપમાં પણ એટલા જ ઉજમાળ હતા. નિત્ય અહમના પારણે અહમ અને એ પણ અવઙના ચચ્ચડખાણ કરુણા તો એટલી કે એક નાનકડી કીડી જેવો જીવ પણ મરી જાય તો એમને તાવ આવી જતો હતો. જે ઈંટોથી જીર્ણોદ્ધારનું નિર્માણ ચાલી રહ્યું હતું એ બધી જ ઈંટોને પૂંજણીથી સાફ કરી મજૂરોને આપતા હતા. સ્વામી ઋષભદાસજી શાસન પ્રભાવના હેતુ વીરપુત્ર એવં સિદ્ધપુત્ર બનાવવા ઈચ્છતા હતા. એમની આ ભાવનાને અનુરૂપ પંડિતવર્ય કુંવરજીભાઈના સાન્નિધ્યમાં આ કેસરવાડી તીર્થ પર

ગુરુકુલની સ્થાપના થી. ઋષભદાસજી શાસન પ્રભાવના હેતુ ભારત ભ્રમણ કરતા રહેતા હતા. તથા અનેક શ્રમણ-શ્રમણીઓ સાથે એમના આત્મીય સંબંધ હતા. પરમપૂજ્ય પંચાસજી ભદ્રંકર વિજયજીથી અત્યંત પ્રભાવિત હતા. એકવાર ઋષભદાસજીને પંચાસજી મ.સા.ને અત્યંત આજીજી પૂર્વક વિનંતી કરી કે ગુરૂદેવ આપ ‘પુડલ તીર્થ’ પધારો. કેસરવાડીમાં નમસ્કાર મહામંત્રનો અખંડ જાપ કરાવો. પંચાસજી મ.સા.ને મદ્રાસ ક્ષેત્ર સ્પર્શનાની અસમર્થતા દર્શાવી અને એમના જ શિષ્ય રાધનપુર નિવાસી લલિતભાઈ મસાલિયાને સાધના હેતુ ૧૯૫૬-૧૯૫૭માં કેસરવાડી મોકલી દીધા. સુશ્રાવક લલિતભાઈનું કેસરવાડી તીર્થમાં પ્રવેશ થયો. મુનિરાજ કેવલ વિજયજી મ.સા.ની શુભ નિશ્રામાં અખંડ નવલાખ નવકાર મંત્રની નવ મહિના સુધી સાધના કરી. આ સાધના દરમ્યાન લલિતભાઈના ઉત્તરસાધક રસિકભાઈ અને સૂકેતુભાઈ રહ્યા. સુશ્રાવક લલિતભાઈએ નવ મહિના સુધી રોટલી અને દૂધ આ બે દ્રવ્યોથી એકાસણા કર્યા. આ દરમ્યાન એક ચમત્કારિક ઘટનાએ આકાર લીધો. રોજ એક સફેદ ગાય દૂધ આપતી અને એજ દૂધથી લલિતભાઈ એકાસણા કરતા. જેમ લલિતભાઈની સાધના પૂરી થઈ પેલી સફેદ ગાય અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કેટલીય વાર તેઓ બપોરના સમયે વૃક્ષની નીચે ધ્યાનમગ્ન થતા હતા તો નાગરાજ ફણ ચડાવી એમના ખોળામાં બેસાત અને લલિતભાઈ બિલકુલ પોતાની સાધનામાં મગ્ન રહેતા હતા.

લલિતભાઈ દરરોજ ૩ વાગે પૌષધવ્રત ગ્રહણ કરતા અને સૂર્યોદય પછી પૌષધવ્રત પાલીને દૈનિક સ્નાન શુદ્ધિ કરી મંદિરજમાં પધારતા હતા. ત્યાં પ્રભુ કેસરિયાલલ (આદિશ્વરદાદા)ની પૂજા-અર્ચના ભક્તિ કરી. એકાસણાનો પચ્ચક્ષાણ પાલતા હતા. એકાસણા કરી ફરી પૌષધવ્રતનું ઉચ્ચારણ કરતા. આ પ્રક્રિયા નવ મહિના સુધી ચાલી. જય લલિતભાઈની સાધના પૂરી થઈ. આ સાધના દરમ્યાન લલિતભાઈને નિરંતર પંચાસજી મહારાજની ઉપસ્થિતિની અનુભૂતિ થઈ. એક બે વાર તો લબ્ધિ દ્વારા પંચાસજી મહારાજે પોતે સદેહે એમને માર્ગદર્શન આપ્યું.

સમય બદલાયો. સુશ્રાવક લલિતભાઈને સ્વામી ઋષભદાસજી એ કેસરવાડી મદ્રાસને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવવા કહ્યું. લલિતભાઈએ કહ્યું કે સ્વામી ઋષભદાસ કહે તો હું ન માનું પણ મારા રિખવદેવ (ઋષભદેવ ભગવાન) કેસરવાડીના મૂળનાયક કહે તો હું માનું. પરચા પાડવામાં આવ્યા. અને શુભ પરિણામ આવ્યું. લલિતભાઈ એ જન્મભૂમિ ગુર્જરગિરિને પ્રણામ કરી મદ્રાસને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી. ૧૨ વ્રતધારી શ્રાવક ધર્મનું પાલન કરતા નવકાર મિશનનો બીજ રોપ્યો અને પંચાસજી મહારાજની વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ની ભાવના શિવમસ્તુ સર્વજગતના સંદેશને સાકાર કરવા નીકળી પડ્યા.

પૂજ્ય લલિતભાઈનો જન્મ તા. ૨૯-૭-૧૯૨૮.

પૂજ્ય લલિતભાઈનો દેહાંત તા. ૧૬-૩-૨૦૧૪, ફાગણ સુદ પૂનમ.

કાલાંતરમાં મદ્રાસ કોલકાતા રાષ્ટ્રીય રાજમાર્ગનું નિર્માણ થયું. બસોની સુવિધા ઉપલબ્ધ થઈ. અતઃ આ તીર્થ પર આવવાવાળા યાત્રિકોની સંખ્યામાં પણ વધારો થતો ગયો. યાત્રિકોના આવાગમનને ધ્યાનમાં રાખતા મદ્રાસ શહેરના વયોવૃદ્ધ શ્રેષ્ઠીવર્ધ શ્રી સુખલાલજી સમદડિયા એવં શ્રી ભૂરમલજીની દેખરેખમાં લગભગ ૧૦ રૂમની એક ધર્મશાળાનું નિર્માણ, શ્રી જૈન સંઘની સહાયતાથી કરવામાં આવ્યું. તદુપરાંત મંદિરના જિર્ણોદ્ધારનું કાર્ય શ્રી પ્રારંભ કરવામાં આવ્યું. શ્રી ઋષભદાસજી પગપાળા કે વાહન દ્વારા અહીં દર્શન-પૂજાર્થ પધારતા હતા. જવાહેરલાલ નેહરુશ્રી શ્રી જેસિંગલાલભાઈ (મે. સૂરજમલ લલ્લુભાઈ કું.) વિશેષ રૂપથી આ તીર્થ પર આવતા રહેતા. આધ્યાત્મ ઉર્જાથી આપ્લાવિત આ શાંત વાતાવરણમાં તેઓ ધ્યાન કરતા હતા અને શ્રી આદિનાથ દાદા એવં માતા પદ્માવતીના અનેક ચમત્કારોનો એમણે અનુભવ કર્યો હતો. એમના મુખેથી આ તીર્થ પ્રભાવનાની વાતો સાંભળી સ્વામીજી શ્રી ઋષભદાસજીએ આધ્યાત્મિક ઉર્જાથી ભરેલા આ તીર્થને પોતાની આરાધના-સાધના ભૂમિ બનાવી તથા આ તીર્થને પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન સમર્પિત કર્યું. પૂજ્ય ઋષભદાસજીનું સમાધિમરણ અને અગ્નિસંસ્કાર પણ આ તીર્થ પરિસરમાં થયા. કાલાંતરમાં આ જ તીર્થ પરિસરમાં પેઢી કાર્યાલયની નજીક શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુનું જિનાલય આવેલું છે. જ્યાં ચલ પ્રતિષ્ઠિત અનેક પાષાણની પૂજિત પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. તીર્થ પરિસરમાં ૧૦ રૂમની એક પ્રાચીન ધર્મશાળા અને ૪૪ રૂમોની બે માળની બાફણા ધર્મશાળી આવેલી છે. તીર્થ પરિસરમાં પારણા ભવનનું નિર્માણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં લગભગ દસ હજાર વર્ગ ફૂટના થાંભલા સહિત બે હોલ અને રૂમો છે. શ્રી સંચોર ભંડારી સાધર્મિક ભવનમાં ૬૫૦૦ વર્ગ ફૂટના બે હોલ છે. નીચેના હોલમાં સાધર્મિક ભક્તિના રૂમમાં (નિઃશુલ્ક) ભોજનશાળા ચાલે છે. આખા વર્ષની કાયમી આયંબિલ શાળા એવં ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા હોય છે. શ્રી કેસરવાડી તીર્થના તત્વાવધાનમાં પુલલના ગાંધી રોડ પર (જિનાલયથી ૧૦ મકાન પહેલાં) એક હોસ્પિટલ ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં વિભિન્ન તપાસોની લેબોરેટરી, એક્સ-રે, દંત ચિકિત્સા, ઈ.એન.ટી., નેત્ર ચિકિત્સા, સ્કેનિંગ વિભાગ આદિ કાર્યરત છે. રોજના ૨૫૦ થી ૩૦૦ લોકો આ હોસ્પિટલમાં નિઃશુલ્ક ઈલાજ એવં તપાસ કરાવવા હેતુ આવે છે.

આ તીર્થ પર દર વર્ષે ચૈત્ર પૂર્ણિમા, અક્ષય તૃતિયા, ફાગણ ફેરી આદિ લાગતા હો છે. તીર્થ પર અક્ષય તૃતિયાના પારણા અનેક વર્ષોથી કરાવવામાં આવે છે. હાલના વર્ષોમાં ૨૦૦ થી ૩૫૦ સુધી

તપસ્વી હર વર્ષે આવે છે. પર્યુષણ આરાધનામાં સંપૂર્ણ ભારતમાં આ તીર્થનું અદ્વિતીય સ્થાન છે. હર વર્ષે ૨૫૦ થી ૪૦૦ તપસ્વી સોસઠ પ્રહરી પૌષધની આરાધના, સાધુ-સાધ્વી ભગવંતની નિશ્રામાં કરે છે.

તીર્થ પર અનેક ઉપધાન તપ વિભિન્ન ગુરુ ભગવંતોની નિશ્રામાં થયા છે. અહીં જ્ઞાનની શિબિરો પણ ક્યારેક ચાલતી હોય છે. તીર્થ સ્થળે જ્ઞાન ભંડારનું પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં પ્રાચીન ગ્રંથોનો અદ્ભૂત સંગ્રહ છે.

હાલમાં જ ન્યાસ મંડળે તીર્થભૂમિ પર શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની બૃહદ્ રચના કરવાનો નિર્ણય લીધો છે. તીર્થ પરિસરની સામેના રસ્તાની જમીનો ખરીદાઈ ગઈ છે. જ્યાં વિરાટ ધર્મશાળાના નિર્માણની યોજના કાર્યરત છે.

સ્વાનુભવ

દાદા ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની સાધિકા થઈને અમારા પરિવારના કલ્યાણમિત્ર અને સુશ્રાવક લલિતભાઈના ઉત્તરસાધક એવા રસિકભાઈએ લલિતભાઈથી પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો. થોડાં સમય પહેલાં જ મેં ઉપધાનની માળા પહેરી હતી. જ્યારે સાધક વર્ષ લલિતભાઈની પાસે ‘પંચમુંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ’ એટલે કે નમસ્કાર મહામંત્ર સાંભળ્યું તો એવું લાગ્યું કે જાણે સમવસરણમાં તીર્થંકર પ્રભુ જ્યોર પોતાની દિવ્યધ્વનિને માલકૌંસ રાગ દ્વારા જગતના જીવો પ્રતિ કરુણા વહેતી હશે ત્યારે આવું કંઈક હશે. દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરુણાનુંયોગ, ગણિતાનુયોગ, કથાનુયોગ આ ચારે અનુયોગોની ગુંથણી ભરી ભરતની જેમ કંઈક પહેલાંનું જ્ઞાણાનુબંધ લલિતભાઈની સાથે હશે અને તે જાગૃત થઈ ગયું. મેં સ્વયંના પરમાત્માને સાક્ષી રાખી પૂજ્ય લલિતભાઈને સાધના... એવમ્ ધર્મપિતાના રૂપે સ્થાપિત કર્યા અને એમણે પણ મને ધર્મપુત્રીના રૂપમાં સ્વીકારી પછી શરૂ થઈ અન્જાન દુનિયાની સફર જેને આપણે સાધના પથ કહીએ છીએ. પૂજ્યબાપા એવા લલિતભાઈ સ્વયં કેસરવાડી એટલે એમની સાધનાભૂમિમાં લઈ ગયા અને એમના વિવિધ અનુભવો વિશે કહ્યું. કેસરવાડી તીર્થના મૂળનાયક પ્રભુ એટલા જાગરૂક છે કે એકવાર ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ત્યાં અમે જાણે લોહ ચુંબકની જેમ ચીપકી જઈએ. કેટલોય સમય નીકળી જાય અમે ત્યાંથી નીકળી ન શકતા. ઘડી ઘડી એક જ પંક્તિ નીકળે છે.

અમીયભરી મૂર્તિ રચી રે ઉપમા ન ઘટે

કોઈ શાંત સુધારસ ઝીલતી રે નિરખત તૃપ્તિ ન હોય

(આનંદધનજી-૨૪ વિમલનાથ ભગવાનનું સ્તવન)

આ ક્ષેત્રના ઉર્જાકીય આંદોલન એટલા સતેજ છે કે કંઈપણ વધારે પુરુષાર્થ કર્યા વગર મન એકદમ અદ્ભુત શાંતિની અનુભૂતિ કરે છે.

વર્ષાતપનું પારણું કરવા જ્યારે હું આ તીર્થમાં પહોંચી રાત્રી મુકામ ત્યાં થયો તો રાત્રે વાંજિત્રોનો અવાજ, છનછનછન ઝાંઝરનો

અવાજ સંભળાતો હતો. અચાનકથી કોઈ દિવ્ય સુગંધ મનને આલ્લાદિત, પ્રફુલ્લિત અને પ્રસન્ન કરી જતી.

તપાગચ્છ અધિષ્ઠાયક મણિભદ્રવીરજીની બહેનો અહીં પૂજા કરે છે. ત્યાં સામેની ડેરીમાં માતા ચક્કેસરિ અને માતા પદ્માવતીની શ્યામવર્ણ એવં ધાતુની પ્રતિમા છે. અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીઓ અહીં ખૂબ જાગૃત છે.

દિગંબર પરંપરાના લોકો એમને પોતાના કુળદેવી માને છે અને છોકરાઓના મુંડન કરી દર્શન કરાવવા લાવે છે. મેં ત્યાં તીર્થસેવા કરવાવાળાં સેકેટરી મહોદય શાંતિલાલજી ડી. જૈનથી આ તીર્થના ઇતિહાસ વિશે, દસ્તાવેજ વિશે પૂછ્યું હતું પણ એવા કોઈ શિલાલેખ કે દસ્તાવેજ ઉપલબ્ધ નથી કે જે અધિષ્ઠાયિકાની મૂર્તિ છે. તે પદ્માવતી દેવીની છે કેમકે મૂળનાયક આદિનાથ પ્રભુની અધિષ્ઠાયિકા ચક્કેસરી છે અને ઉપરના માળે બિરાજમાન શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુની અધિષ્ઠાયિકા પદ્માવતી દેવી છે.

આ પ્રતિમાજીની બીજી એક ખાસિયત આ પણ છે કે જે પ્રતિમાજીને ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, એવમ્ ઉત્તર ભારત, પૂર્વ ભારતમાં વંદન-પૂજન કરીએ છીએ. એનાથી આ દક્ષિણ ભારતની પ્રતિમાજી ખૂબ જ અલગ છે. એમની આસન મુદ્રા પણ ભિન્ન છે. મેં સુશ્રાવક શ્રી શાંતિલાલજીથી આ વિશે પૂછ્યું તો સેકેટરીએ આના પર નજર નાંખતાં કહ્યું કે આ પ્રતિમા થાનીય ગચ્છની છે. (યાપનીય ગચ્છ પ્રભુ મહાવીરના નિર્વાણ પછી અંદાજે ૨૫૦ વર્ષ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું, જ્યારે ભદ્રબાહુસ્વામી અને વજ્રસ્વામીનો સમય હતો. શ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરામાં ખટપટ ચાલી રહી હતી. ત્યારે ‘વેંકટા ચલપતિ’ નામક સ્થળે ૮૦૦ વિદ્વાન સાધુ-શ્રાવક એકત્ર થયા. આ સંમેલન ૮ દિવસ સુધી ચાલ્યો અને ત્યાંના નિર્ણયથી આ થાયપનીયગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ગચ્છના સાધ્વાચાર (દિગંબર) શ્વેતાંબર પરંપરાના હતા. તે એમ કે આ યાયનીય શ્રમણ સ્ત્રીમુક્તિ એવં ૪૫ આગમોને માનતા હતા. ઉપાશ્રય મુકામે તેઓ નગ્ન રહેતા હતા. પણ રાજસભા, જનસભા સમયે તેઓ ચોલપાટા પહેરતા હતા. (યાપનીયગચ્છ માહિતી ઉપલબ્ધ ધરમચંદજી બિનાયકયા, વિજયવાડા), ડૉ. સાગરમલ જૈન (શાજાપુર).

બીજું શું લખું કે કહું, આ તીર્થસ્પર્શના અનુભવગમ્ય છે. વિરામ લેતા પૂર્વ ભક્તામરસ્તોત્રની ત્રણ ગાથા બુધ્યાવિના પી વિબુધા ચિર્તપાદપીઠ યાદ આવી જાય છે.

તીર્થંકર પરમાત્માની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જે કંઈ લખ્યું, સાંભળ્યું, વાંચ્યું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

૩૦૧, રમન પત્રા, સુભાષ રોડ, વિલેપાર્લે (ઈસ્ટ),

મુંબઈ-૪૦૦-૦૫૭. મોબાઈલ : ૯૯૩૦૪૯૫૭૪૫

નિરાંતનું સરોવર

□ ગુલાબ દેદિયા

[ડૉ. ગુલાબ દેદિયા મુંબઈ-જુહુની પ્રતિષ્ઠિત જમનાબાઈ સ્કૂલમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે. તેમણે સ્વામી આનંદના નિબંધો પર શોધનિબંધ લખ્યો છે. તેમના બે લલિતનિબંધ સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે.

મેં તેમની પાસે કચ્છના કોઈ એક તીર્થ અંગે લેખ માંગ્યો, પરંતુ તેમણે ‘ધરતીનો છેડો-ધર’ એમ વતનના મંદિર વિશેનો એક સુંદર લલિત નિબંધ મોકલી આપ્યો. આ લલિત નિબંધમાં પરમાત્મા સાથેનો ભાવાત્મક સંવાદ પ્રસ્તુત છે જે સાધકોને તીર્થદર્શનમાં તન્મયતા અને પ્રભુ સાથે નાતો જોડવા સહાયક બનશે.]

જૂની છાપ મન ઝટ ભૂંસતું નથી. વરસો પછી શિયાળામાં ગામમાં જવાનું થયું. મનમાં શિયાળાની ધૂજારીનું ચિત્ર હતું. હોઠ, ગાલ, હાથ, પગ ફાટી જવાની યાદ હતી. બચપણમાં શિયાળાની સવાર વહેલી લાગતી, શાળાએ જતાં કંપન દાઢી પર સવાર થઈ જતું. શાળામાં લખવામાં આંગળીઓ સાથ ન આપે અને ઠંડા બાળ શરીર પર મારની અસર સારી રહેતી. હા, મોંમાંથી ધુમાડા કાઢવાની મજા સવારે લેતા ખરા. ધુમ્મસભરી સવાર વિસ્મય જન્માવતી.

શિયાળાની ઠંડીનું એક માપ અમારે મન કોપરેલનું જામી જવું હતું. એ કોપરેલ તેલથી અમારા અડિયલ વાળ ઊભા ને ઊભા જ રહેતા. કાંસકાને પણ પસાર થવા ન દેતા.

કાતિલ માન્યો હતો પણ શિયાળો સ્નેહાળ અને હૂંફાળો નીકળ્યો. એક સવારે ગામમાં આવેલા મંદિરે ગયો. પ્રભુને તો નિરાંત હતી જ મને પણ નિરાંત હતી. નિરાંતના સરોવરમાં જે કમળ ખીલે એવા બીજે ક્યાં ખીલે છે !

પોતાનો સ્વધર્મ ભૂલીને ઘંટ નીરવ હતો. હું ઘંટને નીરખતો રહ્યો. ચૂપ રહેવું એ હવે આ ઘંટનો સ્વભાવ બન્યો છે. ઘંટ નીચે ઊભો છું. અગાઉ એણે પ્રગટાવેલા અનેક ગુંજાવર અરવપણે હવામાં છે. મજબૂત સાંકળમાં ઊંચે લટકતા ઘંટના ડંકા સુધી પહોંચવા કૂદકા મારતા એ બચપણના કૂદકા યાદ આવ્યા. આજે ડંકા અને હાથ વચ્ચે અંતર ઓછું હતું પણ મેં અને ડંકાએ સૂરાતીત સંવાદ કરી લીધો. બન્નેને પ્રસન્નતાનો પ્રસાદ મળ્યો.

મોકળાશવાળું મંદિર, પ્રભુ અને હું, બહાર ક્યાંક કાબર બોલતી સંભળાઈ. આખા પરિસરમાં મોગરાની જેમ મહોંકતી શાંતિ છે. બે શ્વાસ વચ્ચેનો વિરામ પણ પામી શકાય એવી દશા છે. શિખર તો ઉપર છે અને દૂર છે, ત્યાં ધજા હવા સાથે સ્મિતની લેવડદેવડ કરતી હશે એમ લાગે છે, કારણ ત્યાં જે નાનકડી ઘંટડીઓ છે તેનો બાલસ્વર સંભળાય છે. જાણે હવાએ ઝાંઝર ન પહેર્યા હોય ! કર્ણપ્રિય.

દેવાલયના આંગણામાં જાસૂદના પુષ્પો ખીલ્યાં છે. એવાં ખીલ્યાં છે કે જોતાં જ ખ્યાલ આવે કે પ્રભુપદે પહોંચી ગયાં છે. ચૂંટવાની

જરૂર નથી પડી. એ પુષ્પોની પ્રસન્ન કોમળતા મનમાં ભરી પ્રભુ સમક્ષ આવ્યો છું જેથી પ્રભુ સાથે બેએક વાતો થઈ શકે. કંઈક પૂછવું તો હતું પણ હવે પૂછ્યા વગર સમાધાન મળી ગયું છે. પ્રશ્નની ગાંઠ ઉકેલાઈ ગઈ છે. વાતાવરણનો એવો પ્રભાવ છે કે ઉચાટો ગયા છે અને હવે શિયાળાની આ સવાર જેવી હળવાશ છે.

દેવાલય તો પ્રિય છે જ પણ મને ગમતી બે ચીજોની વાત પણ કહી દઉંને ! ધન્ય છે મંદિરનાં પગથિયાં ઘડનારને ! કોઈ જબરો ચિંતક, દીર્ઘદૃષ્ટા, કલાકાર સાધક હશે. આરસપહાણના લપસણાં જરાય નહિ એવાં પગથિયાં શીતળ અને પહોળાં છે. માત્ર પહોળાં નથી, મુદ્દાની વાત તો એ છે કે એ જાણતલ, મર્મજ્ઞ, ઘડવૈયાએ પગથિયાંની જે ઊંચાઈ સર્જી છે તે અદ્ભુત છે. સાવ થોડીક, ટચુકડી; ઊંચાઈ લાગે જ નહિ એટલી નાજુક, નમણી અને વિવેકસભર ઊંચાઈ.

પગથિયાં શું આપણાં મનનું, આપણા વિચારોનું, આપણા આયોજનનું પ્રતીક નથી શું ! પગથિયાં સંગાથે મારે અનેરી ભાઈબંધી છે.

દેવાલયના સોપાન કેવાં હોવા જોઈએ એ તો તમે મારા વહાલા ગામના દેવાલયના દર્શને પધારો ત્યારે દેખાડું ને ! ન શિશુને પગથિયાં ચડતાં તકલીફ પડે કે ન વયોવૃદ્ધને. વર્ષો પહેલાંનું આ ડહાપણભર્યું આયોજન માન પ્રેરે છે. ‘હળવે હળવે હરિજી, મારે મંદિર આવોને !’ એ રમ્ય પંક્તિ મનમાં ઝબકી ગઈ.

બીજું મને ગમે છે, વધુ ગમે છે, તે ઉગમણી દિશા તરફના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાંથી ધૂળિયા મારગ પર ઊભા રહી સીધા પ્રભુના દર્શન કરી શકવા તે. વચ્ચે નડે, અટકાવે, ખટકે એવું કોઈ પાટિયું કે વ્યવધાન નથી.

વૃદ્ધ, અભણ, ગરીબ, કઠણાઈઓનો ભાર લઈને ફરતી માજી જેને દેવાલયના રંગમંડપમાં આવતાં કંઈક નડે એવું છે, એ સન્મારની રસ્તા પરથી બંધ દરવાજાની પહોળી જાળીમાંથી દેવદર્શન કરતાં, ભાવપ્રગટ કરતાં, માથું નમાવતાં નિહાળીને હું પાવન થઈ જાઉં છું. એ ભોળી ભદ્રિક વૃદ્ધાના કરચલિયાળા ચહેરાની ભાવદશાને વંદન કરું છું.

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

□ નિસર્ગ આહીર

જૈનમૂર્તિપૂજામાં પ્રદક્ષિણા, પ્રણામ, પુષ્પવિધિ મુખ્ય છે. આ

હસ્તપ્રત હોય, અષ્ટમંગલ હોય, સમોવસરણ હોય કે મંદિર હોય-એ તમામ અલંકરણયુક્ત જ હોવાનાં, નયનરમ્ય જ હોવાનાં, સુંદરમત હોવાનાં.

જૈનમંદિરો અત્યંત ભવ્ય હોય છે. ભારત અને ભારત બહાર વસતા જૈનધર્મના લોકો ખૂબ સમૃદ્ધ હોવાને નાતે સદીઓથી એમણે એકએકથી ચડિયાતા અનેક મંદિરો બાંધ્યાં છે. શ્રાવકો છૂટા હાથે દાન આપીને ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરોનું નિર્માણ કરે છે. આબુ પહાડ પરનાં વિમલ શાહ, તેજપાલનાં મંદિરો કે બિહારના પારસનાથ પહાડ પરનાં જૈનમંદિરો કલાના ભવ્યોજ્જવલ નમૂનાઓ છે. આ ઉપરાંત પાલિતાણા-શત્રુંજય, જૂનાગઢ, રાણકપુર, સમેતશિખર, ખજુરાહો, પાવાપુરી, મથુરા, કોલકત્તા, ગ્વાલિયર, ઈલોરા, શ્રવણ બેલગોલા એમ અનેક સ્થળો પર અત્યંત નયનરમ્ય જૈનમંદિરો છે. એનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે. શ્રવણ બેલગોલા ખાતેની ગોમતેશ્વરની પ્રતિમા વિશ્વવિખ્યાત છે.

જૈનમૂર્તિકલા અંગેનું સ્વતંત્ર શિલ્પશાસ્ત્ર છે, તેમ ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોમાં જૈનમૂર્તિવિધાનની સ્વતંત્ર ચર્ચા થયેલી છે. જૈન ધાર્મિક ગ્રંથોમાં મૂર્તિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે તેમ અન્યત્ર પણ મૂર્તિવિધાન છે. વિશેષતઃ

જૈનમૂર્તિકલામાં સાદગીયુક્ત શ્રદ્ધાની સાથે સાથે દિવ્ય આભાયુક્ત સૌંદર્ય આકારિત કરવામાં કલાકારોએ અને મંદિરનિર્માતાઓએ ખાસ્સું પ્રાવીણ્ય દાખવ્યું છે.

‘આચાર દિનકર’ અને ‘નિર્વાણકલિકા’ જેવા ગ્રંથોમાં જૈનમૂર્તિવિધાન સુપેરે નિરૂપાયેલ છે. ‘માનસાર’, ‘અપરાજિતપૃચ્છા’, ‘વાસ્તુસાર’, ‘ક્ષીરાર્ણવ’, ‘દીપાર્ણવ’, ‘શિલ્પરત્નાકર’ જેવા શિલ્પશાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ જૈનમૂર્તિવિધાન અને મંદિરનિર્માણના ઉલ્લેખો છે. ‘બૃહત્સંહિતા’માં જૈન મૂર્તિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે:

આજાનુલમ્બાહુઃ શ્રીવત્સાઢ્ઢુઃ પ્રશાન્તમૂર્તિશ્ચ ।

દિગ્વાસાસ્તરુણો રૂપવાંશ્ચ કાર્યોઽર્તા દેવઃ ॥ ૫૮.૪૫

અર્થાત્, ઘુંટણ સુધી લાંબા હાથથી યુક્ત, શ્રીવત્સના ચિહ્નથી શોભિત, શાંત, દિગંબર, તરુણ અને સુંદર એવી જિનની પ્રતિમાનું નિર્માણ કરવું.

એ જ રીતે અન્ય ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે મૂર્તિલક્ષણ જણાવવામાં આવ્યાં છે:

નિરાભરણસર્વાઙ્ગં નિર્વસ્ત્રઙ્ગં મનોહરમ્ ।

સર્વવક્ષઃ સ્થલે હેમવર્ણ શ્રીવત્સલાઞ્છનમ્ ॥

દ્વિભુજં ચ દ્વિનેત્રં ચ મુણ્ડતારં ચ શીર્ષકમ્ ।

સ્ફટિકશ્વેતરત્ત્વં ચ પીતશ્યામનિભં તથા ॥

ઉપરોક્ત લક્ષણો અને મૂર્તિશાસ્ત્રમાં અન્યત્ર દર્શાવવામાં આવેલાં લક્ષણો પ્રમાણે જિનપ્રતિમાના મુખ્ય બે પ્રકારો જોવા મળે

છે: પચાસનસ્થ અને કાયોત્સર્ગવાળી, એટલે કે ઊભી અને તપનો ભાવ પ્રગટ કરતી. તીર્થંકરોમાં ઋષભનાથ, નેમિનાથ અને મહાવીરસ્વામી પચાસનમાં બેઠેલા હતા ત્યારે તેમને પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ એ સિવાયના અન્ય તીર્થંકરો ઊભેલી અવસ્થામાં એવા કાયોત્સર્ગાસનમાં પરમ સિદ્ધિ પામ્યા, એટલે એમની પ્રતિમાઓ ઊભેલી અવસ્થામાં આકારિત થાય છે. આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગાસન કે પચાસન કે અર્ધપચાસનથી યુક્ત, ધ્યાનની મુદ્રામાં બેઠેલી, મુખ પર શાંત ભાવવાળી, શરીર પર શ્વેત વસ્ત્રવાળી કે વસ્ત્ર વગરની, માથાના ખુલ્લા અથવા લોચ કરેલા વાળવાળી જિનપ્રતિમાઓ હોય છે. પહેલી નજરે એકસમાન લાગતી પ્રતિમાઓના લાંછન, પરિકર, ધર્મચક્રના ચિહ્ન ઈત્યાદિ પરથી દરેક તીર્થંકર વચ્ચેની પ્રતિમામાં ભેદ હોય છે. આ ઉપરાંત તીર્થંકરની સાથે અન્ય ચિહ્ન હોય તેને આધારે પણ પ્રતિમામાં ભેદ રહે છે; જેમકે, સ્વસ્તિક, દર્પણ, કુંભ, નૈત્રાસન, મીનયુગ્મ, પુસ્તક અને પુષ્પમાળાનાં ચિહ્નો.

જૈનમૂર્તિકલા અંગે એ ઉલ્લેખનીય છે કે શ્વેતાંબર કે દિગંબર એ મુખ્ય બે પ્રવાહોની સાથે સાથે અન્ય પ્રવાહોની મૂર્તિપૂજા કે મૂર્તિશાસ્ત્ર

અંગેની માન્યતાઓ અલગ અલગ હોય છે. જેમકે, સ્થાનકવાસી જેનો મૂર્તિપૂજાને જ માનતા નથી. સમયાંતરે જૈનધર્મ

અનેક ગચ્છ, ઉપશાખા, ઉપસંપ્રદાય, સંઘાડામાં વહેવા લાગે છે એટલે પ્રત્યેકની આચારવિચારગત ભિન્નતા મૂર્તિકલામાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં એ નોંધનીય છે કે શ્વેતાંબર-દિગંબર એ મુખ્ય સંપ્રદાયના ભેદભાવ સાતમી-આઠમી સદી સુધી તો પ્રતિમાઓમાં નહોતા. તે સમય સુધીમાં તો તીર્થંકરોની પ્રતિમા નગ્નાવસ્થામાં આકારિત થતી. પછીથી શ્વેતાંબરની પ્રતિમાઓને કૌપીનનો આકાર આપવામાં આવ્યો અને સમયાંતરે વસ્ત્રાભૂષણથી સુશોભિત કરવામાં આવી. સામાન્ય રીતે દિગંબર જૈનપ્રવાહમાં મૂર્તિઓ ખાસ અલંકરણ વિનાની, નગ્ન હોય છે. જ્યારે શ્વેતાંબર પ્રવાહમાં મૂર્તિઓ વિશેષ અલંકૃત હોય છે.

જૈનમૂર્તિશાસ્ત્રમાં તીર્થંકરોને સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એમને ‘દેવાધિદેવ’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અન્ય સર્વને માત્ર ‘દેવ’ કહેવામાં આવે છે. આ તમામ તીર્થંકરો, દેવો, અલંકૃત શિલ્પો ઈત્યાદિનું વ્યવસ્થિત, નિયમબદ્ધ મૂર્તિશાસ્ત્ર છે. પ્રતિમા નિર્માણ માટેનાં ચોક્કસ વિધાન અનુસાર જ મંદિરોમાં મૂર્તિઓ બને છે. મૂર્તિશાસ્ત્રમાંનાં વિધાન અનુસાર આસન, આભૂષણ, વાહન, લાંછન, મુદ્રા, આયુધ, વર્ણ, અંગબાંધિ વગેરેનું ચોક્કસ નિયમન મૂર્તિઓને વૈવિધ્યસભર બનાવે છે તે જ રીતે અન્ય પ્રતિમાઓથી અલગ પણ પાડે છે. જૈનમૂર્તિકલામાં સાદગીયુક્ત શ્રદ્ધાની સાથે

વિમાનવાસી દેવોમાં
કલ્પાતીત કે અનુત્તરવિમાનવાસી
એટલે પાંચ મુખ્ય સ્થાનકોમાં જે

તે સ્થાનનું આધિપત્ય ભોગવનાર દેવ. તે પાંચ છે : વિજય, વિજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ.

ભવનવાસી વર્ગના દેવો દસ પ્રકારના છે : અસુર, નાગ, વિદ્યુત, સુપર્ણ, અગ્નિ, દ્વીપ, ઉદધિ, દિગ્વાત, ધનિક અને કુમાર.

વ્યન્તર આઠ પ્રકારના છે : પિશાચ, ભૂત, રાક્ષસ, યક્ષ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ અને ગંધર્વ.

નવવિધાનદેવો આ પ્રમાણે છે : નૈસર્ગ, પાંડુક, પિંગલ, સર્વરત્ન, મહાપદ્મ, કાલ, મહાકાલ, માનવ અને શંખ.

વીરદેવો ચાર પ્રકારના છે : મણિભદ્ર, પૂર્ણભદ્ર, કાપિલ અને પિંગલ.

જૈન શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથ ‘આચાર દિનકર’માં ત્રણ પ્રકારની પ્રતિમાઓ વિશે કહેવાયું છે : પ્રાસાદદેવીઓ, કુલદેવીઓ અને સંપ્રદાયદેવીઓ. તીર્થ, ક્ષેત્ર, પીઠસ્થાનો, પ્રાસાદો અને ભૂમિમાંથી સ્વયંભૂ પ્રાદૂર્ભાવ પામેલી કે સ્થાપિત કરાયેલી દેવીઓને પ્રાસાદદેવી કહેવામાં આવે છે. ગુરુએ ઉપાસના-આરાધના માટે મંત્રદીક્ષા આપી હોય એવી દેવીઓ સંપ્રદાયદેવી કહેવાય છે અને પ્રત્યેક કુળની જે ઉપાસ્ય દેવી હોય અને કુલદેવી એક ગોત્રદેવી કહેવામાં આવે છે.

આ સિવાયની પણ પ્રતિમાઓ કે શિલ્પ છે, જે ઉપરના પ્રકારમાં સમાવિષ્ટ નથી થતાં, પરંતુ જૈનધર્મમાં એમની પૂજા થાય છે અને ઘણું પ્રચલન છે. એવી પ્રતિમાઓ એટલે ૧૬ શ્રુતદેવીઓ અથવા વિદ્યાદેવીઓ, અષ્ટ માતૃકાઓ, તીર્થંકરોની માતાઓ, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, શ્રી અથવા લક્ષ્મીદેવી, શાંતિદેવી ઇત્યાદિ.

૧૬ શ્રુતદેવીઓ કે વિદ્યાદેવીઓ આ પ્રમાણે છે : રોહિણી, પ્રજાપ્તિ, વજ્રશૃંગલા, વજ્રકુશા, અપ્રતિયકા અથવા જંબુનદા, પુરુષદત્તા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, મહાજવાલા અથવા જવાલામાલિની, માનવી, વૈરોટી, અચ્યુપ્તા, માનસી અને મહામાનસી.

જૈનધર્મમાં તીર્થંકરોની માતાઓ પૂજનીય અને આદરપાત્ર છે. ગ્રંથોમાં તીર્થંકરોની માતાઓમાં અનુક્રમે મરુદેવી, વિજયા, સેના-સિદ્ધાર્થા, સુમંગલા, સુશીમા, પૃથિવી, લક્ષ્મણા, શ્યામા, નંદા, વિષ્ણુ, જયા, રામા, સુયશા, સુપ્રતા, અચિરા, શ્રી, દેવી, પ્રભાવતી, પદ્મા, વપ્રા, શીલા, વાયા, ત્રિશલા છે.

જૈનધર્મમાં સમયાંતરે તંત્રના પ્રભાવને કારણે તાંત્રિક વિધિવિધાનો સ્વીકૃત થયાં. તેની સાથે જ અનેક તાંત્રિક દેવ-દેવીઓની ઉપાસના પણ અસ્તિત્વમાં આવી. એને કારણે અનેક હિંદુ દેવ-દેવીઓની પણ પૂજાઅર્ચના સ્વીકૃત બની. કાલી, મહાકાલી, ચામુંડા, મંગલા, કામાખ્યા, ભદ્રકાલી, દુર્ગા, ત્રિપુટા, ગણેશ્વરી, પ્રેતાક્ષી, કાલરાત્રિ, વૈતાલી, વારાહી, ભુવનેશ્વરી, યમદૂતી વગેરે આવી દેવીઓ છે. જૈનધર્મમાં આવી દેવીઓને ચોસઠ્યોગિનીઓ તરીકે પૂજવામાં આવે

છે.

આ ઉપરાંત જૈનતંત્રશાસ્ત્રમાં છપ્પન પ્રકારના દેવીમંડલોના ઉલ્લેખો થયેલા છે. જેમકે, સુરેન્દ્રદેવીઓ, ચામરેન્દ્રદેવીઓ, બલિદેવીઓ, ધરણેન્દ્રદેવીઓ, ભૂતાનંદદેવીઓ, વેણુદેવીઓ, વેણુધારી દેવીઓ, હરિકાન્તદેવીઓ, હરિદેવીઓ, અગ્નિશિખાદેવીઓ, અગ્નિમાનવદેવીઓ, પુન્યદેવીઓ, વસિષ્ઠદેવીઓ, જલકાંતાદેવીઓ, જલપ્રભાદેવીઓ વગેરે.

કેટલાંક દેવમંડલોનો ઉલ્લેખ પણ જૈનધર્મમાં થયેલો છે. આ દેવમંડલો કે સમૂહમંડલો ત્રેવીસ છે અને ચોવીસમું મંડલ તીર્થંકરોનું ગણતાં કુલ ચોવીસ દેવમંડલો છે. ગ્રંથોમાં તમામના ભેદક લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

જૈનમૂર્તિના અન્ય પ્રકારોમાં અગત્યની પ્રતિમા તે હરિણોગમેષિ અથવા નેગમેષની છે. મેષ કે હરણના મસ્તકવાળા આ દેવ ઈન્દ્રના અનુચર છે. તે જ રીતે ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમા છે, જેનું કાર્ય રક્ષણ કરવાનું છે. અન્ય પ્રસિદ્ધ પ્રતિમા તે ગણેશજી. ગણેશની પ્રતિમામાં હાથની સંખ્યામાં ખાસું વૈવિધ્ય હોય છે. એકસો આઠ સુધીની હાથની સંખ્યા હોઈ શકે છે. શ્રી અથવા લક્ષ્મી ધનની દેવી તરીકે વ્યાપક રીતે જૈનોમાં પૂજ્ય છે. તે જ રીતે શાંતિદેવી પણ પૂજ્ય છે. મણિભદ્રને યક્ષેન્દ્ર તરીકે પૂજવામાં આવે છે. ઘંટાકર્ણ મહાવીર જૈનોમાં બાવનવીરમાંના એક ગણાય છે અને એમની મંદિરોમાં સ્થાપના થાય છે. તદુપરાંત પદ્માવતી પણ પૂજનીય છે.

જૈન ધર્મના ચોવીસ તીર્થંકરો સમગ્ર ધર્મચેતનાના આધારરૂપ છે. એમનું સુનિશ્ચિત શાસ્ત્રીય વર્ણન અનેક ગ્રંથોમાં આપેલું છે. દરેક તીર્થંકરની યક્ષ અને યક્ષિણી હોય છે. એમને ‘શાસનદેવતા’ પણ કહે છે. શાસનદેવતા તીર્થંકરના અનુચરો તરીકે અને રક્ષકદેવ તરીકે નિયુક્ત થયા છે, પરંતુ તેમની ગણના દેવયોનિમાં થયેલી હોવાને તેમની પણ પૂજાઅર્ચના થાય છે. ઘણાં યક્ષ-યક્ષિણીની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ પણ મળે છે. તીર્થંકરની જમણી બાજુ યક્ષ અને ડાબી બાજુ યક્ષિણીનું આલેખન કરવામાં આવે છે. નીચે ચોવીસ તીર્થંકરો અને એમના શાસનદેવતાનું નામ, તીર્થંકરોનું લાંછન તેમજ ચૈત્યવૃક્ષ દર્શાવવામાં આવેલ છે. એ નોંધનીય છે કે શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બન્ને ધારાઓમાં કેટલાક ફેરફારો પણ છે, તેમ જ શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પણ આંશિક ફેરફારો જોવા મળે છે. નીચે પ્રમાણેની યાદી જોતાં મૂર્તિકલાના વૈશિષ્ટ્ય અને વૈભવનો ખ્યાલ આવશે:

ક્રમ	તીર્થંકરનું નામ	લાંછન	ચૈત્યવૃક્ષ	શાસનદેવ	શાસનદેવી
૦૧.	ઋષભદેવ	વૃષ	વટવૃક્ષ	ગોમુખ	ચક્રેશ્વરી
૦૨.	અજિતનાથ	હાથી	સપ્તપર્ણ	મહાયક્ષ	અજિતબાળા
૦૩.	સંભવનાથ	અશ્વ	શાલવૃક્ષ	ત્રિમુખ	દુરિતારી
૦૪.	અભિનંદનનાથ	કપિ	પિયાલવૃક્ષ	યક્ષેશ્વર	કાલિકા

ઈન્દ્રજય	પૂર્વ દિશા	જમણી બાજુ
માહેન્દ્ર	દક્ષિણ દિશા	ડાબી બાજુ
વિજય	દક્ષિણ દિશા	જમણી બાજુ
ધરણેન્દ્ર	પશ્ચિમ દિશા	ડાબી બાજુ
પન્નક	પશ્ચિમ દિશા	જમણી બાજુ
સુનાભ	ઉત્તર દિશા	ડાબી બાજુ
સુરદંદત્તિ	ઉત્તર દિશા	જમણી બાજુ

આ રીતે, જૈનમૂર્તિવિધાન પર વિહંગાવલોકન કરતાં વૈવિધ્ય અને વૈશિષ્ટ્યયુક્ત સુંદરતાની પ્રતીતિ થાય છે. સર્વ શિલ્પોનું એના લક્ષણો અનુસારના વર્ણ, આસન, ભંગા, વાહન, આયુષ, મુદ્રા, અલંકરણ ઈત્યાદિની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરીએ તો વિવિધરંગી ચંદરવો રચાય છે. શ્રદ્ધા સાથેનો લાવણ્યલોક એટલે જ જૈનમૂર્તિકલા, જેણે લોકોની શ્રદ્ધાભક્તિને વિવિધ રીતે સંકોરીને રસઘન સૌંદર્યબોધ પણ કરાવ્યો છે.

જૈનમૂર્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણો દસ દિશાના દસ દિક્પાલો આ પ્રમાણો છે:

- દવે કનૈયાલાલ ભાઈશંકર, ‘ગુજરાતનું મુર્તિવિધાન’, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ-૧૯૬૩
- શાહ પ્રિયબાળા ડૉ., ‘જૈનમૂર્તિવિધાન’, યુનવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૧૯૮૦.
- જૈન બાલચન્દ્ર, ‘જૈન પ્રતિમા વિજ્ઞાન’, મદનમહલ જનરલ સ્ટોર, જબલપુર, ૧૯૭૪.
- તિવારી મારુતિનન્દન પ્રસાદ, ‘જૈન પ્રતિમા વિજ્ઞાન’, પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ-સંસ્થાન-વારાણસી, ૧૯૮૧.
- Bhattacharya B. C., ‘The Jaina Iconography’, Motilal Banarasidas, Delhi, 1974.
- Gupte R. S. ‘Iconography of the Hindus, Buddhists and Jain’, D. B. Taraporevala Sons & Co. Pvt. Ltd, Bombay, 1972.
- Shukla D. N., ‘Vastu-Sastra’, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., Delhi, 2003.

૪૦૧, ગોપીનાથ રેસિડેન્સી ૨, સંત કબીર સ્કૂલ રોડ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ.

□ શ્રી લલિતકુમાર નાહટા □ અનુવાદ : ડૉ. રેણુકા પોરવાલ

રાજસ્થાનનું બીકાનેર શહેર અહીંના ભવ્ય કલાત્મક સુમતિનાથના જૈન દેરાસર માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ મંદિરની સ્થાપના ભાંડાશાહ નામના જૈન શ્રેષ્ઠી દ્વારા થઈ હોવાથી એ ભાંડાસર મંદિરના નામે ઓળખાય છે. એની પ્રતિષ્ઠા આસો સુદ-૨, વિ. સં. ૧૫૭૧માં થઈ હતી. મંદિરનું નિર્માણ શ્રેષ્ઠી ભાંડાશાહે વિ. સં. ૧૫૨૫માં શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ તેમનું અચાનક અવસાન થતાં મંદિરનું બાંધકામ વિલંબમાં પડ્યું. ત્યારબાદ તેમના વંશજોએ પૂર્ણ કર્યું. મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો શીલાલેખ નીચે મુજબ છે-

સંવત ૧૫૭૧ વર્ષે, આસો સુદ-૨

રાજાધિરાજ લૂણકરજી વિજય રાજ્યે

શાહ ભાંડા, પ્રાસાદ નામ ત્રૈલોક્ય દીપક

કરાવિતં, સૂત્ર ગોદા કારિત.

મંદિરનું સ્થાપત્ય

ચારે તરફ ફેલાયેલા બીકાનેર શહેરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન ઉપર ભાંડાશાહે પસંદગી ઉતારી અને એ સ્થળે મંદિર નિર્માણ કરાવ્યું. મંદિરના શિખરની ઊંચાઈ ૧૦૮ ફૂટ તથા દિવાલોની જાડાઈ ૮ થી ૧૦ ફૂટ છે. મૂળ મંદિરના નકશામાં સાત માળ હતા, પરંતુ પાછળથી ત્રણ મજલાનું ભવન સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાયું જે આજે પણ અન્ય ભવનોની સરખામણીમાં ઉન્નત છે. પ્રભુની સેવામાં ઉપસ્થિત રહેતી દેવાંગના કે શાલભંજકાઓ પણ ઘણી જ સજીવતાથી જ શિલ્પીએ કંડારેલ છે. મંદિરના અધિષ્ઠાયક દેવ ભેરૂજી છે. મંદિર નિર્માણ માટે લાલ પથ્થર જેસલમેરથી ઊંટો દ્વારા લાવવામાં આવતો તથા બીકાનેરમાં પાણી ખાડું હોવાથી તે પણ આઠ માઈલ દૂરના તળાવમાંથી લાવવામાં આવ્યું હતું. મંદિર નિર્માણનું કાર્ય ‘ગોદા’ નામના શિલ્પીએ કર્યું હતું.

મંદિરની ચિત્રકળા

બીકાનેરના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર મુરાદબક્ષે વિ. સં. ૧૯૬૦માં મંદિરને અનેક ચિત્રોથી સજ્જ કર્યું. મંદિરના ગુંબજમાં સુજાનગઢનું મંદિર, સ્થૂલિભદ્રની દીક્ષા, સંભૂતિવિજયની ત્રણ શિષ્યોને ચાતુર્માસ અર્થે આજ્ઞા, ભરત બાહુબલી યુદ્ધ, દાદાવાડી, ધન્ના શાલિભદ્ર ચરિત્ર, ઈલાયીકુમાર, સુદર્શન શેઠ, વિજયાશેઠ-શેઠાણી, સમવસરણ વગેરે ૧૬ ચિત્રો સુંદર રંગોની ગોઠવણીથી ચિત્રિત કર્યા છે. તે ઉપરાંત શ્રી અરિષ્ટનેમિના લગ્નની જાનના દૃશ્યો, પશુઓનો વાડો વગેરે આઠ મોટા દૃશ્યોને ગુંબજમાં આવરી લીધા છે. દાદાસાહેબના જીવનની અણમોલ ઘટનાઓ, પ્રભુ મહાવીરના કલ્યાણક, ઉપસર્ગો, અરિષ્ટનેમિનું શંખવાદન વગેરે દૃશ્યોને ખૂબ ભાવવાહી કલા થકી જીવંત કર્યા છે. આ સુંદર દૃશ્યોમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીની અષ્ટાપદ

યાત્રા તથા શ્રીપાલ ચરિત્ર પણ છે. મંદિરમાં સુંદર રંગથી શોભતા ચિત્રો જોઈને જો એને કોઈ ‘જૈન કથાનુયોગના ચિત્રોનું સંગ્રહાલય’ કહે તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

નિર્માણકર્તા ભાંડાશાહની વંશાવળી

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીએ નાકોડા તીર્થના સ્થાપકની ઐતિહાસિક જાણકારી મેળવી તદ્દનુસાર આ બંને તીર્થોના વડવાઓ કુટુંબીજનો હતા. નાકોડાના તળાવમાંથી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાને પ્રગટ કરનાર આચાર્ય જિનકીર્તિ રત્નસૂરિજીના ભત્રીજા (સંસારી) માલાશાહ હતા. શંખવાલ ગોત્રીય માલાશાહને ચાર પુત્રો હતા- સાંડાશાહ, ભાંડાશાહ, તૂંડાશાહ અને સૂંડાશાહ. આ ભાંડાશાહે બીકાનેરમાં ઈ. સ. ૧૫૧૫માં ‘ત્રૈલોક્યદીપક’ પ્રાસાદ કરાવ્યો.

એક કિંવદંતી અનુસાર ભાંડાશાહ અને સ્થપિત ગોદા એકવાર મંદિર નિર્માણની યોજના તૈયાર કરતા હતા ત્યારે એક બનાવ એવો બન્યો કે ગોદાને લાગ્યું કે આ શેઠ તો ખૂબ કંજૂસ છે, એ શું આવા ભવ્ય મંદિરનું નિર્માણ કરાવશે, માટે તેણે શેઠને ૧૦૦૦ મણ ઘી મંગાવીને મંદિરના પાયામાં નાખવું પડશે એમ જણાવ્યું. શેઠે શિલ્પીના સૂચન મુજબ ઘી મંગાવ્યું અને મંદિરના પાયામાં નાખવાનું શરૂ કર્યું. શિલ્પીએ જ્યારે આ જોયું ત્યારે જણાવ્યું કે ‘શેઠ હું તમારી પરીક્ષા લઈ રહ્યો હતો કે આપ મંદિર નિર્માણમાં કંઈ કંજૂસાઈ તો નહીં કરો ને! આ ઘી તમે પાછું મોકલી આપો.’ શેઠે વિનંતીપૂર્વક વિવેકસહ જણાવ્યું કે, ‘જે નિમિત્તે ઘી આવ્યું છે તેનો ઉપયોગ એમાં જ થશે.’

આ પ્રમાણે મંદિરનો પાયો તૈયાર કરવામાં આ ઘી વાપરવામાં આવ્યું. આજે પણ ઘણીવાર ગરમીની ઋતુમાં મંદિરમાં ફર્શની ફાંટમાંથી ઘી જેવું ચીકણું પ્રવાહી બહાર ઝરે છે.

श्री भिक्षु तीर्थ शिखान्यास

૧૯મા તીર્થંકર શ્રી મલ્લિનાથજી અને ૨૧મા તીર્થંકર શ્રી નમિનાથના ૪-૪ કલ્યાણકોથી અભિભૂત પાવન ભૂમિ મિથિલા તીર્થનો વિચ્છેદ લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો હતો. અંદાજિત અનુમાનના આધારે ઈ. સ. ૧૯૯૩ થી લલિત નાહટાએ શોધખોળ કરતાં ૨૦૦૬-૦૭માં તેમને સફળતા મળી.

ઉપરોક્ત સંશોધિત સ્થળે ૨૫ મે ૨૦૧૪માં શુભ મુહૂર્તમાં
મિથિલા તીર્થનો શીલાન્યાસ અષ્ટપ્રકારી પૂજા દ્વારા કરવામાં આવ્યો.
અહીં સ્થાપિત કરવામાં આવનાર બંને પરમાત્માઓની અંજનશલાકા,
ભદિલપુરમાં તૈયાર થયેલ નૂતન જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે આચાર્યશ્રી
મહેન્દ્રસાગરજી મહારાજ સાહેબ દ્વારા કરવામાં આવી. * * *

જૈન શ્વેતાંબર કલ્યાણક તીર્થ ન્યાસ, ૨૧, આનંદ લોક, ઓગષ્ટ કાંતિ
માર્ગ, ન્યુ દિલ્હી-૧૧૦૦૪૮. ફોન : 011-2625 1065, 41740100.

[illegible]

ઈ. સ. ૪૫૫-૫૬૫માં કરાવ્યો હતો, એવી હકીકત અહીંનો શિલાલેખ પૂરો પાડે છે. આજે આ તળાવનો પત્તો નથી.

જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃતભાષા-નિબદ્ધ ‘શ્રી રૈવતગિરિ તીર્થ-સ્તોત્ર’માં તીર્થનાયક જિન અરિષ્ટનેમિને પ્રધાનતા અપાઈ છે; એમનો તથા રૈવતગિરિનો મહિમા પ્રારંભના પાંચ પદ્યોમાં કહ્યો છે. તે પછી વાગ્ભટ્ટમંત્રી કારિત, ગિરનાર પર ચઢવાની પદ્યા (પાજા) વિશે આલંકારિક વાક્યો કહી, ક્રમશઃ ગિરિસ્થિત અર્ચનીય સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨

ઉજ્જયન્તગિરિનાં મંદિરો અનુલક્ષીને લખાયેલાં મધ્યકાલીન કલ્પો, રાસો, સ્તોત્રો, સ્તવનો, ચૈત્યપરિપાટીઓ અને પ્રબંધો ઉપરાંત અભિલેખોમાં અઢળક માહિતી આ તીર્થ વિશે મળે છે.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું જીવનવૃત્ત:

સૌરીપુરીના રાજા સમુદ્રવિજયની પટ્ટરાણી શ્રી શિવાદેવીએ આસો વદ ૧૨ની રાત્રિએ અંતિમ પ્રહરમાં તીર્થંકરસૂચક ૧૪ સ્વપ્નો જોયાં. એ જ વખતે શંખરાજાનો જીવ તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અવીને શિવાદેવીની કુક્ષિમાં પ્રવેશ્યો. ગર્ભકાળના દિવસો પૂર્ણ થતાં શ્રાવણ સુદ પના શુભ દિને ચિત્રા નક્ષત્રમાં શિવાદેવીએ શ્યામવર્ણ અને શંખ લક્ષણવાળા પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. છપ્પન દિક્કુમારીઓ અને ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણીઓ દ્વારા પ્રભુનો જન્મકલ્યાણક ધામધૂમપૂર્વક ઉજવવામાં આવ્યો.

પુત્રજન્મની ખુશાલીમાં રાજદરબારમાં જન્મોત્સવની પણ ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી. શિવાદેવીએ ગર્ભકાળમાં અરિષ્ટમય ચક્રધારા જોઈ હતી એટલે પુત્રનું નામ ‘અરિષ્ટનેમિ’ પાડવામાં આવ્યું. કુમારપણાના ત્રણસો વર્ષ વ્યતિત કરી પ્રભુ યુવાનસ્થાને પહોંચ્યા. મહારાજા અને મહારાણી નેમિકુમારના લગ્ન માટે ખૂબ આગ્રહ કરતાં. આ ઉપરાંત કૃષ્ણવાસુદેવની સત્યભામા, રુદ્રમણિ, સુસીમા, પદ્માવતી, ગૌરી, ગાંધારી, લક્ષ્મણા, જાંબવતી એમ આઠે પટ્ટરાણીઓ પણ નેમિકુમારને લગ્ન માટે આગ્રહ કરતી. નેમિકુમાર આ બધા પ્રસંગે મૌન રહેલા જાણી નેમિકુમાર લગ્ન માટે તૈયાર જ છે એમ મૌનને સંમતિ માની લીધી. સમગ્ર રાજમહેલમાં ઉત્સાહનો સંચાર થયો. એ જ સમયે મથુરા નગરીના રાજવી ઉગ્રસેનની રાજકન્યા રાજમતીનું માગું આવતાં નેમિકુમારના અને રાજમતીના વિવાહ નક્કી થયા.

લગ્નમુહૂર્ત માટે રાજજ્યોતિષીને બોલાવવામાં આવ્યા. રાજજ્યોતિષીએ જણાવ્યું કે હમણાં વર્ષાકાળમાં લગ્ન જેવું મંગલકાર્ય થઈ શકે નહિ. આ સાંભળીને કૃષ્ણવાસુદેવે તુરત જ જ્યોતિષીને કહ્યું કે નેમિકુમાર લગ્ન માટે માંડ માંડ તૈયાર થયા છે, જો વિલંબ કરીશું તો એમનું માનસ પરિવર્તન થઈ જાય માટે લગ્નના મુહૂર્તમાં વિલંબ ચાલે નહિ. અંતે શ્રાવણ સુદ છઠ્ઠનો દિવસ નક્કી થયો.

નેમિકુમારની વિશાળ જાન દારિકા નગરીથી નીકળી મંગલ ગીતોના ગાન સાથે ઉગ્રસેન રાજાના મહેલ તરફ આવતાં રસ્તામાં પશુઓનો આર્તનાદ નેમિકુમારના કાને પડ્યો. સારથીને આનું કારણ પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે ભોજનમાં આ પ્રાણીઓનો ઉપયોગ થવાનો છે. આ પ્રાણીઓનો જીવ બચાવવા નેમિકુમારે રથને પાછો વાળવાનો આદેશ કર્યો. નેમિકુમારનો રથ પાછો વળતાં જાણી વાતાવરણ અત્યંત સ્તબ્ધ બની ગયું. નેમિકુમારને રાજમતીમાં હવે મોહ ન રહેતાં મુક્તિરૂપી વધૂની લગની લાગી હોય એમ જણાયું. પ્રભુ તો રાજમતીને પોતાના આઠ આઠ ભવોનો સંકેત આપવા જાણે પધાર્યા ન હોય એમ પાછા વળી ગયા!

લોકાંતિક દેવોની ધર્મતીર્થ પ્રવર્તનની માંગણી સ્વીકારી પ્રભુએ વર્ષાદાનનો પ્રારંભ કર્યો. વર્ષાદાન આપી શક આદિ ઈન્દ્રો સાથે ઉત્તરકુટુ નામની શિબિકામાં આરૂઢ થઈ નગરી બહાર નીકળી ઉજ્જયંત (ગિરનાર) પર્વત પર સહસાવન (સહસ્ત્રાવ્રવન)માં પધાર્યા. શ્રાવણ સુદ ૬ (છઠ્ઠ)ના દિવસે ચિત્રા નક્ષત્રમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં એક હજાર રાજાઓ સાથે પ્રભુએ સર્વવિરતિ અંગીકાર કરી ત્યાં જ પ્રભુને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પ્રભુ આ સ્થળેથી ચોપ્પન દિવસ અન્યત્ર વિહાર કરીને શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ ફરીથી સહસાવનમાં પધાર્યા. આસો વદ અમાસ (ભાદરવા વદ અમાસ)ના દિવસે વેતસ વૃક્ષની નીચે અહમતપના તપસ્વી પ્રભુ કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા. ધાતીકર્મનો ક્ષય કરી ચિત્રા નક્ષત્રમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં અહમ તપ વડે કેવળજ્ઞાન પામ્યા. શ્રી રાજમતી પણ પ્રભુ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં મોક્ષપદને પામ્યાં.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને વટદત્ત વગેરે ૧૧ ગણધરો હતા, ૧૮ હજાર સાધુઓ, ૪૦ હજાર સાધ્વીઓ, એક લાખ ૬૯ હજાર શ્રાવકો અને ૩ લાખ ૨૬ હજાર શ્રાવિકાઓ હતી. શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના ગોમેધ નામનો યક્ષ અધિષ્ઠાયક દેવ બન્યો. અત્રે શ્રી અંબિકાદેવી અધિષ્ઠાયિકા દેવી બન્યાં.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન એક માસનું અનશન કરી પર્યકાસને બેસી ગિરનાર પર્વતની ચોથી ટૂંકે ‘શ્યામશિલા’ ઉપર પડે મુનિવરો સાથે અષાઢ સુદ ૮ની રાત્રે પૂર્વ ભાગમાં મોક્ષે ગયા. શ્રી નેમિનાથ ભગવાન ૩૦૦ વર્ષ કુમારાવસ્થામાં, ૫૪ દિવસ મુનિપણે રહ્યા અને ૭૦૦ વર્ષ કેવળીપણે રહી નિર્વાણપદને પામ્યા. ચોથી ટૂંક પર એક ‘શ્યામશિલા’ પર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજી તથા બીજી શિલામાં પગલાં છે. આ ટૂંકને મોક્ષ ટૂંક પણ કહેવામાં આવે છે.

x x x

શ્રી ગિરનાર તીર્થ ઉપર બિરાજમાન મૂળનાયક શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કરતાં

૧૬૫૭૩૫ વર્ષ ન્યૂન ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ પ્રાચીન છે.^૩

શ્રી ગિરનાર તીર્થના ઉદ્ધારો

પહેલો ઉદ્ધાર : પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના પુત્ર શ્રી ભરત મહારાજા શ્રી ઋષભદેવ ભગવંતના મુખેથી શ્રી સિદ્ધગિરિજી, શ્રી રેવતગિરિ, શ્રી અર્બુદાગિરિ, શ્રી રાજગૃહી તથા શ્રી સમેતશિખરજીનું મહાત્મ્ય સાંભળીને સંઘ સાથે તથા નાભ ગણધર સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. ઈન્દ્ર મહારાજાની આજ્ઞાથી શ્રી સિદ્ધગિરિજી ઉપર ‘તૈલોક્યવિભ્રમ’ નામનો સુંદર પ્રાસાદનું નિર્માણ કરાવીને તેમાં ઋષભદેવ ભગવાનની રત્નમય મૂર્તિ સ્થાપન કરી અન્ય ત્રેવીસ તીર્થંકર ભગવાનના પ્રાસાદો બનાવી તેમાં દરેક ભગવાનની મનમોહક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી શ્રી સંઘ કદંબગિરિ, હસ્તગિરિ થઈ. રૈવતગિરિ પધાયો.

આ ગિરિવર ઉપર બાવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ કલ્યાણક થવાના છે તે જાણી ભરત મહારાજાએ ગિરનાર ઉપર ભવ્ય ઊંચું અને વિશાળ સ્ફટિક રત્નમય જિનાલય બંધાવ્યું. તેનું નામ ‘સુરસુંદરપ્રાસાદ’ આપ્યું. તેમાં નીલમણિમય શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરી. અંજનવિધિ અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ શ્રી નાભ ગણધર ભગવંત પાસે મહોત્સવપૂર્વક કરાવી.

બીજો ઉદ્ધાર	: શ્રી દંડવીર્ય રાજાએ કરાવ્યો.
ત્રીજો ઉદ્ધાર	: બીજા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી ઈશાનઈન્દ્રે કરાવ્યો.
ચોથો ઉદ્ધાર	: ચોથા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી મહેન્દ્રએ કરાવ્યો.
પાંચમો ઉદ્ધાર	: પાંચમા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી બ્રહ્મેન્દ્રએ કરાવ્યો.
છઠ્ઠો ઉદ્ધાર	: ભવનપતિકાયના ઈન્દ્રોએ કરાવ્યો.
સાતમો ઉદ્ધાર	: શ્રી અજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં શ્રી સાગર ચક્રવર્તીએ કરાવ્યો.
આઠમો ઉદ્ધાર	: શ્રી અભિનંદનસ્વામિના સમયમાં. વ્યંતર નિકાયના ઈન્દ્રે કરાવ્યો.
નવમો ઉદ્ધાર	: શ્રી ચન્દ્રપ્રભ સ્વામિના સમયમાં શ્રી ચંદ્રયશ રાજાએ કરાવ્યો.
દશમો ઉદ્ધાર	: શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના સમયમાં શ્રી ચક્રધર રાજાએ કરાવ્યો.
અગિયારમો ઉદ્ધાર	: શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામિના સમયમાં શ્રી રામચંદ્રજીએ કરાવ્યો.
બારમો ઉદ્ધાર	: પાંડવોએ બારમો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.
તેરમો ઉદ્ધાર	: શ્રી મહાવીર સ્વામિના નિર્વાણ પૂર્વે પહેલી સદીમાં રેવાનગરના રાજા શ્રી નેબુસદનેઝરે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુનું મંદિર નિર્માણ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રભાસ-પાટણમાં પ્રાપ્ત થયેલા એક તામ્રપત્રમાં મળે છે.

કાંપિલ્યનગરમાં રહેતો ધનવાન રત્નસાર શ્રાવક બાર બાર વર્ષના દુષ્કાળના કારણે પોતાની આજીવિકા અને ધનોપાર્જન માટે દેશાંતરમાં ફરતો ફરતો કાશ્મીર દેશના નગરમાં જઈને વસ્યો હતો. રત્નસાર શ્રાવક પોતાના પ્રયંડ પુણ્યોદયથી દિનપ્રતિદિન અઢળક સંપત્તિ કમાવા લાગ્યો. સંપત્તિનો સંગ્રહ કરવાને બદલે સંપત્તિના સદ્વ્યય માટે શ્રી આનંદસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં સિદ્ધાયલ, ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની સ્પર્શના કરવા પગપાળા સંઘનું આયોજન કર્યું. આનંદોલ્લાસપૂર્વક શાશ્વત તીર્થ સિદ્ધાયલની ભક્તિ કરી શ્રી સંઘ રૈવતગિરિ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અભિષેક સમયે નેમિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પાણીમાં ઓગળી ગઈ. આથી દુઃખી રત્નસાર શ્રાવકે ૨૧ દિવસ ઉપવાસ કર્યા.

શ્રી રત્નસાર શ્રાવકની તપશ્ચર્યા અને અતિશય ભક્તિના કારણે શ્રી અંબિકાદેવીએ પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્મેન્દ્ર દ્વારા રત્ન-માણિક્યના સાર વડે બનાવાયેલ સુદૃઢ, વીજળી, વાવાઝોડાં, અગ્નિ, જલ કે લોખંડ, પાષાણ કે વજ્રથી પણ અભેદ મહાપ્રભાવક એવી આ પ્રતિમાને અર્પણ કરી. અંબિકાદેવીના આદેશ મુજબ શ્રી રત્ના શાહ ઉજ્જયન્તગિરિ પર પશ્ચિમાભિમુખ પ્રાસાદ કરાવે છે. શ્રી સકળ સંઘની હાજરીમાં આ મૂર્તિની હર્ષોલ્લાસપૂર્વક વિ. સં. ૬૦૮માં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કરાવી સ્થાપિત કરી. શ્રી રત્નસાર શ્રાવક પોતાની સંપત્તિનો સદુપયોગ કરી સુરાષ્ટ્રની ભૂમિને જિનપ્રાસાદોથી વિભૂષિત કરી સાત ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્ય ખર્ચીને પ્રભુ ભક્તિ કરતો પરંપરાએ મોક્ષ સુખને પામશે.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રાચીનતાનો કાળ

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનાં નિર્વાણના ૨૦૦૦ વર્ષ પછી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ હોવાથી તેમના શાસનના શેષ ૮૨૦૦૦ વર્ષ, શ્રી પાર્શ્વનાથ શાસનના ૨૫૦ વર્ષ + શ્રી મહાવીર સ્વામિ શાસનના ૨૫૩૮ વર્ષથી આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. લગભગ ૮૨૦૦૦ + ૨૫૦ + ૨૫૩૮ = લગભગ ૮૪૭૮૮ વર્ષથી આ પ્રતિમા આ સ્થાને બિરાજમાન છે. વર્તમાન શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની પ્રતિમા

પ્રભુના દર્શન થતાંની સાથે આનંદની છોળો ઊઠી, સાગરના

હે પ્રભુ ! હે નેમિજિન !

પ્રભુ, મારી પ્રાર્થના સાંભળીને મને કોઈક માર્ગ કે કેડી જરૂર સુઝાડશે, પણ પ્રાર્થનાની સાથે-સાથે પ્રભુના અંતરમાં પ્રવેશ પામવા મારે પણ કંઈક તો કરવું જોઈએ ને ! આ વિચારમાં મને થયું કે :

જાપ મંત્ર : ‘ઉજિજંત સેવસિહરે દીક્ષા નાણં નિસ્સીહીયા જસસ,
તમ ધમ્મ અક્કવટ્ઠીં અરિક્કનેમિં નમંસામિ’

અર્થ : ‘ઉજ્જયતગિરિ (ગિરનાર)ના શિખરે દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ-એમ ત્રણ કલ્યાણકો થયાં છે તે ધર્મચક્રવર્તી શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.’

અથવા

‘ॐ ह्रीं श्री नेमिनाथाय नमः’

શ્રી નેમિપ્રભુને પ્રાર્થના પૂરી કરીને મારી યાત્રા આગળ વધી.

ગિરિરાજ ઉપર પહોંચતાં નેમિનાથ ભગવાનની પ્રથમ ટૂંક આવે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ગિરનાર મંડન શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના મુખ્ય જિનાલયના પ્રાંગણનો પ્રારંભ થાય છે. આ ચોક ૧૩૦ ફુટ પહોળો તેમજ ૧૯૦ ફુટ લાંબો છે, જેમાં મુખ્ય જિનાલયની ફરતી ભમતીમાં ૮૪ દેરીઓ છે. જિનાલયના દક્ષિણદ્વાર બહાર જ જમણા હાથે ૧૧ અંબિકાદેવીની દેરી આવે છે. મૂળનાયકની ફરતી ભમતી તથા રંગમંડપમાં તીર્થંકર પરમાત્માની પ્રતિમાઓ તથા યક્ષ-યક્ષિણી અને ગુરુભગવંતની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન કરવામાં આવેલી છે. આ રંગમંડપની આગળ ૨૧ ફૂટ પહોળો અને ૩૮ ફૂટ લાંબો બીજો રંગમંડપ આવે છે, જેમાં મધ્યમાં ગણધર ભગવંતોના લગભગ ૮૪૦ પગલાંની જોડની સ્થાપના કરવામાં આવેલ છે. પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૯૪ ચૈત્ર વદ બીજના દિવસે કરવામાં આવેલ છે. આજુબાજુ તીર્થંકર પરમાત્માની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે. આ જિનાલયની બહાર ભમતીમાં પશ્ચિમ દિશાથી શરૂ કરતાં વિ. સં. ૧૨૮૭માં પ્રતિષ્ઠા કરેલ નંદીશ્વરદ્વીપનો પટ, જિનપ્રતિમાઓ, પદ્માવતીજીની મૂર્તિ, સમેતશિખરજી તીર્થનો પટ, શત્રુંજય

તું વિતરાગી, હું રાગી,
તું ગુણોનો સાગર, હું દુર્ગુણોનો દરિયો,
તું ઉપકારી, હું સ્વાર્થી,
તું મુક્તિપુરીનો વાસી, હું સંસારનો પ્યાસી;
તું રાગદ્વેષથી પર, હું રાગદ્વેષમાં ચક્ર્યૂર;
તું મોક્ષનગરનો સથવારો, હું મોહનગરનો વસનારો.

હે પ્રભુ ! તમે પથરને પારસ કરનારા, તમે કથીરને કંચન કરનારા, જીવનની જ્યોતિ ધરનારા, અંતરનું તિમિર હરનારા-આવા મારા દેવાધિદેવને નમોજિણાણં.

આવા ખ્યારા પ્રભુના ગુણોનું રટણ કરતાં કરતાં વળી કેટલીક પંક્તિઓ સ્મરણપટ પર અંકિત થઈ મનમાં તે ઘોળાવી લાગી:

ત્રણ લોકના નાથ મળ્યા મને, સદ્ભાગ્ય મુજ ઊઘડી ગયું,
ભવમાં ભમતાં મેં દરિશન પાપો,
આશા પૂરો એક પલમેં સાહેબજી.

X X X

ધન્વંતરી છો, વૈદ્ય છો, મારા જીવનના ઓ પ્રભુ,
ભવરોગના વળગાડને પણ દૂર કરજો હે વિભુ.

X X X

પ્યારા નેમ પ્રભુજી મન મંદિરીયે પધારજો રે,
રાગ ને રોગ શત્રુને ધ્યાનથી દૂર નિવારજો રે.
ત્રણ જગતના નાથ એવા દેવાધિદેવને ભક્ત હૃદયે ફરિયાદ કરી કેઃ
ત્રણ જગતના આધાર, મારી કથની જઈ કોને કહું,
કાગળ લખું પહોંચે નહિ, ફરિયાદ જઈ કોને કરું,
તું મોક્ષની મોઝારમાં, હું દુઃખભર્યા સંસારમાં,
જરા સામું પણ જુઓ નહિ તો ક્યાં જઈ કોને કહું.

પ્રભુ સમક્ષ પ્રાર્થના, ભક્તિ, ફરિયાદ કર્યા પછી ત્રિલોકનાથના દર્શનથી આપણને શું પ્રાપ્ત થાય છે તેને ભક્ત વાચા આપે છે:
હે નેમિજિન !

તમારા દર્શન માત્રથી અમારા વિકારો શમી જાય છે.

તમારા પુનિત સ્પર્શથી અમારા વિચારોના તોફાન શાંત થાય છે.

તમારા સ્મરણની પવિત્રતાથી વેદના અને વ્યાધિમાં નિરાંત મળે છે.

શાશ્વતા ગિરિરાજ એવા ગિરનારના ઊંચાં શિખરો ઉપર તારા બેસણા અમારી આત્મિક ઊંચાઈને વધારવામાં મદદરૂપ બને છે.

જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં અનુભવાતી ચિત્તપ્રસન્નતાની ખામી તારા દર્શન અને વિચાર માત્રથી પૂર્ણ થાય છે.

ત્રણ લોકના સ્વામી હોવા છતાંય તારી સાથેની આત્મીયતા તારા

જૂન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક જૂન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૬ જેન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ

સંગ્રામ સોની (સમરસિંહ સોની)ની ટૂંકથી આગળ જતાં કુમારપાળ મહારાજાની ટૂંક આવે છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના અનન્ય ભક્ત પરમાર્હત કુમારપાળ મહારાજાએ આ મંદિર તેરમા સૈકામાં બંધાવ્યું છે. મંદિરને ફરતો વિશાળ ચોક છે. મૂળ ગભારામાં મૂળનાયક શ્રી અભિનંદન સ્વામિની શ્યામવર્ણીય ભવ્ય પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેના ઉપર સં. ૧૮૭૫નો લેખ છે. આમાં આવેલો ૨૪ થાંભલાવાળો મંડપ હવે તો રંગીન કાચથી મઢી લેવામાં આવ્યો છે. કુમારપાળના સમયનું જૂનું કામ અનેક વખતના જિર્ણોદ્ધારથી નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું

જૂન તીર્થ વંદના અને શિવા સ્થાપત્ય વિશેષાંક ૬ ૫

આ દેરાસરની અંદરના પબાસણના ચારેય ખૂણામાં રહેલી ચોરસ થાંભલીમાં એક-એકમાં ૨૪-૨૪ પ્રતિમાઓ એમ કુલ ૯૬

પ્રતિમાઓ કોતરવામાં આવેલી છે. આ ચાર લગ્નમંડપની ચાર ચોરી જેવી લાગતી હોવાથી આ જિનાલયને ચોરીવાળું દેરાસર પણ કહેવામાં આવે છે.

આ ચૌમુખજીના દેરાસરથી આગળ લગભગ ૭૦-૮૦ પગથિયાં ચઢતાં ડાબા હાથે સહસાવન-શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક ભૂમિ તરફ જવાનો માર્ગ આવે છે. અને જમણી બાજુ ૧૫-૨૦ પગથિયાં ચઢતાં ગૌમુખીગંગા નામનું સ્થાન આવે છે.

(VII) ગૌમુખી ગંગા

આ સ્થાનમાં હિન્દુ સંપ્રદાયના દેવ-દેવીઓની પ્રતિમાની દેરીઓ આવેલી છે. ત્યાંથી જમણી બાજુમાં નીચાણમાં જવા માટેના પગથિયાં ઊતરીને ડાબી બાજુ આગળ જતાં ચોવીસ તીર્થંકર પરમાત્માની ચરણપાદુકા એક ગોખલામાં સ્થાપન કરવામાં આવેલી છે. આ ગૌમુખીગંગાના સ્થાનનું સંચાલન હાલ હિન્દુ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જ્યારે આ ચરણપાદુકાની પૂજા વગેરે શેઠ દેવચંદ લક્ષ્મીચંદની પેઢી દ્વારા જ કરવામાં આવે છે.

(VIII) રહનેમિનું જિનાલય

ગૌમુખી ગંગાના સ્થાનથી લગભગ ૩૫૦ પગથિયાં ઉપર ચઢતાં જમણી બાજુ આ રહનેમિનું જિનાલય આવે છે. આ જિનાલયમાં મૂળનાયક તરીકે સિદ્ધાત્મા શ્રી રહનેમિની શ્યામવર્ણીય પ્રતિમા બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે. ૬-૭ વર્ષ પૂર્વે આ પ્રતિમાનો લેપ કરવામાં આવેલ છે. ભારતભરમાં પ્રાયઃ એકમાત્ર જિનાલય હશે જ્યાં અરિહંત પરમાત્મા ન હોવા છતાં સિદ્ધાત્મા શ્રી રહનેમિની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન થયેલી હોય !

શ્રી રહનેમિ બાવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માના નાના ભાઈ હતા. જેમણે દીક્ષા લઈને ગિરનારની પવિત્ર ભૂમિમાં સંયમારાધના કરી અષ્ટકર્મનો ક્ષય કરી સહસાવનમાં કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરી. આ રહનેમિજીના જિનાલયથી આગળ સાચાકાકાની જગ્યાના કઠણ ચઢાવે થઈને કુલ લગભગ ૫૩૫ પગથિયાં ચઢતાં અંબાજી મંદિર આવે છે.

(૮) અંબાજીની ટૂંક

આ અંબાજીની ટૂંકમાં અંબિકાનું મંદિર આવેલું છે. દામોદરકુંડ પાસેનું દામોદરનું મંદિર, ગિરનાર પરનું શ્રી નેમિનાથ ભગવાન તથા અંબાજીનું મંદિર-શ્રીસંપ્રતિ મહારાજાએ બંધાવ્યાનું કહેવાય છે. આ અંબાજી મંદિરમાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના અધિષ્ઠાત્રિકા અંબિકાદેવીની પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી. કલ્પસૂત્રની એક સુવર્ણાક્ષરી પ્રતને અંતે ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ છે:

શ્રી અંબિકા મહાદેવ્યા, ઉજ્જયન્તાચલોપરી ।

પ્રાસાદઃ કારિતઃ પ્રૌઢઃ સામલેન સુભાવતઃ । ૧૦ ।

વિ. સં. ૧૫૨૪ની આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શામલ નામના શાહુકારે સદ્ભાવનાપૂર્વક શ્રી ગિરનાર પર્વત ઉપર શ્રી અંબિકા નામની મહાદેવીનું જિર્ણ થયેલ મોટું ચૈત્ય નવેસરથી બંધાવ્યું હતું. કાળક્રમે આજે હિંદુઓ દ્વારા વૈદિક ધર્મની પદ્ધતિથી તેના દર્શન-પૂજન આદિ થાય છે. અને તેઓના સંન્યાસીઓ દ્વારા જ તે મંદિરની દેખરેખ રખાય છે.

વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ લેખો તેમજ સમકાલીન, સમીપકાલીન અને ઉત્તરકાલીન જૈન લેખો અનુસાર અંબાજી પાછળનાં ત્રણ શિખરો ગોરખનાથ, ઓઘડનાથ અને ગુરુ દત્તાત્રયના અસલી નામો ‘અવલોકન’, ‘શાંભ’ અને ‘પ્રદ્યુમ્ન’ હતાં અને જિનસેન કૃત હરિવંશ પુરાણમાં પણ અંબાજી સહિત આ ત્રણે શિખરો પર પણ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી, તેવું વિ. સં. ૧૨૮૮ની છ-શિલા પ્રશસ્તિઓમાં કહ્યું છે. અંબાજીની ટૂંકથી લગભગ ૧૦૦ પગથિયાં ઉતરીને પુનઃ લગભગ ૩૦૦ પગથિયાં ચઢતાં ગોરખનાથની ટૂંક આવે છે.

(૯) ગોરખનાથની ટૂંક :

આ ગોરખનાથની ટૂંક ઉપર શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માના વિ. સં. ૧૮૨૭ વૈશાખ સુદ ૩ શનિવારના લેખવાળાં પગલાં છે. તે બાબુ ધનપતસિંહજી પ્રતાપસિંહજીએ સ્થાપિત કરેલાં છે. કેટલાક આ પગલાં પ્રદ્યુમ્નના હોવાનું કહે છે. આ ટૂંક પર હાલ નાથ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓનો કબજો છે. ગોરખનાથની ટૂંકથી આગળ ૮૦૦ પગથિયાં ઉતરતાં પગથિયાં વગરના વિકટ માર્ગોચોથી ટૂંકે જવાય છે.

(૧૦) ઓઘડ ટૂંક (ચોથી ટૂંક)

આ ઓઘડ ટૂંક ઉપર પહોંચવા માટે કોઈ પગથિયાં નથી. તેથી પથ્થર પર આડા-અવળાં ચઢીને ઉપર જવાય છે. આ માર્ગ ખૂબ જ વિકટ હોવાથી કોઈ શ્રદ્ધાવાન સાહસિક જ આ શિખરને સર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ ટૂંક ઉપરની એક મોટી કાળી શિલામાં શ્રી નેમિનાથની પ્રતિમા તથા બીજી શિલા ઉપર પગલાં કોતરવામાં આવેલાં છે. જેમાં વિ. સં. ૧૨૪૪ના પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ જોવામાં આવતો હતો.

ચોથી ટૂંકથી સીધા બારોબાર પાંચમી ટૂંકે જવામાં જાનનું જોખમ થાય તેવો વિકટ રસ્તો છે. તેથી ચોથી ટૂંકથી નીચે ઉતરી આગળ વધતાં ડાબા હાથ તરફની સીડીથી લગભગ ૬૮૦ પગથિયાં ઉપર ચઢતાં પાંચમી ટૂંકનું શિખર આવે છે. આ પગથિયાંનો ચઢાવ ઘણો કઠિન છે.

(૧૧) મોક્ષકલ્યાણક ટૂંક (પાંચમી ટૂંક)

શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ પાંચમી ટૂંકે નિર્વાણ પામ્યા છે. તેમના તથા શ્રી વરદત્ત ગણધરના અહીં પગલાં છે. આજુબાજુ ગંભીર અને રમ્ય

કમંડલકુંડથી પાંડવગુફા જવાનો માર્ગ મળે છે. આ ગુફા પાટણવાવ સુધી નીકળતી હોવાનું જાણવા મળે છે. કમંડલકુંડથી.

ઉપરકોટમાં રહેતા લોકોને પાણીનો પૂરવઠો પૂરો પાડવા માટે

[illegible][illegible]

નવઘણકુવો અને અડીચડીવાવ બોદવામાં આવી હતી.

નરસિંહ મહેતાનો ચોરો

જૂનાગઢની ઉત્તર દિશાએ

મજેવડી દરવાજા પાસે આદિ કવિ ભક્ત નરસિંહ મહેતાનો ચોરો આવે છે. આ ચોરાની વચ્ચેના ભાગમાં એક ગોળાકાર ઓટલો છે, જ્યાં નરસિંહ મહેતા ભજન કરતા, ચોરાની જગ્યામાં નરસિંહ મહેતાની મૂર્તિ, ગોપનાથની દેરી, દામોદરરાયનું સ્વરૂપ અને ઓટલો છે.

આ પર્વતોમાં અનેક સંતો, મહંતો, સિદ્ધો, યોગીઓ અનેક અઘોરીઓ અને મહાત્માઓએ વસવાટ કરી અનેકવિધ સાધનાઓને સિદ્ધ કરેલી છે.

સમાપન

ગિરનારના શ્રી નેમિનાથ દાદાની પૂજા કરનાર આરાધક આત્માઓ ધન્ય બની જાય છે !

જગમાં તીરથ દો વડાં, શત્રુંજય ગિરનાર,

એક ગઢ ઋષભ સમોસર્યા, એક ગઢ નેમકુમાર

વિશ્વભરના આ બંને મહાન તીર્થો ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવેલા છે. ગિરનાર મંડન શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની પ્રતિમા સૌથી પ્રાચીન પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના દર્શન-વંદન માટે આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિ, શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ તેમજ મુનિ ભગવંતો આ તીર્થે આવી ગયેલા. અનેક સંઘો આ તીર્થે આવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, સજ્જનમંત્રી, વસ્તુપાળ-તેજપાલ, પેથડશા આદિ પ્રતાપી જૈન શ્રેષ્ઠીઓ આ તીર્થની યાત્રાએ આવી અને જિનાલયોનું નિર્માણ કરીને ગયા.

શ્રી નેમિજિન પ્રભુની દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ આ ભૂમિ પર થયાં હોઈ મહાત્માઓ અને સાધકો આત્મકલ્યાણ સાધવા અને સંલેખનાર્થે આ તીર્થે આવતા હતા. મુનિ રથનેમિ, રાજમતિ આદિ સાધકોની સાધનાનો ઇતિહાસ આ તીર્થ સાથે સંકળાયેલો છે.

ગરવા ગિરિરાજ પર વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં જૈન મંદિરો અને પ્રાચીન સાહિત્ય અને પ્રાચીન યાત્રીઓએ વર્ણવેલ પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. મુસ્લિમ આક્રમણો દરમિયાન થયેલા વિનાશ, અને પછીથી ૨૦મી સદીના પુનરુદ્ધારોએ ઘણી અસલી વાતોને વિસરાવી દીધી છે. મંદિરોમાં કેટલાં પુરાણાં છે, જૂના મંદિરોનો અસલી ભાગ કેટલા પ્રમાણમાં આજે મોજુદ રહ્યો છે, તે સૌ વાતો પર અસ્પષ્ટતા વરતાય છે. ^૯

ઉજ્જયંતગિરિ પર આજે જે મંદિરો છે તેમાં, ખાસ કરીને ૧૫મા શતકના મંદિરોના વિતાનોએ, આ ગરિમાપૂત તીર્થનું કલાક્ષેત્રે ગૌરવ વધાર્યું છે, અને મરુ-ગુર્જર સ્થાપત્યનો પ્રાણ વિધર્મી આક્રમણો

ગિરનાર મહાતીર્થ એ પૃથ્વીના તિલક સમાન છે. આવા ગિરનાર મહાતીર્થ પર જૈનોના દેરાસરો શોભી રહ્યાં છે. તેવી જ રીતે હિન્દુ ધર્મના તીર્થધામો અને જોવાલાયક સ્થળો પણ આવેલાં છે. ગિરનારમાં નવનાથ અને ચોર્યાશી સિદ્ધોનું બેસણું છે.

બાદ પણ મરી ન પરવારતાં ગુજરાતનું નામ અજવાળે તેવા સર્જનો પછીના કાળે પણ કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે.

રૈવતાચલના જિનમંદિરો કેવળ જૈનોની જ ગૌરવગાથા છે તેવું નથી, તે ગુજરાતનું ભારતીય સંસ્કૃતિને પોતાના તરફથી અપાયેલાં ઉત્તમ પ્રદાનોમાંનું એક છે. ^{૧૦}

નીચેનો દુહો યાદ કરીને શ્રી નેમિજિનને સ્મરીને

ગરવા ગિરનાર ગિરિરાજને વંદનના ભાવ સાથે...

સોરઠ દેશમાં સંચર્યો, ન ચઢ્યો ગઢ ગિરનાર,

સહસાવન ફરશ્યો નહિ, એનો એળે ગયો અવતાર.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. શાહ અંબાલાલ પ્રેમચંદ (સંપા.)
જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભા. ૧ 'ગિરનાર' પૃ. ૧૧૮
૨. ઢાંકી, મધુસૂદન, શાહ જિતેન્દ્ર (સંપા.)
સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ગિરનાર, અમદાવાદ, લા. દ.
ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, ૨૦૧૦, પૃ. ૧૫.
૩. મુનિ હેમવલ્લભવિજયીજ મ.સા. સૌ ચાલો ગિરનાર જઈએ.
જુનાગઢ,
ગિરનાર મહાતીર્થ વિકાસ સમિતિ, વિ. સં. ૨૦૬૫, પૃ. ૧૫
અને ૨૬ અને ૧૦૨.
૪. 'પુરાતત્ત્વ' ત્રેમાસિક વર્ષ ૧, અંક ૩, પૃ. ૨૮૨.
૫. નં. ૩ પ્રમાણે. પૃ. ૨૬.
૬. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો-ભા. ૩, પૃ. ૧૪-૪૧.
૭. 'વસ્તુપાલ ચરિત્ર' પ્રસ્તાવ-૬, શ્લોક ૬૯૧-૭૨૮.
૮. નં. ૩ પ્રમાણે પૃ. ૧૦૨.
- ૯-૧૦. મહાતીર્થ ઉજ્જયંતગિરિ (ગિરનાર તીર્થ) અમદાવાદ, શેઠ
આણંદજી કલ્યાણજી, ઈ. સ. ૧૯૮૭, પૃ. ૧૪ અને ૪૮.

વિશેષ સંદર્ભ સાહિત્ય

- ગોળવાળા, મહેન્દ્ર લાલભાઈ (સંક.)
ભારતના મુખ્ય જૈન તીર્થો, અમદાવાદ.
શ્રી મહાવીર શ્રુતિ મંડળ, ઈ. સ. ૧૯૮૬.
- ચૌધરી, સંજય,
ગિરનાર, અમદાવાદ, રંગદ્વાર પ્રકાશન, બીજી આ. ઈ. સ. ૨૦૧૧
- ગિરનાર, મહાતીર્થ વિકાસ સમિતિ,
જૈન પંચાંગ-સૌ ચાલો ગિરનાર જઈએ,
જૈન વીર સં. ૨૫૩૮, વિ. સં. ૨૦૬૮, ઈ. સ. ૨૦૧૨-૧૩. * *
૧૨/૭૧, આનંદ ફ્લેટ, વિજયનગર રોડ, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. મોબાઈલ: ૦૮૭૨૫૮૮૩૩૫૫.

આ અંકની છુટક
નકલની કિંમત
રૂપિયા ૬૦/-

૧૦૦૦૦ શાંતિલાલ મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

૫૦૦૦ ચંદ્રકાંત દીપચંદ શાહ
 ૫૦૦૦ નિતિનભાઈ સોનાવાલા
 ૫૦૦૦ નિરૂબેન સુબોધભાઈ શાહ
 ૫૦૦૦ ઉષાબેન પ્રવીણભાઈ શાહ
 ૫૦૦૦ દિલીપભાઈ વિરેન્દ્રભાઈ
 કાકાબળીયા
 ૫૦૦૦ ડૉ. સ્નેહલ સંઘવી
 ૫૦૦૦ યશોમતીબહેન શાહ
 ૫૦૦૦ શૈલજાબહેન ચેતનભાઈ શાહ
 ૫૦૦૦ દિલીપભાઈ એમ. શાહ
 ૫૦૦૦ શૈલેષભાઈ હિંમતલાલ કોઠારી
 ૫૦૦૦ રેખાબહેન યોગેશભાઈ સોલંકી
 હસ્તે : શારદાબેન

૫૦૦ પ્રફુલ્લભાઈ કાંતિલાલ શાહ

૫૦૦૦ જે. કે. ફાઉન્ડેશન
૫૦૦૦ એ. પી. શેઠ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦ અજીતભાઈ રમણલાલ શાહ
૫૦૦૦ અરૂણાબેન અજીતભાઈ શાહ
૩૦૦૦ એક બહેન તરફથી
૩૦૦૦ પ્રકાશભાઈ ડી. શાહ
૩૦૦૦ ભારતીબહેન ભગુભાઈ શાહ
૨૦૦૦ કેશવલાલ કીલાચંદ ચેરિટેબલ
ટ્રસ્ટ

५९

૧૦૦૦ શર્માબેન પ્રવીણભાઈ ભણશાલી
૧૦૦૦ શારદાબેન બાબુભાઈ શાહ
૧૦૦૦ મીનેષ ચંદ્રકાંત શાહ
૧૦૦૦ ડૉ. હેમંત એચ. કુવાડિયા
સ્મરણાર્થે સુમનકુમાર બી.
ગોસલિયા

૧૦૦૦ લતાબેન દોશી
૧૦૦૦ અતુલભાઈ શાહ
૧૦૦૦ નવીનભાઈ પ્રેમચંદ શાહ
૧૦૦૦ મીનાબેન કિરણ ગાંધી
૫૦૦ જગદીશ એમ. ઝવેરી
૧૦૦ નવનીત શેઠ

૩૧૦૬૦૦ ફુલ રકમ

સંઘ ટ્રસ્ટ કોરપ્સ ફંડમાં

૯૦૦૦ કસ્તુરબા સેવાશ્રમ-મરોલી

पर्युषण व्याख्यातमाणा इ०

4000 ફુલ રકમ

[illegible]

PILGRIM PROGRESS

Last month I added another year and another decade to my life; since then I've been contemplating and thinking - meditating and walking long distances : enjoying the nature in all it's glory and preparing my mind and body for the decade ahead. Just my own manner to take time off from world at large - This time with the self has been a pilgrimage- I would like to start with- 'sva saathe' (સ્વ સાથે) - That space within and those few moments when all others are outside of that sphere of self....no 'aadhar' (આધાર), no 'avlamban' (અવલંબન).

This makes me reflect on the word pilgrimage. So what is a Pilgrimage? A kind of Geography of Faith; or A religious journey or A holy expedition or A place within or A place outside.

I am going to briefly describe the places that have been sacred to me since my childhood, my pilgrimage, destinations, places where I feel an utter connect within, my Tirth. All tirth's are special and close to my heart however, I am describing these few as these have had larger relevance to my life and that have more significance to me.

First, my spiritual guide, my aadhaar - Neela Shashikant Mehta's feet- 'charan' - Even if it sounds unbelievable, it really was for me an incredible 'sammovsaran' experience. Just as we have been described that on entering a sammovsaran, enemies become friends, and there prevails an atmosphere of love and joy all around among every living being, similarly sitting at her feet my heart would become devoid of all negativities and it seemed that the entire world ceased and stopped and only the moments with her existed. I would enter the room where she was sitting, standing, praying and would always start feeling lighter and fragrant and the moment I would touch her feet, it would be this tangible feeling of reaching a higher place. Her bhakti, her satsang, her voice, she was truly a manifestation of the line "deh chhata jeni dasa varte dehaateet" (દેહ છતાં જેની દશ વર્ત દેહાતીત) – the one who had a body and yet seemed to live beyond the form of it.

The second Tirth sacrosanct for me is Shrimad Rajchandra Swadhyay Mandir on Lam Road, Deolali. For all those who have not been there, go there Adhuna (now this very instant) as Ashtavakra would

say. The walk into the premise, the sunlight, the chirping birds, the hacienda shaped Mandir, the 'bhoyro' (basement) below - the utter sense of bliss and divinity. This has always been to me -- my ultimate Tirthsthaan.

Actually all of Deolali – is filled with the most beautiful Jain temples, both Digambar and Shwetambar Temples which are all in such proximity to each other and I have visited all of them every single time whenever I collected enough Punya to be able to visit Deolali.

Third Tirth which though considered a Digambar Teerth but which I would urge all to go and just be at peace in is Gajpantha. 435 steps on a little hill near Nashik leads you to a 194 inch tall statue of Parshwanath Bhagwan and two more cave temples with moortis of tirthankars. It is breathtaking. It is believed that seven Balbhadr (saints) of Jain Sect known as Vijay, Achal, Sudharma, Suprabh, Nandi, Nandimitra and Sudarshan achieved salvation from here. By this very account it is a place worth a visit to pay homage to the siddh-atmas and feel inspired towards our own moksh marg.

Fourth place that I have been moved by is Dharmachakra - also near Nashik. Besides its splendour, the Vicharta Mahavir is a sight to behold. One can spend a few days there and bask in the pure divine energy of this place.

Fifth and a place which I constantly visit almost every month for the past four years is Shrimad Rajchandra Ashram - Dharampur

Perched on a small quaint hillock approached by a small winding road lies this haven. It is a place where earlier a crematorium existed and Shrimad Rajchandra meditated. Now its a sprawling ashram which accommodates over 3000 people. Here Gurudev Shri Rakeshbhai Jhaveri fondly addressed as Bapa whose pravachans on diverse sacred scriptures like Bhagwat Geeta, Ashtavakra Geeta, Yogdhristisamucchay, Naarad Bhakti Sutra and presently Gandharvaad fill me up and inspire me and thousands of others to progress on our paths to Moksh. Buddhi and shuddhi and together Buddhi maan Shuddhi - it all happens here. Here through his constant satsang I feel a sense of reflection on

the way I live my life hurtling aimlessly and provokes me to wake up and take charge of myself and work towards my spiritual well being.

I may have done it very often and yet each visit is special and etched of the moments I treasure. The moment of waking up in the morning so naturally refreshed in this pious surrounding, of trudging barefooted slowly towards the Jinn Mandir and Gurumandir, watching my other co-inhabitants performing Jinn pooja, or doing their madas, kram, or dhyaan, then walking hurriedly to the auditorium for pravachan, followed by standing at the corner of the path waiting to take Bapa's darshan, and the evening arti. All these singularly and cohesively help me to connect with myself.

Summing it up; pilgrimages or tirth can be divided in two categories. One a dharma sthhal – a place of religious importance and two a marma sthhal - just your own personal places or moments which help you connect with yourself and inspire you towards

the higher. Personally I give importance to the latter. Dharma sthhal is about making a journey to a place. Marma Sthhal is about reaching the place where you feel your journey ends.

Location of the above mentioned pilgrimages:

Neela Ba - no more in the physical form thus everywhere.

Shrimad Rajchandra Swadhay Mandir - is situated on Lam Road, opposite Rajgruhi Society, Deolali Gajpantha - Teerth Gajpantha is located at Mhasrul, 16 kms from Nashik Road Railway station and 5 kms from Nashik City.

Dharmachakra - Nasik-Mumbai Highway, Vilholi, District – Nashik

Shrimad Rajchandra Ashram – Dharampur, close to Vapi and Valsad.

--

Reshma Jain

The Narrators

Tel: +91 99209 51074

પુસ્તકનું નામ : રામાયણ

લેખક : ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

અનુવાદક : ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન વતી

ગૂર્જર પ્રકાશન

૨૦૨, તિલક રાજ, પંચવટી પહેલી લેન,

એલિસ બ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.

મૂલ્ય રૂ. ૩૦૦/- પાના : ૩૨૦.

આવૃત્તિ : બીજી ૨૦૧૪.

રાજગોપાલાચારી કહે છે 'રામાયણ ઇતિહાસ નથી, એ જીવનકથા પણ નથી. હિંદુ પુરાણકથાનો એ અંશ છે.' મૂળ તમિળ 'રામાયણ'નો આ અનુવાદ છે. 'કલ્કી'માં દર સપ્તાહે ધારાવાહિક રૂપે તમિળમાં આ કથા પ્રગટ થતી હતી. તેને ઉમળકાભર્યો આવકાર મળ્યો હતો. લેખક કહે છે: સાપ્તાહિકના વાચકો માટે લખાયેલા પ્રકરણોમાં ગંભીર શૈલીને બદલે વાર્તાલાપની સરળ શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. યુવાન વાચકોને નજર સમક્ષ રાખી આ ગ્રંથ લખાયો છે.

મહર્ષિ વાલ્મિકી અને તેમના રામાયણનું સ્થાન જગતની અનેક ભાષાઓમાં અવિચળ રહેવાનું. રામાયણના રામ, સીતા, ભરત, લક્ષ્મણ, હનુમાન કે રાવણ વિના હિંદુ ધર્મ કે સંસ્કૃતિને ઓળખી શકાય નહિ. પ્રત્યેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ધર્મના ત્રણ મહત્વના પાયા છે.

સર્જન – સ્વાગત

□ ડૉ. કલા શાહ

તત્ત્વજ્ઞાન, ક્રિયાકાંડ અને પુરાણકથા. આ ત્રણ વિના કોઈપણ પ્રજાના જીવન અને તેમની આધ્યાત્મિકતા સમજી શકાય નહિ. વિશ્વના મહાન સર્જકો પણ પુરાણકથાનું મહત્વ સ્વીકારે છે. મહાગ્રંથો આપણાં રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વને એનાં સઘળાં પાસાઓ સહિત પ્રગટ કરે છે. આપણાં પ્રાચીન વારસાથી પરિચિત ને સમૃદ્ધ રહેવા માટે રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથો અત્યંત જરૂરી છે. માનવજાતને વિપથગામી થતાં, સર્વનાશને માર્ગે જતાં ધર્મ જ બચાવી શકે છે.

'રામાયણ'માં વાલ્મિકીની કાવ્ય કલા અને ભાવસૃષ્ટિનો અદ્ભુત શૈલીમાં પરિચય કરાવતો આ ગ્રંથ અત્યંત આવકાર્ય છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : વાલ્મિકી રામાયણ-સાર

લેખક : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

પ્રકાશક : ગુર્જર પ્રકાશન

૨૦૨, તિલક રાજ, પંચવટી પહેલી લેન,

આંબાવાડી, એલિસ બ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.

મૂલ્ય રૂ. ૧૮૦/- પાના : ૩૫૨, આવૃત્તિ :

પહેલી, એપ્રિલ-૨૦૧૪.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બે ગ્રંથોનું અનન્ય મહત્વ

છે. એમાં એક છે રામાયણ અને બીજો છે મહાભારત.

રામાયણ એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિનો અરિસો-દર્પણ. ભારતની એવી કોઈ ભાષા નહિ હોય કે જેમાં રામાયણ ન હોય. સર્વ રામાયણોનું મૂળ વાલ્મિકી કૃત રામાયણ છે. તેમના રામાયણને આદિ મહાકાવ્ય માનવામાં આવે છે. બધાં જ રામાયણો આમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે.

લેખક પોતે જ કહે છે: વર્ષો પહેલાં 'સંસાર રામાયણ' પુસ્તક લખ્યું અને 'મહાભારત સાર' પુસ્તક લખ્યું. તેમાંથી પ્રેરણા લઈ 'રામાયણ સાર' અને 'મહાભારત સાર' લખવાની પ્રેરણા થઈ અને મહર્ષિ વાલ્મિકીને કેન્દ્રમાં રાખી આ પુસ્તક લખાયું છે.

સામાન્ય રીતે લોકો મૂળ ગ્રંથને પૂરેપૂરો વાંચી શકતા નથી હોતા તેથી મૂળનો સારાસાર સંગ્રહ કરીને જિજ્ઞાસુઓને રસ પડે તે માટે આ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં કથા પ્રવાહની સાથે સાથે ચિંતન પ્રવાહ પણ ચાલે છે. ઘણી વાર તો ચિંતન પ્રવાહ કથા પ્રવાહ કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં દેખાય છે. રામાયણને મહાકાવ્ય તરીકે સ્વીકારવું જ જોઈએ કારણકે તેમાં ધર્મની એટલી બધી વિભાવનાઓ ભરી છે ને તે પાત્રાત્મક ગ્રંથ બની ગયો છે. આજે પણ એનું એક એક પાત્ર પ્રેરણા આપે છે. લોક

[illegible]

પુસ્તકના કવરપેજ તથા બેક પેજ અને દરેક લેખ પરના શીર્ષકો અને ચિત્રો લેખકના વિષયને વાચા આપે છે. આ પુસ્તક માત્ર અપંગો માટે જ નહિ કિંતુ સશક્ત વ્યક્તિઓને પણ પ્રેરણારૂપ અને ઉત્સાહપ્રેરક છે. * * * બી-૪૨, દયાનાંદ સોસાયટી, એ-૧૦૪, ગોકુલધામ, ગોરેગામ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૬૩. મોબાઈલ : ૯૨૨૩૧૯૦૭૫૩.

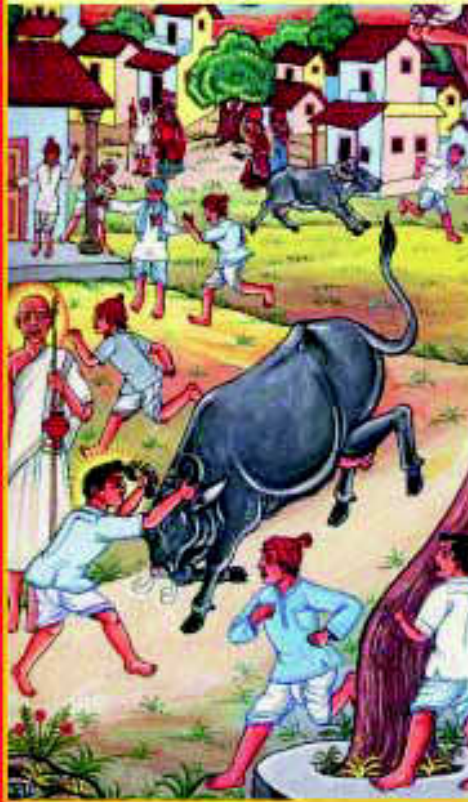
The Great Saint Buddhisagarji - By Dr. Renuka Porwal, Mob.: 098218 77327

"Papa, who established the image of Ghantakarnaveer at Mahudi?"

"The Yognishtha saint Buddhisagarsuriji, my son."

In his young age, Bahechardas saved Ravisagarji from the blow of a buffalo.

Ravisagarji gifted him his own rosary, in his last days, along with the Mantra to establish Ghantakarnaveer. After Diksa, Bahechardas became Buddhisagarji.

He wrote 108 books on spirituality and social upliftment.

He established the idol of Ghantakarnaveer at Mahudi.

Once, King Sayajirao called him to his Palace for Vyakhyan. Gururji advised him to open special schools for women and Harijan.

His Nirvan took place at Vijapur at the age of 51 in front of Jaina Sangha. Lakhs of people became his devotees.

જેન શ્રેષ્ઠીઓની જીવદયા, ઉદારતા, પ્રેમાળ સ્વભાવ, પરોપકાર વૃત્તિ, નિઃસ્વાર્થ મનાવૃત્તિ ઘણી જાણીતી છે. આજે 'તીર્થવંદના'ના વિશેષાંકના અવસરે તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયની નવ ટૂંકમાંની એક સવા સોમાની ટૂંકના ઉદ્ભવની સુંદર કથા આપ સમક્ષ મૂકવી છે. આ કથા આપણને સાધર્મિક વાત્સલ્યભાવ કેટલો ઊંચો હોઈ શકે એની પરાકાષ્ઠા શીખવે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એટલો સ્વાર્થી છે કે પોતાના હકનું ધન તેને જતું કરવાનું ગમતું નથી, એ પણ જ્યારે કોઈ એમ કહે કે, 'આ તો તમારું જ છે તમારે સ્વીકાર્ય કરવું જ રહ્યું.' એ પ્રમાણે સામી વ્યક્તિ આગ્રહ રાખે ત્યારે એને ગ્રહણ ન કરવું એવી

ઉમદા દિલના સોમચંદ શેઠે હવે બરાબર હૂંડીનું નિરીક્ષણ કર્યું. એક લાખની હૂંડી ધ્રુજતા હાથે લખાયેલી તો હતી પરંતુ એની પરના અશ્રુના બિંદુઓ શેઠની નજરે પડી ગયા. તેમણે તુરત જ એ રકમ પોતાના નામે ઉધારીને વેપારીને હૂંડીની રકમ ગણી આપી.

વ્યક્તિઓ વિરલ જ હોય. આવી વિરલ વિભૂતિઓ-શેઠ સવચંદ અને શ્રેષ્ઠી સોમાશાહની સત્યકથા આ પ્રમાણે છે.

જરૂરિયાતમંદને મદદ કરવાની કથાનો પ્રારંભ સૌરાષ્ટ્રના વંથલી ગામથી થાય છે. ગામમાં સવચંદ (સવાચંદ) નામના શાહુકાર શેઠ રહે છે. બધા લોકો પોતાની મિલકતો એમને ત્યાં રાખે તથા વ્યાજ સહિત એ મૂડી પરત મેળવે એવી સંપૂર્ણ વિશ્વાસુ પેઢી.

એકવાર એક ઈર્ષ્યાજુથી શેઠની ભલમનસાઈ સહન ન થઈ. તેણે શેઠને ત્યાં

સાધર્મિક વાત્સલ્ય

□ ડૉ. રેણુકા પોરવાલ

નાણાં ધીરનાર વેપારીના કાન ભંભેયાં કે સવાશેઠને હમણાં ખોટ ગઈ છે માટે તમારા રૂપિયા ઉપાડી લો નહિતર પછી એ મળશે નહિ. વેપારી, શેઠ સવચંદ પાસે પહોંચી ગયો તથા પોતે ધીરેલા પૈસા પાછા માગ્યા. શેઠ સવાચંદ મુશ્કેલીમાં મુકાયા. તેમને પોતાની પ્રતિષ્ઠા

પંથે પંથે પાથેય

જોખમાતી લાગી એમની પાસે તીજોરીમાં એટલી રકમ હતી નહિ, ઉપરાંત તેમના વ્યાપાર્ય પરદેશ ગયેલા વહાણો પણ આવ્યા ન હતા. મૂંઝવણમાં મુકાયેલા સાત્ત્વિક વૃત્તિના ધર્મીજન સવાચંદે પ્રભુનું નામ લઈ અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત શ્રેષ્ઠી સોમચંદ શેઠ પર મોટી રકમની હૂંડી ધ્રુજતે હાથે લખી આપી. સાથે સાથે એ હૂંડી ઉપર તેમની આંખમાંથી વહેતા અશ્રુના બે ટીપાં પણ પડ્યા. ભારે હેયે અરિહંતનું સ્મરણ કરતાં કરતાં હૂંડી લેણદારને આપી. વેપારી હૂંડી લઈ અમદાવાદ આવી સોમચંદ શેઠની પેઢીમાં પહોંચી ગયો. શેઠ બહાર ગયા હતા માટે મુનીમે આવનાર વેપારીની રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા કરીને વંથલીના શેઠ સવચંદનું ખાતું શોધવા લાગ્યા. આખી ખાતાવહી પૂરી થઈ પરંતુ ક્યાંય પણ એ શેઠનું ખાતું મળ્યું નહિ. વેપારીને એની હૂંડીની ચિંતા થતાં ફરી ફરી પૃથ્થક કરવા લાગ્યો. જેવા સોમચંદ શેઠ પેઢી પર પહોંચ્યા કે મુનીમે તેમને વંથલીના શેઠનું ખાતું ન હોવાની જાણ કરી ઉમદા દિલના શેઠે હવે

બરાબર હૂંડીનું નિરીક્ષણ કર્યું. એક લાખની હૂંડી ધ્રુજતા હાથે લખાયેલી તો હતી પરંતુ એની પરના અશ્રુના બિંદુઓ શેઠની નજરે પડી ગયા. તેમણે તુરત જ એ રકમ પોતાના નામે ઉધારીને વેપારીને હૂંડીની રકમ ગણી આપી.

થોડા દિવસ પછી સોમચંદ શેઠની પેઢીનું નામ પુછતાં વંથલીથી સવાચંદ શેઠ જાતે હૂંડીના રૂપિયા આપવા પધાર્યા. સોમચંદ શેઠે એમની ખૂબ આગતા સ્વાગતા કરી. ભોજન બાદ વિશ્રામના સમયે વંથલીવાળા શેઠે વ્યાજ સાથે રૂપિયા આપવા પ્રયત્ન કર્યો. સોમચંદ શેઠે સવિનય જણાવ્યું કે એ રૂપિયા તો ખર્ચ ખાતામાં ગયા તથા સંકટ સમયે સાધર્મિકને મદદ કરવી દરેકની ફરજ છે. બંને શેઠીયાઓએ રકમ સ્વીકારી નહિ અને અંતે એમાં બીજી રકમ

બંને શેઠીયાઓએ રકમ સ્વીકારી નહિ અને અંતે એમાં બીજી રકમ ઉમેરીને શત્રુંજયતીર્થ પર સાધર્મિક ભક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણસમ સૌથી ઊંચી સવાસોમાની ટૂંક કે ચૌમુખજીની ટૂંકનું નિર્માણ વિ. સં. ૧૯૭૫માં કરવામાં આવ્યું.

ઉમેરીને શત્રુંજયતીર્થ પર સાધર્મિક ભક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણસમ સૌથી ઊંચી સવાસોમાની ટૂંક કે ચૌમુખજીની ટૂંકનું નિર્માણ વિ. સં. ૧૯૭૫માં કરવામાં આવ્યું. જેન સંધને પ્રાપ્ત થયેલ સાધર્મિક ભક્તિનું આ અણમોલ નજરાણું છે.

૧૦, દીક્ષિત ભવન,
૧૪૬, પી. કે. રોડ,
મુલુંડ (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૦.
મોબાઈલ : ૦૯૮૨૧૮૭૭૩૨૭

Postal Authority Please Note: If Undelivered Return To Sender At 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004.

Printed & Published by Pushpaben Chandrakant Parikh on behalf of Shri Mumbai Jain Yuvak Sangh and Printed at Fakhri Printing Works, 312/A, Byculla Service Industrial Estate, Dadaji Konddev Cross Rd, Byculla, Mumbai-400 027. And Published at 385, SVP Rd., Mumbai-400004. Temporary Add. : 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004. Tel.: 23820296. Editor: Dhanwant T. Shah.

આબુ તીર્થ

□ ડૉ. કલા શાહ

['પ્રબુદ્ધ જીવન'ના વાચકો 'સર્જન સ્વાગત'ની કોલમના લેખિકા ડૉ. કલા શાહની કલમથી પરિચિત છે. તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પીએચ. ડી.ના માર્ગદર્શિકા છે. અત્યાર સુધીમાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓએ એમના માર્ગદર્શનમાં શોધ નિબંધો પ્રસ્તુત કર્યા છે. તેઓ મહર્ષિ દયાનંદ કૉલેજના ગુજરાતી વિભાગના (વિભાગીય વડા) નિવૃત્ત પ્રોફેસર છે.]

ભારતભરના અનેક તીર્થોમાં આબુનું સ્થાન અનોખું છે. આબુ ગુજરાતની ઉત્તરે આબુ રોડ સ્ટેશનથી બાર માઈલના અંતરે આવેલ છે.

આબુ વિશેના ઉલ્લેખો જૈન આગમ ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાંનો એક ગ્રંથ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી રચિત 'બૃહતકલ્પસૂત્ર' છે. નાટ્યશાસ્ત્રના કર્તા ભરતે પણ અર્બુદનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

સાતમા સૈકામાં દામોદર કવિએ આબુના સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનું વર્ણન 'કુટિનીતમ્' નામના ગ્રંથમાં કરેલ છે.

ચૌદમા સૈકામાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ વિવિધ 'તીર્થકલ્પ'માં અર્બુદ નામ પાડવાનું કારણ, શ્રીમાતાની સ્થાપના, અન્ય મંદિરોની પ્રાચીન-અર્વાચીન સ્થિતિ વગેરેનું વર્ણન મળે છે.

આ પર્વત ઉપર બાર (અત્યારે ચૌદ) ગામો વસેલા છે. અહીં દરેક પ્રકારના વૃક્ષો, વેલડીઓ, ફૂલો, ફળો, ઔષધિઓ અને કંદોનો પાર નથી. તે ઉપરાંત ધાતુઓની ખાણો, કુંડો તેમજ કુદરતી ઝરણાંઓ પણ આવેલા છે.

પહેલાના સમયમાં આ પહાડ નંદિવર્ધન નામે ઓળખાતો હતો. આ પહાડની વિશેષતા એ છે કે અહીં અનેક પ્રકારના વૃક્ષો, વેલીઓ, ફૂલો, ફળો, ઔષધિ અને કંદો પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ધાતુઓની ખાણો, કુંડો અને કુદરતી ઝરણાંઓ વાતાવરણને રમ્ય અને આકર્ષક બનાવે છે.

વિમલશાહ મંત્રીએ બનાવેલ 'વિમલવસહી પ્રાસાદ' અને વસ્તુપાલ તેજપાલે બંધાવેલ 'લુણિવસહી પ્રાસાદ' અનન્ય રીતે આકર્ષણ પામી રહ્યા છે. આબુને ઘણાં લોકો 'નંદનવન' તરીકે ઓળખે છે. કારણ કે અગિયારમી સદી અને ત્યાર પછી થયેલ દાનવીરોએ સંગેમરમરમાં પ્રાણ પૂરીને અહીં અપૂર્વ શિલ્પ સમૃદ્ધિનું નિર્માણ કર્યું છે.

પરાક્રમી અને કુશળ રાજનીતિજ્ઞ શ્રી વિમલશાહ ગુર્જર નરેશ ભીમદેવના મંત્રી હતા. પોતાની પાછલી જિંદગીમાં અચલગઢમાં પોતાની ધર્મપરાયણ અને બુદ્ધિશાળી પત્ની શ્રીમતિ સાથે રહેતા હતા. આચાર્ય શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ ચંદ્રાવતી આવ્યા ત્યારે વિમલશાહને આબુ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા કહ્યું અને મંદિર બંધાવવા માટેની જગ્યા પસંદ કરી. પરંતુ બ્રાહ્મણોએ જૈનો પ્રત્યેના દ્વેષને કારણે પ્રવેશ આપવાની મનાઈ કરી. વિમલશાહે બળનો ઉપયોગ ન કર્યો પરંતુ

અંબિકામાતાની આરાધના કરી અને આ જગમાં જૈનોનું તીર્થ હતું તે સાબિત કર્યું. અને તે જગા બ્રાહ્મણોને સિક્કા આપી ખરીદી લીધી અને અઢાર કરોડ ત્રેપન લાખ જેટલું દ્રવ્ય ખર્ચી શ્રી આદિનાથનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું. અને સં. ૧૦૮૮માં શ્રી ધર્મઘોષસૂરિના હસ્તે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

વિમલવસહી

અદ્ભુત, સુંદર અને નયનરમ્ય એવા આ મંદિરની રચનામાં મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, રંગમંડપ વગેરે અત્યંત મનોરમ છે. મૂળ ગભારો ઊંચી પીઠ પર સ્થિત છે. મધ્યમાં મૂળનાયક આદિશ્વર ભગવાનની ભવ્ય આરસ પ્રતિમા બિરાજમાન છે. જીર્ણોદ્ધાર સમયે વિમલશાહે આરસની પ્રતિમા પધરાવી. આ મંદિરનું કોતરકામ અદ્ભુત અને અનન્ય છે. મૂળ ગભારાના દ્વારની શાખો, તેની ઉપર આરસનું શિખર, અંદરના ભાગમાં આવેલ ગૂઢમંડપ અનેક પ્રાણીઓના અને મૂર્તિઓના આકારો થકી કોતરેલ છે. મૂળ ગભારો અને ગૂઢમંડપ સાદી બાંધણીનો છે.

મૂળ ગભારાથી નીચે આવેલ સભા મંડપની ઊંચાઈ પ્રમાણસર છે અને તેના સફેદ આરસપરનું કોતરકામ પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરે તેવું છે. મંડપમાં સ્થિત ૪૮ થાંભલાઓ સુંદર શિલ્પકામથી અદ્ભુત સૌંદર્ય પાથરે છે. સ્તંભો નીચે સ્થિત ચોરસ કુંભીવાળા અને ઉપર વૃત્તાકાર વચ્ચે ગોળ ઘુમ્મટ, અંદર પથ્થરના ઝૂલતાં ઝુમ્મરો, ઘુમ્મટના ટેકરાઓમાં વિદ્યાદેવીઓની સુંદર મૂર્તિઓ ઊભી છે.

સભામંડપમાં પ્રવેશ કરવાના દ્વાર પાસે આવેલ થાંભલાઓ પર સુંદર તોરણો અને આજુબાજુ ૪૫ કુલિકાઓ, થાંભલાઓ પર નાના ઘુમ્મટો અને અંદરના ભાગમાં સુંદર શિલ્પ રચના આલેખી છે. પ્રવેશદ્વારમાં આવેલ હસ્તિશાળામાં સફેદ આરસના હાથીઓ પર વિમલમંત્રીના પૂર્વજો અને કુટુંબીઓની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ મંદિરનું શિખર મુસ્લિમકાળ પહેલાંની સ્થાપત્યકળાનું પ્રતીક છે.

આ મંદિરની પ્રાચીન મૂર્તિ વિમલમંત્રીએ ગભારો બનાવીને બિરાજમાન કરી હતી. આ મૂર્તિ ઋષભદેવની હોવા છતાં શ્યામવર્ણી હોવાથી તેને મુનિસુવ્રતસ્વામીની મૂર્તિ તરીકે લોકો ઓળખે છે. તે ઉપરાંત ગભારામાં સુંદર સમવસરણ, ચૌમુખ પ્રતિમાઓ છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર વિમલમંત્રીના કુટુંબીજનોએ કરાવ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૨૦૪ થી ૧૨૦૬ના સમયગાળામાં વિમલવહીની ઘણી

આ મંદિર વિષયક પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે કહી શકાય કે આ મંદિર ચૌદમી શતાબ્દીના અંતે અને પંદરમી સદીના પ્રારંભના સમયમાં બંધાવેલું હોવું જોઈએ. ‘ઓરિયા’ નામનું પ્રાચીન ગામ-જે દેલવાડાથી લગભગ સાડાત્રણ માઈલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું મંદિર આવેલું છે જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઓરિયાના વિવિધ નામો જેવા કે ઓરિયાસકપૂર, ઓરીસાગ્રામ, ઓરાસાગ્રામ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કોઈ જૈનની વસ્તી નથી છતાં લગભગ ૧૫મા સૈકામાં જૈનોની આબાદી હશે તેથી જ ઓરિયાના સંઘે આ મંદિર બંધાવ્યું હશે. આ મંદિર વિશે

પંદરમી સદીના અંતમાં શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ રચેલા ‘અર્બુદ-ગિરિકલ્પ’માં ઓરિયાના શાંતિનાથ ભગવાનનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વર્તમાનમાં તેમના સ્થાને શ્રી આદિશ્વર ભગવાન બિરાજમાન છે છતાં આ મંદિર શ્રી મહાવીર સ્વામીના મંદિરના નામે ઓળખાય છે. મૂળ નાયકમાં થયેલા ફેરફારો જીર્ણોદ્ધાર સમયના છે.

અચલગઢ

અચલગઢ નામનું આ પ્રાચીન ગામ ઓરિયાથી દોઢ માઈલ અને દેલવાડાથી સાડા ચાર માઈલ ઊંચી ટેકરી પર આવેલું છે. સં. ૧૫૦૮માં રાણા કુંભાએ અહીં કિલ્લો બાંધેલો છે જે અચલગઢ કહેવાય છે. અહીં વિશાળ ધર્મશાળા છે અને ચાર મંદિરો છે.

૧. ચૌમુખજીનું મંદિર

ચૌમુખજીનું આ મંદિર પહાડના ઊંચા શિખર પર આવેલું છે. અને તેમાં બે માળની ભવ્ય બાંધણી છે. જેમાં મૂળ ગભારો, ગૂઢ મંડપ, સભા મંડપ, ભમતી અને શિખર યુક્ત ચારે દિશાના ચાર દ્વારવાળું છે જેમાં ચાર મનોહર મોટી મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. પ્રાચ્ય માહિતીના આધારે જણાય છે કે-

(૧) ઉત્તર દિશાના દ્વારના મૂળનાયક શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ સહસ્રાએ ભરાવી અને સં. ૧૫૬૬માં જયકલ્યાણસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨-૩) મેવાડના કુંભલગઢના તપાગચ્છીય સંઘે કુંભલમેરના ચૌમુખ મંદિરમાં બિરાજમાન કરવા માટે મૂર્તિઓ બનાવી હતી. જેમાંની એક પૂર્વ દિશાના દ્વારમાં મૂળનાયક ભગવાનની મૂર્તિ હતી અને બીજી દક્ષિણ દિશાના દ્વારમાં મૂળનાયક ભગવાનની મૂર્તિ હતી. આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ડુંગરપુર નગરના રાજા સોમદાસના પ્રધાન ઓસવાલ સાહ્યાએ કરી હતી જે તપાગચ્છીય શ્રી લક્ષ્મણસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી અને પશ્ચિમ દિશાના દ્વારના મૂળનાયક આદિશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ ડુંગરપુરના શ્રાવકોએ ભરાવી હતી. આ મૂર્તિઓની વિશેષતા એ છે કે બે મૂર્તિઓને બાદ કરતાં જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા સ્થાનમાં બનેલી હોવા છતાં તે લગભગ સરખા પ્રમાણની અને સરખી આકૃતિની છે.

આ મંદિરના બંધાવનાર વિશે ‘ગુણરત્નાકર કાવ્ય’ અને શ્રી શીલવિજયજી કૃત તીર્થમાળા તથા જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ-૨માં જે હકીકતો મળે છે તે મુજબ માળવાના માંડવગઢનો સંઘવી સહસા ગ્યાસુદીન બાદશાહનો અગ્રણી મંત્રી હતો. તે શૂરવીર અને દાનવીર હતો. તેનામાં ધાર્મિક સંસ્કારો હતા. સહસાએ શ્રી સુમતિસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી અચલગઢમાં ચૌમુખજીનું ભવ્ય મંદિર લાખો રૂપિયાના ખર્ચે પ્રતિષ્ઠા કરી બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરમાં મૂળ નાયકની ૧૨૦ મણ ધાતુની પ્રતિમા સં. ૧૫૬૬માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.

૨. શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર

શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું આ મંદિર ચૌમુખજીથી થોડુંક નીચેના ભાગમાં આવેલું છે જ્યાં નાની ચોવીસ દેરીઓ છે. મૂળ નાયકના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે અહીં સં. ૧૭૨૧નો એક લેખ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં જણાવ્યું છે કે એ મૂર્તિ અમદાવાદ નિવાસી શેઠ શાંતિદાસે પધરાવી છે. મંદિરની બાંધણી ૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે જૂની લાગતી નથી.

૩. કુંચુનાથનું મંદિર

આ મંદિર કારખાના પેઢી પાસે આવેલું છે જે કોણે બંધાવ્યું હશે તે જાણી શકાતું નથી. પણ તે ઘર-દેરાસર જેવું લાગે છે. આ મંદિરમાં બિરાજમાન મૂળનાયક શ્રી કુંચુનાથ ભગવાન ઉપર સં. ૧૫૨૭ નો શિલાલેખ છે. આ મંદિરમાં અસંખ્ય ધાતુ પ્રતિમાઓ છે. જેમાંની કેટલીક પ્રાચીન છે. આ મંદિરમાં એક મૂર્તિ એવી છે કે જેના ઉપર કપડાં, મુહપત્તિ વગેરેની નિશાનીઓ છે તેના પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તે પુંડરિક સ્વામીની હશે.

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર

આ મંદિરને લોકો ‘કુમારપાલના મંદિર’ તરીકે ઓળખે છે. ચૌદમા સૈકામાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ પોતાના ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માંના અર્બુદકલ્પમાં અને શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ રચેલા ‘અર્બુદગિરિકલ્પ’માં આબુ ઉપર શ્રી કુમારપાલ નરેશ શ્રી મહાવીર સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું એમ જણાવ્યું છે. આ મંદિરમાં કેટલીક ચૌલુક્યકાલીન સ્થાપત્ય પદ્ધતિ જણાય છે. તેથી માની શકાય કે આ મંદિર કુમારપાળે બંધાવ્યું હશે. આ મંદિર અચલગઢની તળેટીમાં ઊંચા ટેકરા પર વિશાળ વંડામાં એકાંતમાં આવ્યું છે. મૂળનાયક શાંતિનાથ છે. આ મંદિર મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, શિખર, ભમતીનો કોટ, શૃંગાર ચોકી અને ખુલ્લા ચોકવાળું બનેલું છે. જો કે જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. છતાં અર્વાચીન બાંધણીમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રાચીનત્વ દેખાય છે. મૂળ નાયકની પાસે ગર્ભ ગૃહમાં સુંદર નક્શીકામ કરેલા બે સ્તંભો ઉપર કળામય તોરણો દર્શનીય છે. બન્ને સ્તંભોમાં ભગવાનની દસ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરની ભીતરમાં ગજથર, સિંહથર, અશ્વથર વગેરે પ્રાચીન રચના જણાય છે. જીર્ણોદ્ધાર સમયે શ્રી મહાવીર સ્વામીના બદલે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનને મૂળનાયક તરીકે પધરાવ્યા હશે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં ગુજરાતના સીમાડામાં અને રાજસ્થાનની સરહદમાં બાર માઈલ લાંબો અને ૪૦૦૦ ફૂટ ઊંચો પહાડ પ્રાચીન કાળથી પવિત્ર તીર્થસ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત છે. જેનો ઉલ્લેખ જૈન આગમ ગ્રંથોમાં પણ મળે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ ભારતના તથા અન્ય પરદેશીઓને માટે આબુ તીર્થ આકર્ષણનું કેન્દ્ર ગણાય છે. * * * બી-૪૨, દયાનંદ સોસાયટી, એ-૧૦૪, ગોકુલધામ, ગોરેગામ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૩. મોબાઈલ : ૯૨૨૩૧૯૦૭૫૩.

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

ભદ્રેશ્વરથી લગભગ ૬૫ કિ.મી. દૂર બોંતેર જિનાલય તીર્થ આવેલું છે તથા પૂ. આદેશ્વર દાદાની કારુણ્ય નીતરતી સુંદર મનમોહક પ્રતિમાજી છે. વર્તમાન ચોવીસી, આવતી ચોવીસી, તથા વિહરમાન તીર્થકરોની લગભગ ૭૨ જેટલી દેવકુલિકાઓ છે. હાઈ-વે પર સ્થિત આ દેરાસરનો પટ ઘણો વિશાળ છે. સુંદર બગીચાઓ, આધુનિક ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, પાર્કિંગ વગેરેની સુંદર સુવિધા છે. આ દેરાસર બહુ પ્રાચીન નથી. અહીંથી કોઈપણ જગ્યાએ જવા માટે વાહન મળી રહે છે.

ભવ્યતામાં અજોડ અને પંચતીર્થીમાં સૌથી ઊંચું શિખર
ધરાવતા આ જિનાલયની બાંધણી, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય
એવી રીતે સંગઠિત કરવામાં આવ્યા છે જાણે હિમાલયની
ગિરિમાળાના એકાદ ઉત્તુંગ અને મનોરમ્ય શિખરને ઊંચકી
લાવીને કોઈ દિવ્ય શક્તિએ અહીં ગોઠવી દીધું ન હોય !

કચ્છનો અબડાસા તાલુકો જૈનો માટે ખૂબ મહત્વનો છે કારણ કે ત્યાંના સુથરી પ્રમુખ પાંચ તીર્થો સ્થાપત્ય-રચના-પૌરાણિકતા-શુદ્ધ-પવિત્ર-નિર્મળ અને શાંત વાતાવરણને લીધે અતિ ભક્તિદાયક બન્યા છે. વળી અહીંનું હવામાન હવાખાવાના મથકો અને આરોગ્યધામો જેવું આહ્લાદક અને આરોગ્યપ્રદ છે. અહીંની સૂકી હવામાં તાજગી અને પ્રસન્નતા મહેકે છે. રણ હોવાથી હવામાન સૂકું રહે છે તેમ છતાં છેલ્લાં ૭-૮ વર્ષથી અહીં વરસાદ સારો પડે છે. વાતાવરણમાં આવેલા પરિવર્તને કચ્છને એક નવું જ સૌંદર્ય બક્ષ્યું છે. વળી સુંદર હવામાનને કારણે અહીં અનેક કુદરતી ઉપચાર કેન્દ્રો પણ સ્થપાયા છે. જેમાં દેશ-પરદેશના અનેક લોકો ઉપચાર કરાવી તન-મનને નવી તાજગીથી સભર બનાવે છે. હવે આપણે અહીંની પ્રસિદ્ધ પંચતીર્થીના જિનાલયો વિષે જરા વિગતે જોઈએ.

૧. સુથરી

વિક્રમની ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલું અબડાસાનું આ સૌથી પહેલું ખૂબ જ ચમત્કારિક તીર્થ છે. આ તીર્થમાં મૂળનાયક શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજે છે. આ દેરાસર પણ અતિશય મનોહર શિલ્પ તથા કોતરણીથી શોભતું દેવવિમાન જેવું ભવ્ય છે. વીર નિર્વાણ પછી એકાદ શતાબ્દીના અરસામાં મહારાજા સંપ્રતિ દ્વારા ભરાવાયેલું અતિ સુંદર, તેજોમય, કરૂણાસભર શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જિનબિંબ દર્શનાર્થીઓના મન મોહી લે છે. ૧૦૮ પાર્શ્વનાથમાં આ તીર્થની ગણના થાય છે. આભને આંબતા ઊંચા શિખરો અને પૂર્વાભિમુખ દ્વારવાળા આ વિશાળ મંદિરમાં ઊગતા સૂર્યના પ્રથમ રશ્મિઓ સીધા ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. તેનાથી ઉત્પન્ન થતી હકારાત્મક ઊર્જા યાત્રીઓના તન-મનને પ્રસન્નતાથી તરબતર કરી દે છે. મંદિરના શિખરો પર કરેલ રૂપેરી રંગકામથી જાણે ચારે તરફ પ્રકાશ પથરાઈ જાય છે અને ચાંદીનું દેવવિમાન ખડું હોય તેવો ભાસ થાય છે.

કુલ ૮૭ જેટલા જિનબિંબોનો બહોળો પરિવાર અહીં બિરાજે છે. મૂળનાયક ઉપરાંત વિક્રમના ૧૬મા સૈકામાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા શ્રી અજિતનાથ, શ્રી સુમતિનાથ, શ્રી આદિશ્વરજી, શ્રી કુંથુનાથ તથા સહસ્ત્રકુટ જિનાલય સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે. અહીં ત્રણ ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, આયંબિલશાળા, જ્ઞાનશાળા અને ગ્રંથભંડાર પણ છે. અહીં બિરાજમાન મૂળનાયકની પ્રતિમા ચમત્કારિક હોવાથી પ્રતિષ્ઠા વખતે મોટી સંખ્યામાં લોકો આવ્યા હતાં છતાં ઘી ખૂટ્યું નહિ. ધીનું વાસણ ભરાયેલું જ રહ્યું. તેથી સહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. ભગવાનનું ધૃતકલ્લોલ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

વર્તમાને જે ભવ્ય મંદિર વિદ્યમાન છે તેના ઉન્નત શિખરો છે. વાદળથી વાતો કરતાં ધ્વજદંડો અને પતાકાઓથી શોભિત, ચારે તરફ યક્ષદેવતાઓથી રક્ષિત, શિલ્પના સુંદર કોતરણીવાળા સમતુલિત

પ્રમાણબદ્ધતા ધરાવતા ભવ્ય જિનાલયના વિ. સં. ૧૮૯૫માં વૈશાખ સુદ આઠમે આચાર્યપ્રવર શ્રી મુક્તિસાગર-સૂરિજીના વરદ્ હસ્તે શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાઈ. દર વર્ષે આશરે ૨૫૦૦૦ થી વધુ ભક્તો દર્શન પૂજાનો લાભ લે છે. છ'રી પાળતા અનેક સંઘો પધારે છે.

૨. કોઠારા

પંચતીર્થીના ભૌગોલિક કેન્દ્ર સમું આ ગામ, કહેવાય છે કે બાવન ગામોના સામાજિક વહેવારનું એ સમયનું વડું મથક હતું. અહીં ૧૮મી સદીની શરૂઆતમાં શેઠ શ્રી વેલજી માલુ, શેઠ શ્રી શિવજી નેણશી અને શેઠ શ્રી કેશવજી નાયક દ્વારા બંધાયેલ મેરૂપ્રભ જિનાલય ગામના મધ્ય ભાગમાં સ્થિત છે. વિ. સં. ૧૮૧૪માં આ દેરાસરનું નિર્માણકાર્ય શરૂ થયું જે ચાર વર્ષે પૂરું થતાં સર્જાયું એક ભક્તિવિભોર, ભાવસભર તથા મનને પ્રસન્નતાથી તરબતર કરી દે તેવું બેનમૂન સ્થાપત્ય. એ વખતે નિર્માણ કાર્યમાં ૧૬ લાખ કોરીનો ખર્ચ થયેલ. મંદિરને ફરતો કિલ્લો હોય તેવી રીતે તેની કંપાઉન્ડ વોલ કરી તેની ઉપર કાંગરા કરવામાં આવ્યા છે. જેનાથી દૂરથી કોઈ કિલ્લાનું દર્શન કરી રહ્યા હોય તેવો આભાસ થાય છે.

અહીંયા મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. તેનો આઠ મંદિરોના ઝૂમખાને કલ્યાણટૂંક કહેવાય છે. જેને પાલીતાણાની દાદાની ટૂંકનો ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે. ઉન્નત મસ્તકે ઊભેલા દેરાસરના બાર ભવ્ય શિખરો ભક્તોને દૂરથી જ આનંદિત કરી દે છે. ભવ્યતામાં અજોડ અને પંચતીર્થીમાં સૌથી ઊંચું શિખર ધરાવતા આ જિનાલયની બાંધણી, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય એવી રીતે સંગઠિત કરવામાં આવ્યા છે જાણે હિમાલયની ગિરિમાળાના એકાદ ઉત્તુંગ અને મનોરમ્ય શિખરને ઊંચકી લાવીને કોઈ દિવ્ય શક્તિએ અહીં ગોઠવી દીધું ન હોય ! મૂળનાયકજીના દેરાસરનું શિખર ૭૪ ફૂટની ઊંચાઈ ધરાવે છે જે કચ્છ જિલ્લાનું સૌથી ઊંચું એકમાત્ર શિખરબંધ દેરાસર છે. ૭૮ ફૂટ લંબાઈ અને ૬૯ ફૂટ પહોળું છે. આ મુખ્ય દેરાસરની બાજુમાં જ એક નાનું સુંદર દેરાસર છે જે ૪૨૫ વર્ષ પ્રાચીન છે. જેમાં ૧૨૦૦ વર્ષ જૂની સંપ્રતિ રાજાના વખતની શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજી બિરાજમાન છે.

આ દેરાસરની કલા-કારીગરી-શિલ્પકામ માત્ર ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જ નહિ પરંતુ ભારતભરમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. વિશાળ રંગમંડપ, તોરણો, કમાનો, સ્તંભો પરની ઝીણી કોતરણીઓ, અપ્સરાઓ, નેમ-રાજુલના લગ્ન મંડપની ચોરીનું નિરૂપણ, જગ-વિખ્યાત દેલવાડાના દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલાની પ્રતિકૃતિ અહીં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત યક્ષિકાઓ અને બારીક કોતરણીવાળી દિવાલો પ્રત્યક્ષ જોઈએ ત્યારે જ તેના અદ્ભુત, અજોડ, બેનમૂન, સ્થાપત્ય સભર રચનાનો ખ્યાલ આવી શકે.

સંપ્રતિ રાજાના વખતનું હોવાનું
મનાય છે.

અહીંયા રહેવાની આધુનિક
સગવડોવાળી સુંદર ધર્મશાળા છે.
પાંજરાપોળ પણ છે. આમ
ભદ્રેશ્વર-કચ્છની પંચતીર્થીના છ

તીર્થો ખૂબ જ સુંદર-ભવ્ય-દર્શનીય છે. આ ઉપરાંત સુથરીથી માંડવી જતાં રસ્તામાં દેદિયા ગામે ગુણ પાર્શ્વનાથનું મીની સમેતશિખર દેરાસરજી પણ દર્શનીય છે. નેમનાથ ભગવાન મૂળનાયક છે. ગુફામાં દેરાસર છે. પદ્માવતીદેવીનું સુંદર મંદિર છે. દેદિયાથી આગળ જતાં જગતજનની આદ્યશક્તિ મા અંબાજી મંદિર-ગોધરા આવે. અહીંથી ૭ કિ.મી. દૂર ડોણ નામનું ભવ્ય-સુંદર-દર્શનીય જિનાલય આવે છે જ્યાં મૂળનાયક શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ પ્રભુ બિરાજે છે.

૪. જલીઆ

વળી કચ્છયાત્રા દરમિયાન સૌથી આનંદની વાત એ જોવા મળી કે ત્યાં રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોર ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. જિનાલયોના વિશાળ પટાંગણમાં નિરાંત જીવે ટહેલતા મોરોને જોઈને તથા આભે આંબતા ધ્વજદંડો પર સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય સમયે બેઠેલા મોરોને જોઈ ભક્તજનોના મન મયૂર પણ આનંદથી નાચી ઊઠે છે.

કચ્છ વિષે એક દોહરો છે કે,

‘ઉનાળે સોરઠ, શિયાળે ગુજરાત,
ચોમાસે વાગડ ભલો, કચ્છડો બારે માસ.’

ખરેખર, કચ્છના તીર્થોની દર્શનયાત્રા કરી મન અત્યંત ભાવવિભોર,
ભક્તિસભર બની ગયું. તન અને મન બંને પ્રસન્નતાથી મહોરી ઊઠ્યા.★

‘ઉષા જાગૃતિ’, ૧, ભક્તિનગર સોસાયટી, જેન ઉપાશ્રયની બાજુમાં, ૨૧જાન્યુઆરી, ૨૦૨૦
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૨. ફોન : ૦૨૮૧-૨૨૨૨૭૯૫

મો. : ૯૭૨૫૬ ૮૦૮૮૫ / ૯૮૨૪૪ ૮૫૪૧૦

E-mail : bharatgandhi19@gmail.com.

પ. તેરા

વિ. સં. ૧૯૧૫માં શેઠશ્રી હીરજી ડોસા તથા શેઠ શ્રી પાશ્વીર રાયમલે ત્રિશિખરયુક્ત શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય જિનાલય બંધાવી શ્રી સંઘને અર્પણ કરેલ છે. ઉપરાંત વિ. સં. ૧૯૭૮માં શ્રી પુનિતશેખર યતિ શ્રી દ્વારા બંધાયેલ શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથનું મનોહર, અતિ સુંદર જિનાલય છે. જે જિનબિંબ સમ્રાટ

માંડવગઢ તીર્થ

□ લેખક : શ્રી પંકજ જૈન અનુવાદક : શ્રી જે. કે. પોરવાલ

[યુવા સામાજિક કાર્યકર શ્રી પંકજ જૈન ધાર (મ.પ્ર.)ના વતની છે. સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને જીવદયાના ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવામાં તેમની વિશેષ રુચિ છે. તેઓ ૨૫ જેટલી સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓમાં પદાધિકારી છે.

તીર્થ પરિચય : મધ્ય પ્રદેશમાં વિંધ્યાચલ પર્વત પર આ પ્રાચીન તીર્થ આવેલું છે જે ઈંદોર શહેરથી ૮૮ કિ.મી. તથા ધારથી ૩૩ કિ.મી. દૂર છે. અહીંના મંત્રી પેથડશાહ તથા શ્રાવકો જગપ્રસિદ્ધ હતા. માંડવની અને મંત્રી પેથડશાહે કરેલા કાર્યોની વિગત ‘સુકૃતસાગર’ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં સચવાયેલી છે.]

‘માંડવગઢનો રાજિયો નામે દેવ સુપાસ,’

ઋષભ કહે જિન સમરતાં પહોંચે મનની આશ.’

શ્રાવક કવિ ઋષભદાસે લગભગ વિ. સં. ૧૬૭૦ની આસપાસ ઉપરોક્ત સ્તવનની રચના કરી હશે એમ કહી શકાય કારણ કે એમની અન્ય રચનાઓ પણ એ જ અરસાની મળે છે. એ સમયે માંડવગઢમાં બિરાજતા સુપાર્શ્વનાથ તથા અન્ય પ્રતિમાઓને તારાપુર, તાલનપુર, ધાર તથા બુરહાનપુર વગેરે સુરક્ષિત સ્થળોએ પહોંચાડવામાં આવી હતી એમ ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિમાઓના લેખોથી જાણવા મળે છે.

વર્તમાનમાં માંડવગઢનો મુખ્ય પ્રાસાદ માડુ-ગુર્જર સ્થાપત્ય પ્રકારનો છે. આ ભવ્ય જિનાલયમાં મૂળનાયક શ્રી સુપાર્શ્વનાથ બિરાજે છે. આ સંપ્રતિકાલીન પ્રતિમા છે. ઉપરાંત અહીં ભોંયરામાં આસપાસના ખેતરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ લીલા રંગના પાર્શ્વનાથ પ્રભુને સ્થાપિત કર્યા છે. ત્રીજી સદીમાં કંડારેલી આ મનમોહક પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા ધરણેન્દ્રદેવના છત્રથી આચ્છાદિત છે તથા તેમની સેવામાં રહેલા માળાધારીઓ અને ચંદ્રધારીઓ વડે ખૂબ શોભાયમાન દીસે છે.

મૂળ પ્રાસાદને અડીને જ પૂર્વનું દેરાસર છે જેનો જીર્ણોદ્ધાર મૂળ પ્રાસાદની સ્થાપના પહેલાં જ થયો હતો. અહીં સોનાની બહુલતાવાળી શાંતિનાથની સુંદર પ્રતિમાજી છે. આ મંદિરની ભમતીમાં તીર્થકરોના જીવન પ્રસંગો કંડારેલા છે. જિનાલયની પ્રદક્ષિણા પથમાં સુંદર પ્રાચીન વેળુની પાર્શ્વનાથ પ્રતિમાની આભા અલૌકિક છે.

માંડવગઢમાં સંવત ૧૩૨૦ની આસપાસ પેથડશાહ વિજાપુર નગરથી નસીબ અજમાવવા આવ્યા અને ઘીનો વ્યાપાર કરતાં કરતાં મંત્રીપદે પહોંચ્યા. તે સમયે પરમાર રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ સમયે ત્યાં જૈનોના લાખો શ્રાવકો હતા એમ કિંવદંતી છે. બહારથી નગરમાં આવનારને એક ઈંટ અને એક રૂપિયો દરેક શ્રાવક તરફથી તેને ભેટ સ્વરૂપે મળતાં એનું પોતાનું ભવન પણ થઈ જતું અને લખપતિ પણ. અહીંના શ્રેષ્ઠીઓમાં સંગ્રામસોની, ભેંસાશાહ, પેથડશાહ, ઝાંઝણશાહ વગેરેનું નામ મોખરે છે. પેથડશાહે જૈન શાસનની ઘણી સેવા કરી હતી જેનું વર્ણન સુકૃતસાગર અને ઉપદેશ તરંગિણિમાં વિસ્તારથી મળે છે. ધર્મઘોષસૂરિ એક વાર માંડવગઢ આવ્યા ત્યારે તેમણે ચૈત્યનિર્માણના ઘણાં ફળ બતાવતા પેથડશાહે જુદા જુદા સ્થળે ૮૪ જિન પ્રાસાદ કરાવ્યા.

કાળાંતરમાં ગુરુ ભગવંતોએ જુહારેલા ૭૦૦ મંદિરો નષ્ટ થઈ ગયા. વિ. સં. ૧૪૨૭માં માળવા પ્રદેશની યાત્રાએ આવેલા ગુરુજનોએ નિહાળેલા ત્રણ લાખ શ્રમણોપાસિકાઓના ઘરો પણ નાશ પામ્યા. ગામની વસતિ નહિવત્ રહી ગઈ. થોડી ઘણી વિશાળ મસ્જિદો અને તળાવ બાકી રહ્યાં. ત્યારબાદનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે.

ધાર ગામના એક શ્રેષ્ઠી નામ ગઢુલાલજી એકવાર આબુ તીર્થ ગયા. ત્યાં શાંતિસૂરિ ગુરુ મહારાજે એમને દર્શન આપ્યા અને કહ્યું કે તારે હાથે એક સુંદર કાર્ય થશે, ત્યારે શ્રેષ્ઠીની વય લગભગ ૨૦ વર્ષની હશે. ત્યારબાદ ગુરુ મહારાજને ફરી મળવાનું થતાં તેમણે જણાવ્યું કે તારા હસ્તે એક મહાન તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થવાનો છે. આ સમયે આ શ્રેષ્ઠીએ હિંમત એકત્ર કરીને જણાવ્યું કે એની પાસે ધન નથી પરંતુ વિશાળ લાગવગ અને ઘણી હિંમત છે. ગુરુ મહારાજે આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યારબાદ એક દીગંબર ગૃહસ્થે શાંતિનાથ ભગવાનની પંચ ધાતુની પ્રતિમા આપી તથા સરકાર તરફથી પ્રાચીન સમયમાં જ્યાં દેરાસર હતું ત્યાંનો કબજો અને વહીવટ સોંપાયો. આમ દેવગુરુની કૃપા અને શ્રી ગઢુલાલજીના પ્રયત્નોથી શાંતિનાથજીનું દેરાસર બન્યું. ત્યારબાદ એમની વિનંતીથી અભય સાગરજી અને અન્ય ગુરુદેવની કૃપાથી આજનો ભવ્ય પ્રાસાદ નિર્માણ પામ્યો. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી અહીં પધાર્યા ત્યારે શાંતિનાથજીનું સુંદર જિનાલય હતું. તેઓ સાત સાધુઓ વંદનાર્થે આવ્યા હતા એમ તેમના દ્વારા રચિત સ્તવનમાં માહિતી આપી છે.

માંડવગઢમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને ભોજનશાળાની વ્યવસ્થા છે. આ તીર્થ ઈંદોર (મ.પ્ર.)થી લગભગ ૮૮ કિ.મી. છે તથા ધાર (મ.પ્ર.)થી ૨૫ કિ.મી. દૂર છે. તીર્થસ્થાને પહોંચવા માટે પ્રાઈવેટ અને સરકારી સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

આ તીર્થનું મુખ્ય આકર્ષણ અહીંનો રાણી રૂપમતીનો મહેલ અને અન્ય ભવનો છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર રમણીય સ્થળ હોવાથી પ્રવાસનું સ્થળ પણ છે. માંડવગઢમાં દાખલ થતાં જ આ સ્થળેથી વિશાળ માત્રામાં સરિસૃપો (ડાયનેસોર)ના ઈંડા તથા એમની છાયા પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી એ સ્થળે મ્યુઝિયમ બનાવવામાં આવ્યું છે જે જોવાલાયક છે.

૭૪, મહાવીર માર્ગ, ધાર. (મધ્ય પ્રદેશ). મો. ૦૮૮૨૭૦૧૦૮૦૮

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

૩ શ્રી વૈશાલી તીર્થ

મૂળનાયક : શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન, શ્યામ વર્ણ, પચાસનસ્થ.
તીર્થસ્થળ : આ ગામને બસાઢ અથવા વૈશાલી કહે છે. દિગંબર માન્યતા અનુસાર શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનના ત્રણ કલ્યાણક અહીં થયા હતા. આ નગરી જોડે અભૂતપૂર્વ ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. આ ઇતિહાસ શ્રી ચેટક રાજા ઉપરાંત ઘણાં જૈન ક્ષત્રિય રાજાઓ જોડે સંકળાયેલો છે. એક મહત્વનું અંગ એ છે કે અહીં બિહાર સરકાર દ્વારા પ્રાકૃત જૈનશાસ્ત્ર અને અહિંસા શોધ-સંસ્થાનની સ્થાપના થયેલ છે. જ્યાં જૈન શાસ્ત્રમાં એમ.એ., પી.એચ.ડી.નો અભ્યાસ થઈ શકે છે. દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ સંશોધન અર્થે અહીં અભ્યાસ કરે છે. અહીં અશોકસ્તંભ ઉપરાંત પૌરાત્મિક વિભાગમાં ઘણી ચીજો જોવાલાયક છે. જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં વૈશાલી, કાકન્દી, પાટલીપુત્ર, રાજગૃહ, ચંપાપુરી વગેરે મહત્વની રાજનગરી હતી. નજીકનું રેલવે સ્ટેશન મુજફરપુર-હાજીપુર ૩૫ કિ.મી. છે. બિહાર સરકારના પર્યટન વિભાગને આધિન એક ટૂરિસ્ટ માહિતી સેન્ટર છે. રહેવાની સાધારણ વ્યવસ્થા છે.

૪ શ્રી પાટલીપુત્ર તીર્થ

મૂળનાયક : શ્રી વિશાલનાથ સ્વામી-શ્વેત પચાસનસ્થ. (વીસ વિહરમાન)
તીર્થસ્થળ : પટના શહેર બાડકી ગલીમાં. શ્રી શ્રેણિક રાજાના પૌત્ર ઉદયને આ શહેર વસાવ્યું હોવાનો ઇતિહાસ છે. ઉદયન પછી અહીંની રાજસત્તા મહાપચ્ચાનંદના હસ્તકે આવી. શ્રી પચ્ચાનંદ રાજા જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા અને એ સમયમાં જૈન ધર્મે અહીં ઘણો જ વિકાસ કરેલ હતો. પટના પહેલાં પાટલિપુત્ર કહેવાતું હતું અને એક મહત્વની રાજનગરી હતી. શ્રી સ્થુલિભદ્રસ્વામીનો ઇતિહાસ પણ આ શહેર જોડે જ સંકળાયેલો છે. એમણે અહીં જૈન આગમોનું વાંચન કરાવીને અગિયાર અંગોમાં સુવ્યવસ્થિત કર્યા હતાં. આ ઉપરાંત અહીં એક શ્વેતાંબર તથા પાંચ દિગંબર મંદિરો, તળાવકિનારે શેઠ શ્રી સુદર્શનનું સ્મારક, આર્યસ્થૂલિભદ્રનું સ્મારક ઉપરાંત ગુલજરબાગ, વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંના સ્ટેટ મ્યુઝિયમ, જાલાન સંગ્રહાલય, કાનોડિયા સંગ્રહાલયમાં અનેક પ્રાચીન પ્રતિમાઓના દર્શન કરવા મળે છે. પટના રેલવે સ્ટેશનથી ગામ લગભગ ૧૦ કિ.મી.ના અંતરે છે. રહેવા માટે સાધારણ કોઠી છે.

૫ શ્રી રાજગૃહી તીર્થ

મૂળનાયક : શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી ભગવાન, શ્યામ વર્ણ, પચાસનસ્થ.
તીર્થસ્થળ :
(૧) વિપુલાચલ પર્વત ઉપર : શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી. શ્વેતાંબર મંદિર.

શ્રી ચંદ્રપ્રભુ-દિગંબર મંદિર.

- (૨) રત્નગિરિ પર્વત :** શ્રી ચંદ્રપ્રભુ (શ્વેતાંબર), શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી (દિગંબર) મંદિર.
- (૩) ઉદયગિરિ પર્વત :** શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ચરણપાદુકા, શ્રી મહાવીર સ્વામી (શ્વેતાંબર) (દિગંબર)
- (૪) સ્વર્ણગિરિ પર્વત :** શ્રી આદિનાથ ભગવાન, ચરણપાદુકા, શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાન (શ્વેતાંબર) શ્યામ-દિગંબર
- (૫) વૈભાવગિરિ પર્વત :** શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી, શ્રી મહાવીર સ્વામી પચાસનસ્થ (શ્વેત-શ્વેતાંબર) (દિગંબર).

મંદિરોના આ પાંચેય પર્વતો ઉપર દર્શન થાય છે. છઠ્ઠા પર્વત ઉપર બૌદ્ધમંદિર છે. અહીંની પ્રાચીનતા વીસમા તીર્થકર શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીના સમયની છે. શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીના ચાર કલ્યાણક (અવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન) અહીં થયેલ છે. પ્રાચીન કાળથી આ રાજ્ય-શહેર સમૃદ્ધ રહેલ છે. ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમભક્ત શ્રી શ્રેણિક મહારાજા અહીં રાજગૃહી નગરે રહેતા હતા. શ્રી શ્રેણિક રાજાએ પોતાની ધર્મભાવનાથી તીર્થકર ગોત્ર ઉપાર્જિત કરેલ છે અને શાસ્ત્રો અનુસાર આવતી ચોવીસમાં શ્રી પચ્ચનાથ નામે પહેલા તીર્થકર થશે. ભગવાન બુદ્ધ પણ અહીં આવેલ છે. જાપાનના લોકોની સહાયથી બનેલ બૌદ્ધ મંદિર તેની ભવ્યતા-કલાત્મકતાની દૃષ્ટિએ જોવાલાયક છે. આ ઉપરાંત શ્રી મેતાર્ય, અર્હત્બુતા, ધન્ના, શાલિભદ્ર, મેઘકુમાર, અભયકુમાર, નંદિષેણ, કયવન્ના શેઠ, અર્જુનમાલિ, જમ્બુસ્વામી, પ્રભાસ, સયંભવસુરી, પુણિયા શ્રાવક આદિ મહાન આત્માઓની જન્મભૂમિ છે. આ પહાડો પરનાં દર્શન ઉપરાંત બીજી ઘણી જગ્યાઓ સપ્તપર્ણી ગુફા, જરાસંઘનો અખાડો વગેરે જોવાલાયક છે. ઘણાં મઠો છે. વીરાયતન, શ્રેણિક-બિંબિસાર બંદીગૃહ વગેરે જોવાલાયક છે. પીવા તથા પૂજાના પાણી માટે તળેટીથી જ બંદોબસ્ત કરી લેવો. જરૂરી સૂચનાઓ નીચે તળેટી ઑફિસમાંથી મેળવી લેવી. પાંચ પહાડોની યાત્રા સગવડતાથી કરવા બે દિવસ જરૂરી છે. નજીકનું સ્ટેશન રાજગિરિ ૨ કિ.મી. છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના શ્રી અમરમુનિજી દ્વારા સ્થાપિત ‘વીરાયતન’ સંસ્થા દ્વારા અહીં લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓ નીરખવા યોગ્ય છે.

૬ શ્રી પાવાપુરી તીર્થ

મૂળ નાયક : શ્રી મહાવીર સ્વામી-ચરણપાદુકા-શ્યામ-જલમંદિર.
તીર્થસ્થળ : પ્રાચીન મગધ દેશનું શહેર પાવા-અપાપા અત્યારે પાવાપુરી તરીકે ઓળખાય છે. શ્રી મહાવીર ભગવાન અહીં નિર્વાણ પામી મોક્ષપદ પામ્યા છે. ભગવાનની પ્રથમ દેશના પણ અહીં જ થઈ હોવાનું મનાય છે. એ સ્થળે નવીન મંદિરનું નિર્માણ થયેલ છે.

વિદેશોમાં જિનમંદિરોના નિર્માણ...

૧૦૦ વર્ષથી વધુ વધુ પ્રાચીન જિનાલય આજે હયાત છે ઝાંઝીબારમાં...

□ મુનિશ્રી જિનચંદ્રજી મહારાજ (બંધુ ત્રિપુટી)

[શ્રી જિનચંદ્રજી મહારાજ (બંધુત્રિપુટી મ.) વિશ્વમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારનું અદ્વિતિય કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમણે પરદેશમાં ઘણો સ્થળે જૈન મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે જેનો લાભ ત્યાં વસતા અગણિત શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ લઈ રહ્યા છે. તેઓ બંધુ ત્રિપુટી મહારાજોમાંના એક છે. અન્ય ભાઈ મહારાજ શ્રી કીર્તિચંદ્ર મહારાજ પણ જૈન ધર્મના પ્રચારનું ઘણું સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે. વલસાડમાં દરિયા કિનારે બંને ગુરુજનોના શાંતિધામ અને શાંતિનિકેતનમાં અનેક શિબિરો, અનુષ્ઠાનો, ધ્યાન આરાધનામાં અસંખ્ય લોકો જોડાય છે. ઉપરાંત તેઓએ ઘણા પ્રયત્નોથી સ્થાપિત કરેલ મ્યુઝિયમ, મંદિર વગેરે જોવા લાયક છે.]

પ્રાચીન કાળથી ભારતની સંસ્કૃતિ ધર્મ-કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની રહી છે. ભારતના લોકો દુનિયાના કોઈપણ છેડે જાય પણ તેઓએ ઓછા વત્તા અંશે આ સંસ્કૃતિની ધારાને જીવંત રાખી છે...

ભારતીયો જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે તેમની આગવી સૂઝ, આવડત અને પુરુષાર્થનો ત્રિવેણી સંગમ કરી આર્થિક વિકાસ તો સાધ્યો જ છે પણ તેની સાથે સાથે ધાર્મિક મૂલ્યોને પણ જીવંત રાખવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કર્યું છે. અને આ ધર્મ પુરુષાર્થના એક મૂલ્યવાન અંગ સમા મંદિરો અને મૂર્તિઓના નિર્માણ પણ દુનિયાના અનેક દેશોમાં થતાં જ રહ્યાં છે.

પુણ્યના ઉદયથી જૈનકુળમાં જન્મ પામેલા અને પછી ભારતથી હજારો માઈલ દુર વિદેશની ધરતી ઉપર જઈને વસેલા જૈન પરિવારના ભાગ્યશાળી આત્માઓએ પણ તન-મન-ધનની શક્તિઓનો સદ્વ્યય કરીને દુનિયાના અનેક દેશોમાં અને એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપ તથા ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા વિશ્વના પાંચ પાંચ ખંડોમાં ભવ્ય જિનાલયોના નિર્માણ કરવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરિણામે આજે સમાજને વિદેશ યાત્રાઓ દરમિયાન પણ ઠેક ઠેકાણે શિખરબંધી સુંદર જિનમંદિરો, શ્રી સંઘના ગૃહ મંદિરો અને ભાવિકોના હજારો ઘરોમાં પણ બિરાજમાન ભાવવાહી તીર્થંકર પ્રભુની મૂર્તિઓના દર્શન સુલભ બન્યા છે.

ભારતની બહાર સહુ પ્રથમ જો કોઈ જિનમંદિરનું નિર્માણ થયું હોય તો તે ઈસ્ટ આફ્રિકાની ધરતી ઉપર ‘ટાન્ઝાનિયા’ દેશનાં ‘ઝાંઝીબાર’ બંદરે થયાની વિગતો અને પ્રમાણો મળે છે.

આજથા લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે કચ્છના જૈન ભાઈઓ વ્યાપાર માટે કચ્છ માંડવીના બંદરેથી દરિયાઈ માર્ગે વહાણ દ્વારા નીકળ્યા અને ઝાંઝીબારના બંદરે ઉતર્યા. ઝાંઝીબાર તે વખતે મોટું બંદર અને વ્યાપારી મથકનું શહેર હતું. ત્યાં જઈને કચ્છી સમાજના આપણાં જૈન પરિવારોએ વ્યાપાર શરૂ કર્યા...સાહસ વ્યાપારિક કુશળતા અને અજાણી ભૂમિ ઉપર અનેક પ્રતિકૂળતાઓની વચ્ચે પણ આગવો

પુરુષાર્થ કરીને ટૂંક સમયમાં જ તેમણે વ્યાપારમાં સફળતા અને સ્થિરતા મેળવી લીધી. આર્થિક સદ્ધરતા પ્રાપ્ત થતાં જ એ ભાગ્યશાળીઓના હૃદયમાં ભારતની પવિત્ર ધરતીના, મૂલ્યવાન સંસ્કૃતિના અને મહાન એવા જૈનધર્મના સંસ્કારો પુનઃ જાગૃત થયા અને પરિણામે ‘ઝાંઝીબાર’ની એ પવિત્ર ધારાને વહેતી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, જૈન પરિવારોનું સંગઠન મજબૂત બનાવી ‘ઝાંઝીબાર’ શહેરની વચ્ચે અને સમુદ્ર કિનારાની નજીકમાં જ એક જગ્યા ખરીદી, તેની ઉપર ત્રણ માળનું એક ભવ્ય જૈન ભવનનું નિર્માણ કર્યું જેમાં ઉપાશ્રય, પાઠશાળા, સાધર્મિક ભક્તિની સગવડો અને ત્રીજા માળે એક નાનકડા શિખર સાથેનું સુંદર જિનાલય કચ્છી જૈન સમાજ દ્વારા નિર્માણ પામ્યું. જે આજે પણ દર્શનાર્થીઓના મન હરી લે એવું ઊભું છે અને જૈન ધર્મની ગૌરવ ગાથા લલકારી રહ્યું છે.

આપ સહુ આ અંકમાં મૂકાયેલા તેના સુંદર ફોટોગ્રાફ્સ જોઈને આનંદ, ગૌરવ અને અનુમોદનાની લાગણી અનુભવશો તેવી મને શ્રદ્ધા છે.

૧૦૦/૧૨૫ વર્ષથી વધુ પ્રાચીન હોવાના કારણે ઝાંઝીબારનું આ જૈનભવન-જિનમંદિર તથા શહેરના અન્ય પણ અનેક કાષ્ઠની શિલ્પાકૃતિઓથી સમૃદ્ધ બિલ્ડીંગો (સ્થાપત્યો) અત્યારે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ સંસ્થા ‘યુનેસ્કો’ દ્વારા પુરાતત્ત્વ વિભાગના લીસ્ટમાં આવી ગયેલ હોવાથી, તેના નિયમો અનુસાર સ્થાપત્યના મૂળ માળખામાં કે બહારના એલીવેશનમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકાય નહીં.

૧૦૦ વર્ષથી વધુ પ્રાચીન હોવાના કારણે તીર્થ સ્વરૂપ બની ગયેલા આ જિનાલયના મૂળ માળખાને યથાવત્ રાખીને ભવનના અંદરના વિભાગોમાં જરૂરી જિણાંદાર આજથી લગભગ દસ-પંદર વર્ષ પહેલાં દારેસલામ જૈનસંઘ (ટાન્ઝાનિયા) દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે અને જિનાલયના ગર્ભગૃહમાં મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને તેની આજુબાજુ શ્રી મહાવીર સ્વામી તથા શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિઓ પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. અત્યારે આ ઝાંઝીબાર તીર્થની દેખરેખ તથા સંપૂર્ણ વહીવટ પણ દારેસલામ જૈનસંઘ દ્વારા

કરવામાં આવે છે.

આજ રીતે તે પછી ઈસ્ટ આફ્રિકાના મોમ્બાસા, નાઈરોબી, થીકા વિગેરે શહેરોમાં પણ શિખરબંધી ભવ્ય જિનમંદિરોના નિર્માણ વર્ષો પહેલાં થઈ ચુક્યાં છે.

તેમજ અમેરિકામાં પણ ન્યુયોર્ક, ન્યુજર્સી, શિકાગો, ડીટ્રોઈટ, એટલાન્ટા, હ્યુસ્ટન, સાન્ફ્રાસિસ્કો (મીલ પિટાસ) લોસ એન્જલસ, ફિનીક્સ, તેમજ ફ્લોરિડાના ટેમ્પા, ઓરલાન્ડો વિગેરે અનેક શહેરોમાં શિખરબંધી દેરાસરો તથા જૈન ભવનોના નિર્માણ થયાં છે તથા બીજા પણ નાના-મોટા અનેક જિનાલયો બનતાં જ રહ્યાં છે. દર વર્ષે આ સંખ્યામાં ઉમેરો થતો જ જાય છે.

એશિયામાં પણ મલેશિયા, સિંગાપોર, બેંગકોક, તાઈવાન, જાપાન, નેપાલ, વિગેરે અનેક દેશોમાં ક્યાંક શિખરબંધી તો ક્યાંક શિખર વિનાના પણ શ્રી સંઘના નાના-મોટા અનેક ભવ્ય જિનમંદિરોના નિર્માણ થઈ ગયાં છે.

યુરોપમાં પણ લંડન, લેસ્ટર, એન્ટવર્પ (બેલ્જિયમ) વિગેરે દેશોમાં શિખરબંધી અને ભવ્ય જિનમંદિરો તીર્થ સમા શોભી રહ્યાં છે.

છેલ્લા પાંચ-સાત વર્ષમાં ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાં પણ વિશેષ ધર્મ જાગૃતિ આવી છે. મારે લગભગ દર વર્ષે ત્યાંની ધર્મયાત્રાએ જવાનું થાય છે અને હવે મેલબર્ન શ્વેતાંબર જૈનસંઘ, સીડનીમાં વીતરાગ જૈન સંઘ, ક્રિસ્બનમાં ક્રિસ્બન જૈનસંઘ તથા ન્યુઝીલેન્ડ જૈનસંઘ દ્વારા ઓક્લેન્ડમાં જિનમંદિરોના નિર્માણ થતાં રહ્યાં છે, ભવ્ય પ્રતિઠા મહોત્સવો યોજાય છે... સુંદર પાઠશાળાઓ ચાલી રહી છે અને પર્યુષણ પર્વની આરાધના, આયંબિલની ઓળી, સમુહ સામાયિક જૈનધર્મનું જ્ઞાન આપતી સ્વાધ્યાય શિબિરો વિગેરેના આયોજનો દ્વારા જૈનધર્મનો વ્યાપ નિરંતર વધતો જ જાય છે! અને ત્યાંની આપણી નવી પેઢીના બાળકો તથા યુવાનો પણ

શુદ્ધ શાકાહારી અને નિર્વ્યસની બનીને જૈનધર્મની આરાધનામાં આગળ વધી રહ્યાં છે.

આમ વિશ્વના ખૂણે ખૂણે જૈનધર્મનો અને વીતરાગ પ્રભુનો જય જયકાર થતો જોઈને હૃદય ઊંડી પ્રસન્નતા અનુભવે છે અને વિદેશોમાં થતી આ જૈનધર્મની પ્રભાવનામાં-વિકાસમાં થોડા-ઘણા નિમિત્ત બનવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રભુની કૃપાથી મને પણ સાંપડ્યું છે તે માટે ગૌરવ અને આનંદની લાગણી પણ અનુભવું છું.

જૈનયુવક સંઘના મુખપત્ર ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ દ્વારા ‘જૈન તીર્થ વિશેષાંક’ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેમાં ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના માનદ તંત્રી અને વીતરાગ ધર્મના ઉપાસક ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહે મને પ્રેમભરી માંગણી કરી કે ‘આપે હમણાં જ ઈસ્ટ આફ્રિકાની ધર્મયાત્રા કરી છે અને ‘ઝાંઝીબાર’ જેવા પ્રાચીન જિનાલયના દર્શન કરીને આવો છો તો ત્યાંના જિનાલયોની થોડી વિગતો આપતો એક લેખ જરૂર આપો...’ તેમની આ સ્નેહભરી સદ્ભાવનાને હું કેમ નકારી શકું? એટલે ‘ઝાંઝીબાર તીર્થ’ની મુખ્ય વિગતોની સાથે સાથે વિદેશોના અન્ય જિનાલયની ટૂંકી નોંધ જેવું લખાણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે વાચકોને એ ગમશે જ...

આ લેખ અને નોંધ તૈયાર કરવામાં વિદેશોના ઘણા બધા શહેરોના જિનાલયની નોંધ (જેની વિગતો મારી જાણ બહાર છે) મૂકવાની રહી છે. જે નોંધ મૂકી છે તે પણ ઘણી ટૂંકી અને અધૂરી હશે, તેમાં કોઈ ક્ષતિઓ પણ રહી ગઈ હશે તો ક્યાંક અજાણ પણે માહિતી દોષ પણ થયો હશે તો તે માટે હું સહુની ક્ષમા યાચું છું.. મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પૂ. જિનચંદ્રવિજયજી મ., શાંતિધામ જૈન મંદિર, તીથલ, વલસાડ-૩૮૬ ૦૦૫. મો. ૦૮૮૦૮૮૭૬૨૭૬.

અમેરિકામાં કંલિકોર્નિયા અને ફ્લોરિડાના જૈન મંદિરોની દિલચસ્પ વાતો

ભારતીય ધર્મો શાંતિ અને અહિંસાના મશાલચી છે. તેમાંય જૈનધર્મ અગ્રેસર છે. જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી અહિંસાના યુગપ્રવર્તક છે. શાકાહારના પ્રવર્તક છે. આવો ધર્મ સરહદોની મર્યાદામાં રહી શકે નહીં. આમ તો, બધા ધર્મ ભૌગોલિક મર્યાદાથી બદ્ધ નથી જ. ધર્મને સરહદો નડતી નથી. આ સંદર્ભે અમેરિકા જેવા રાષ્ટ્રનાં જૈનોનાં અધિષ્ઠાનની ઘટના જ સ્વયં ધ્યાનાર્હ ગણાય. એક દક્ષિણ કંલિકોર્નિયામાં અને બીજી દક્ષિણ ફ્લોરિડામાં.

કંલિકોર્નિયાનું મંદિર ઓક્ટોબર ૨૦૦૮માં લોકાર્પિત થયું. લોકાર્પણ પહેલાં અગિયાર દિવસીય મહોત્સવથી જૈન સમુદાય ઝૂમી ઊઠ્યો. ભારત બહાર જૈનોનું આ સૌથી મહાન દેવાશ્રય બંધાયું છે. આશરે બે કરોડ ડૉલરના ખર્ચે બંધાયેલા આ જૈન સાંસ્કૃતિક ધાર્મિક કેન્દ્રમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, ગુજરાતી-હિન્દી શીખવાના

પંદર વર્ગ ખંડ અને ગ્રંથાલયની સુવિધા રખાઈ છે. ચોવીસે તીર્થંકરની સફેદ આરસમાંથી કંડારાયેલી મૂર્તિ સાથે કુલ સુડતાલીસ પ્રતિમા અહીં છે. અગાઉ અહીં ૧૯૮૮માં નાનકડું જૈન આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર હતું જ, જે અમેરિકાનું સર્વપ્રથમ જૈનમંદિર હતું. આ મંદિરની ડિઝાઇન ભારતમાંનાં હજાર વર્ષ જૂનાં બે જૈનમંદિરમાંના ઘાટની પ્રેરણા છે.

૧૯૬૦થી જૈનો અમેરિકાગમન કરતા રહ્યા. આશરે એક લાખ જૈનો ત્યાંના નિવાસી છે. દક્ષિણ ફ્લોરિડામાં થમ્પાની દક્ષિણે જૈનસાધુ દેવેન્દ્રકીર્તિની પ્રેરણાથી ચાર હજાર ચોરસફૂટના વિસ્તારમાં પંદર લાખ ડૉલરના ખર્ચે તૈયાર થયેલા આ જૈન દેવાશ્રયનો લોકાર્પણ વિધિ ૧૭થી ૧૯ એપ્રિલ, ૨૦૦૮ દરમ્યાન સંપન્ન થયો. સાધુ દેવેન્દ્રકીર્તિજીએ ૧૯૭૪થી ભારત બહાર લગભગ છ એક દેશમાં ચોપન દેવાશ્રયો બંધાવ્યાં છે!

अक्षर

□ સૌ. કલ્પ શાહ

□ ડૉ. મીસ શાર્લોટ ક્રૌમે

હવે શ્રી બાવનજિનાલયમાં દાખલ થઈએ. એની ચારે લાંબી ભમતિઓમાં જુદી જુદી મૂર્તિઓ મોટી સંખ્યામાં બેસાડી છે. મુખ્ય દેરાસરજીની પ્રદક્ષિણા કરતાં તેના દર્શનનો લાભ લઈએ અને હવે દેરાસરજીને નિહાળીએ ! અહાહા, આંખો જરા બંધ રાખો, રખે આવી શોભાથી તમે અંજાઈ જાઓ ! હવે ધીમે ધીમે જોવા માંડો ! ત્રણ ઊંચા શિખરોના કલશોથી લાંબી ધ્વજાઓ ખુશાલીથી હવામાં ઉડે છે, ત્રણેમાં સોનેરી કુંભો ચક્રચક્રે છે અને ત્રણે મંડપો ઉપર સરસ કોતરણી સાફ દેખાય છે અને વધારે નજદીકથી જોવાની ઈચ્છા મનમાં ઉત્પન્ન કરે છે. આગળના બન્ને રંગમંડપની ઉપરના ભાગો ખૂણાદાર કુંભોના સમૂહથી બનેલા ગુમ્મજોવાળા છે. વચ્ચેનો ભાગ મોટા ભારી કુંભોના એક ગોલ ધુમ્મટવાળો અને આગળનો ભાગ અનેક નાના નાના કુંભોથી બનાવેલા એક સમયોરસ મિનારા જેવી આકૃતિવાળો છે. આ ધુમ્મટો ઉપર કોતરેલાં સિંહોની શ્રેણિઓ તથા ચાર ચાર પાંખવાળા કેસરીસિંહો, હાથીઓ ઉપર સવાર થયેલા દેવતાઓ અને બીજા દેવો અને દેવીઓ જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં દેખાય છે. આ બધું લગભગ સો વરસ પહેલાંનું કામ છે. સુંદર, સ્વચ્છ અને આંખોને આનંદ આપે એવું કામ છે. મૂળથી આ ઈંટો અને ચુનાનું કામ હતું. ઈંટો અને ચુનાની દૃષ્ટિએ અને ઈંટો અને ચુનાને માટે જ શિલ્પીઓએ આ જ નકશો પસંદ કરેલ હતો. માટે ઈંટો અને ચુનામાં જ આ શોભે છે. આરસમાં કોઈ દિન શોભી શકે એમ નથી. નાટકની હલકી શૈલી ધર્મશાસ્ત્રમાં કે ધર્મશાસ્ત્રની ગંભીર શૈલી નાટકમાં શોભતી નથી; પરંતુ ત્યાં અયોગ્ય છે. અરે મિત્રો ! આ અસાધારણ ચુનાનું દેરાસર કે જે શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખરેખર એક કૌતુક છે, તેનો નાશ કરીને તમે અહિંયા આરસથી જીર્ણોદ્ધાર

કોઈ કદાચ કહેશે કે ભાવનગર એ કંઈ જૈન તીર્થસ્થાન નથી તો હું એમની સાથે લડવા તૈયાર છું. ભાવનગર શ્રી વિજયધર્મ-સૂરીશ્વરજીનું દીક્ષાસ્થાન છે. અને એજ કારણથી એમના ભક્ત અને મિત્રવૃંદને, અર્થાત્ શ્રી શ્વેતાંબર જૈન સંઘના મોટા ભાગે વંદનીય છે. ભાવનગર એ શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા, શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશક સભા ઇત્યાદિ ધાર્મિક સંસ્થાઓની

આજકાલનું વંથલી, જુના વખતનું વામનસ્થલી એ સેંકડો વરસો પહેલાં એક જૈન કેંદ્રસ્થાન તરીકે પ્રભાસ પાટણ સાથે સ્પર્ધા કરતું હતું. વંથલી પહેલાં સજ્જન મંત્રીની જન્મભૂમિ હતી કે જેણે પોતાના સ્વામી રાજા સિદ્ધરાજના પૈસાથી શ્રી ગિરનારના ઘણાં દેરાસરો બંધાવ્યા હતા. અતિ ઘણો ખર્ચ થવાથી અપ્રસન્ન થઈને સિદ્ધરાજ પોતાના મંત્રીને શિક્ષા આપનાર હતા, ત્યારે વંથલીના ઋદ્ધિમાન

ભરૂચ

જેરૂસલેમ અને રોમની માફક સાત ટેકરી ઉપર બાંધેલ પાપનાશક નર્મદાના કિનારે આવેલ ભરૂચ અનાદિકાળથી હિંદુઓનું પવિત્ર ક્ષેત્ર હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ નગર ‘ભૃગુકચ્છ’ આ નામથી ઓળખાય છે. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો અહીંથી જ નીકળ્યા છે અને તેઓનું કેંદ્રસ્થાન આજે પણ ભરૂચમાં આવેલ ભૃગુઋષિનું આશ્રમ છે. ગામની ભાગોળમાં નર્મદાના કિનારે આવેલ દશાશ્વમેઘ નામની જગ્યા ખરેખર વૈદિક સમય અને વૈદિક રીતરિવાજોની યાદ કરાવે છે. આ ભરૂચ કેટલા વખત પહેલાં જૈનોનું તીર્થસ્થાન થયું હતું તે કહી શકાય તેમ નથી. શ્રી ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમે રચેલ ‘જગચિંતામણિ’ ચૈત્યવંદનમાં આવેલ શબ્દો ‘ભરૂચ અચ્છહિં મુણિસુવ્વય (જયઉ)’ અર્થાત્ ‘મુનિસુવ્રત ભગવાનનું દેરાસર ભરૂચમાં છે તેઓ જય પામો.’ એમ બધા જૈનો રોજ પ્રતિક્રમણમાં બોલે છે. આ ઉપરથી ભરૂચ એક બહુ પુરાણું જૈન સ્થાન લાગે છે.

છતાં જે નવ દેરાસરો અત્યારે ભરૂચમાં વિદ્યમાન છે તે સુંદર દેખાવવાળા ખરા, પરંતુ વધારે જૂની શૈલીના તો નથી. પહેલાંના વખતનું ભરૂચ બદલાઈ ગયું છે. ઉલટ પાલટ રીતે દીવાલો તથા નવા મકાનોની ભીંતોમાં જોડાયેલા ઘણાં કોતરેલા પથરો તેની

સાક્ષી પૂરે છે, તેમાંના કેટલાંક પથરો નષ્ટ થયેલા જૈન મંદિરોના અવશેષો હશે એ કોણ જાણે? વધારે તો કદાચ નહીં

હોય; કારણ કે લોકોની વાતો પ્રમાણે ભરૂચની કેટલીક મસ્જિદો જે હમણાં મૌજુદ છે તે મૂળથી દેરાસરો હતાં. તેમાં ભરૂચની જુમ્મામસ્જિદ પણ છે, કે જે ખરેખર સુંદર શ્રીધરસ્તંભો, આબુજીની શૈલીમાં કોતરેલ છજાંઓ, કીર્તિમુખ, દેવીઓની પંક્તિઓ ઇત્યાદિ શણગારોથી શોભિત વિશાળ મંડપો, ઉદુંબર અને કીર્તિમુખવાળા મંડારકો, મંગલમૂર્તિઓ વિગેરે શૈલીની જો કે અર્ધી બગાડેલી છતાં સ્પષ્ટ નિશાનીઓથી ભરેલ છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં આવેલા હિંદુસ્થાનની આર્ય સભ્યતા, અને એની અંદર ખાસ જૈન ધર્મના સંબંધમાં રહેલ ઐતિહાસિક સ્થાનો જોવા માટે હું તા. ૧૯મી ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ મુંબઈથી નીકળી હતી. ઘણાં સ્થાનો હજુ જોવા બાકી હોવા છતાં વધતી જતી ગરમીના લીધે આ મુસાફરી તા. ૨૦મી એપ્રિલ, ૧૯૨૮ના દિવસે બંધ કરવામાં આવી હતી. આ મુસાફરી પ્રસંગે કરેલ અનુભવો અને લખેલ નોટોના આધારે ઉપરનો લેખ લખવામાં આવ્યો છે.

દીવ, અજાહરા અને દેલવાડા

મેં અનેક વિચિત્ર મુસાફરીઓ કરી છે, છતાં શ્રી અજાહરા તરફ કરેલી તીર્થયાત્રા જેવી વિચિત્ર તો કોઈ પણ બીજી મુસાફરી નહીં હતી. અજાહરા ગામ જંગલની વચમાં આવેલ છે. ત્યાં મોટરની સડક નથી, ત્યાં રેલવે નથી, ત્યાં બંદર પણ નથી. સંક્ષેપમાં કોઈ યુરોપીયન ત્યાં જઈ શકે તેમ નથી. અને બીજી બાજુમાં અજાહરામાં

સ્વર્ગમાં જેટલો આનંદ નહીં મળે તેટલો આનંદ શ્રી અજાહરાજીની યાત્રા કરતા પ્રશસ્ત ગીરના જંગલોમાં મળશે એમાં શી શંકા હોય ?

પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક સોળ લાખ વરસની ચમત્કારિક મૂર્તિ છે. અજાહરાની ભાગોળમાં જે ભયાનક રોગોને મટાડે છે અને જેના પાંદડા કોઈ પણ વખતે કરમાઈ નથી જતાં, આવા અજયપાલના ઝાડો છે, અને અજાહરા પાસે જ્યાં એક સફેદ સાપ દિનરાત રક્ષા કરે છે, આવા એક ચોરા નીચે ઘણી પુરાણી જિનપ્રતિમા વિગેરે દાટેલી છે.’ આ વિગેરે વાતો અમે સાંભળી હતી.

અમે તે બધી વાતોને સાચી માનતા હતા, તે હું કહેવા માંગતી નથી. છતાં આ ભૂમિ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જરૂર જોવાલાયક હોવી જોઈએ, તે અમને ચોક્કસ લાગ્યું હતું. બાકી તુલશીશામ અને ગીરજંગલ ત્યાંથી દૂર નહીં હોય. ક્યાંક સાચો સિંહ જોવામાં આવશે, ચારણોના નેસડા રસ્તામાં આવશે. ચારણીના હાથથી અમે ભેંશોનું મીઠું દૂધ પીશું અને ચારણોની રસભરેલી વાર્તાઓ કે જેના એક બે નમૂના શ્રીમાન મેઘાણીભાઈના મુખથી સાંભળીને હું આનંદથી ઘેલી ઘેલી થઈ ગઈ હતી, શાંતિથી સાંભળીશું. સંક્ષેપમાં સ્વર્ગમાં જેટલો આનંદ નહીં મળે તેટલો આનંદ શ્રી અજાહરાજીની યાત્રા કરતા પ્રશસ્ત ગીરના જંગલોમાં મળશે એમાં શી શંકા હોય ?

□ પંન્યાસ કુલચન્દ્ર વિજયજી મહારાજ

રાજસ્થાનના પિંડવાડા ગામની બહાર અજારી મુકામે મા સરસ્વતીનું સ્વતંત્ર મંદિર છે. શ્યામ (કાળા) કલરના સાડા પાંચ ફૂટના પથ્થર ઉપર ઊભી રહેલી દેદીપ્યમાન મૂર્તિ છે. (કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય મ.સા.ને અહીં વરદાન મળેલ હતું.) તેમના એક જમણા હાથે પુસ્તકની પટ્ટી છે તથા નીચેના ભાગે વરદ મુદ્રામાં એક હાથ રહ્યો છે. ડાબા હાથે નીચેના ભાગે અમૃતનું કમંડળ

અહીં સરસ્વતી મંદિરના દર્શને અવશ્ય આવે છે. પ્રાચીન એ પ્રભાવક તીર્થ તરીકે અહીંના મંદિરની ગણના થાય છે.

તે સિવાય રાજસ્થાનમાં પિલાની, બિહારી દેવધર જિલ્લામાં વૈદ્યનાથધામ, મહારાષ્ટ્રમાં નાગપુર પાસે કુંતલપુર, તમિલનાડુમાં અચલેશ્વર, તંજાવર રેલ્વે સ્ટેશનની બાજુમાં સ્વતંત્ર સરસ્વતી મંદિરોની ગણના કરાય છે.

બ. સંયુક્ત મંદિરો :

હિન્દુ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે એક જ મંદિરના ગર્ભગૃહની અંદર મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી અને મહાકાલીની મૂર્તિઓ રહેલી હોય છે જેની આદિ શક્તિના ત્રણ સ્વરૂપો તરીકે ગણના કરે છે અને આ ત્રણેય દેવીઓ ક્રમશઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની શક્તિઓ મનાય છે તથા પ્રકૃતિના ત્રણ તત્ત્વો - સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસૂના પ્રતીક તરીકે પણ આ ત્રણ દેવીઓને ગણવામાં આવે છે.

મધ્યપ્રદેશમાં ઉજ્જૈન (અવંતિકા) શહેરની ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે કાર્તિક ચોકમાં એક મંદિર છે-જેના ગર્ભગૃહમાં ઉપરોક્ત ત્રણેય દેવીઓની પ્રતિમા રહેલી છે.

બિહારમાં પટના, મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ-કાલબાદેવી, કર્ણાટકમાં કુલ્લૂર મુકામ્બિકા દેવી, ઉત્તર પ્રદેશમાં કાલીમઠ અને કાશ્મીરમાં વૈષ્ણવી દેવીનું ગુફામંદિર છે જેમાં આ ત્રણ દેવીઓ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

ક. અન્ય મંદિરો અને અને સ્વતંત્ર દેરીઓ :

દેવી સરસ્વતી સ્વતંત્ર મંદિરો અને સંયુક્ત મંદિરો સિવાય અન્ય ઘણાં જિનેશ્વરોના મંદિરોના પરિસરો, ચોગાન કે ભમતી વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારે ધ્યાનાકર્ષક, પ્રભાવક મૂર્તિઓ આવેલી છે જે પ્રતિમાના પ્રભાવની નોંધ લોકદૃષ્ટિમાં રહેલી હોય છે તથા ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પણ જેઓનું અમૂલ્ય છે. તેનો પરિચય કરીએ.

ગુજરાતમાં ખંભાત એ જૈનોની તીર્થભૂમિ છે. ત્યાં જીરાળાપાડામાં નીચેના ગર્ભગૃહમાં ઊભી ભવ્ય પ્રતિમા છે. તો માણેકચોકમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથના ગર્ભગૃહમાં ડાબી બાજુએ શ્વેતવર્ણની પ્રાચીન ઊભી પ્રતિમા રહેલી છે. વીણા, પુસ્તક, માળા અને કમળ તથા હંસના પ્રતીક રહેલાં છે. તે સિવાય જિરાળાપાડાની બાજુની પોળમાં એક જિનાલયની અંદર ગોખલામાં શ્રી શારદેવીની પ્રાચીન પ્રતિમા બેસેલી મુદ્રામાં રહેલી છે.

ઉત્તર ગુજરાતના પ્રાચીન થિરપુર (થરાદ) ગામની ભાગોળે આવેલા બાવન જિનાલયની ભૂમિનું ઉત્ખનન કરતાં ૮૦૦ વર્ષ જૂની ઊભી પ્રતિમા મળી છે તે અત્યંત પ્રસન્ન અને વરદ્ મુદ્રામાં રહેલી છે. જ્યારે રોતેજ તીર્થ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના બાવન જિનાલયની બહાર શ્રી સરસ્વતી દેવીની ૭૦૦ વર્ષ પ્રાચીન મૂર્તિ લેખમાં જણાય આવે છે. તે ઊભી પ્રતિમા રહેલી છે. તે સિવાય

જૂનાગઢ, ડભોઈ, ચોરવાડા (જુનાગઢ), અમદાવાદ (વાઘણ પોળ), તારંગા, પાલનપુર, સુરત (વડાચૌટા), ઉમતા (ઈડર પાસે) કદંબગિરિ વગેરે સ્થાનોમાં પ્રાચીન પ્રતિમાજીમાં સરસ્વતીની પ્રભાવક મુદ્રામાં જણાઈ આવે છે.

રાજસ્થાનમાં સિરોહી પાસે આવેલા સેવાડી ગામના જિનમંદિરોના પરિસરોમાં અદ્ભુત કહી શકાય તેવી બે ઊભી મૂર્તિ દેવી સરસ્વતીની જોવા મળે છે. જેમાં પરિકરોની અંદર નૃત્ય કરતી અપ્સરાઓ અને સંગીતના વાજાંત્રો સાથે રહેલી દેવીઓ પણ છે. જમણા પગની બાજુમાં સેવારત બનેલી સાધિકા અને હંસનું પ્રતીક પણ રહેલું છે.

ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં અનેકાનેક સ્થળોએ મળતી દેવીઓની પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મુખ્યતાએ દેવીની મૂર્તિ, વરદ્ મુદ્રાવાળી, પુસ્તક, કમળ અને અમૃત કમંડળને હાથોમાં ધારણે કરેલી જોવા મળે છે. અને પાસેમાં બાલહંસ કે રાજહંસનું પ્રતીક મુકેલું હોય છે. પરંતુ વીણા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

દક્ષિણ ભારતની પ્રાચીનતા

પુરાતત્ત્વખાતાઓના મતાનુસાર આ દેવી સંબંધી પુરાતત્ત્વીય સામગ્રી ઈસ્વીસન પૂર્વે અને ઈસુ સંવત પછીની અનેક પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળે છે તેમાંથી કેટલીક મૂર્તિઓનો સામાન્યથી પરિચય કરી લઈએ.

(૧) ઈ. સનની ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે ભારહૂત સ્તુપની પ્રાચીર (રેલીંગ)

પર સરસ્વતીની મૂર્તિ ઉત્કીર્ણ કરેલી છે. તે પદ્મપીઠ ઉપર બિરાજેલી છે અને તે બે હાથે વીણા બજાવી રહી છે. આ મૂર્તિ સુંદર-આકર્ષક અને ઉપલબ્ધ મૂર્તિઓમાં પ્રાચીનતમ છે.

(૨) ઘંટસાલ (આંધ્રપ્રદેશ) :

અનુમાનથી ઈ. સ.ના ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચાર ભુજાવાળી, સરખા પાદવાળી, જમણા હાથમાં કમળનું ફૂલ, નીચેનો હાથ હંસ ઉપર, ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને બીજો હાથ વરદ્ મુદ્રામાં દેવી સરસ્વતી રહેલી છે. મસ્તક ઉપર મુગુટ છે. આંખો ધ્યાન મગ્ન છે.

ઈસુની સંવત પ્રારંભ થયા પછી ઈ. સન ૧૩૨ની આસપાસ મથુરાની પાસે કંકાલી ટીલાના સ્થાન પર મળી છે. આ મૂર્તિના પીઠાસન પર શક સંવત ૫૪ (ઈ. સ. ૧૬૨) બ્રાહ્મી લિપીમાં કોતરેલું છે. આ મૂર્તિનું મસ્તક ખંડિત છે. બે હાથમાંથી ૧ હાથ અભય મુદ્રામાં છે. અને બીજા હાથમાં પુસ્તક છે. અને તે હાલ લખનઉના સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. આ જ સંગ્રહાલયમાં ૧૦મી શતાબ્દીની નૃત્યરત-ચતુર્ભુજાવાળા મૂર્તિ છે. જે દેવીના બે હાથમાં વીણા છે અને બીજા બે હાથથી ઉત્તરીય વસ્ત્ર પકડેલાં છે. તો ત્રીજી એક મૂર્તિ ૧૨મી શતાબ્દીની મળી છે. જે મૂર્તિ વિંધ્ય-પ્રસ્તરની છે તથા અષ્ટભુજા મંદિર મિર્જાપુર (ઉ. પ્ર.)માંથી મળી છે. જે દેવીના ૧ પગ આસન

સામૂહિક તીર્થયાત્રાના આ અગિયાર દશ્યો ક્યારે બદલાશે ?

□ મુનિશ્રી પ્રશમરતિ વિજયજી મહારાજ

[‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ ભાગ ૧-૨, પુસ્તકમાં મુનિશ્રીએ પ્રાસાદિક ગદ્યમાં યાત્રાના અનુભવો આલેખ્યા છે. ‘પોષ સુદ ૧૩’ પુસ્તકમાં ગુરુવર્ય શ્રી રામચંદ્રસૂરિયજી મહારાજનું જીવન ચરિત્ર આલેખ્યું છે. ‘આનંદધનજી અષ્ટપદી’ અને બીજા પણ અનેક પુસ્તકો એમની કલમમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. આ લેખમાં એમણે સામૂહિક યાત્રામાં થતી આશાતના દૂર કરવાના સૂચનો ઘણા પ્રેમથી કર્યા છે. મુનિશ્રીનું લક્ષ યાત્રામાં થતા આશાતનાનું નિવારણ કરવાનું છે.]

ભાગદોડ મચાવતા કર્મચારીઓ ઘણો બધો સામાન ઉતારવા મેંડે છે. તેઓ શિસ્તમાં માને છે, જયણામાં નહીં. તેમને સૂચનાઓનું પાલન કરવાનું હોય છે. તેઓ ખુલ્લી જગ્યામાં અથવા મેઇન હોલમાં બધો સામાન પાથરી દે છે : બેગ્સ, બોક્સીસ, સૂટકેસીસ અને નાનીમોટી થેલીઓ. આ રીતે પથરાયેલો સામાન મોટે ભાગે તીર્થના મુખ્ય દેરાસરની સામે જ ખડકાતો હોય છે. આ છે આજની તીર્થયાત્રાનું પ્રથમ દૃષ્ય.

ધર્મશાળાની રૂમના દરવાજા, જૂના સ્ટીકરો જ્યાં લાગ્યા હોય છે ત્યાં નવા સ્ટીકર્સ ચીપકી જાય છે. પોતાના ઘરના કે બંગલાના દરવાજા સુંદર, સ્વચ્છ અને સ્ટીકર વિહોણા રાખવામાં માહેર એવા યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાના દરવાજાઓ પર જે સ્ટીકર્સ લાગે

**તીર્થમાં આવીને મન: પ્રસન્નતામેતિ આ સૂત્ર સાકાર
થવું જોઈએ તેને બદલે મન: સંક્લિષ્ટતામેતિ થાય છે.**

છે તે તીર્થની સુંદરતાનો નાશ કરે છે. મોંઘાદાટ દરવાજા અને મોંઘાદાટ રંગરોગાનનો દાટ વળી જાય છે આ સ્ટીકર્સ દ્વારા. આ બીજું દ્રશ્ય.

પછી એક સાથે યાત્રાળુઓ આવી પહોંચે છે. શાંત અને પ્રસન્ન વાતાવરણ કોલાહલથી ભરાઈ જાય છે. સૌ બૂમાબૂમ કરી શકે છે. રેલવે સ્ટેશન જેવો અવિરત ગણગણાટનો અનિવાર્ય. તીર્થભૂમિ પર પગ મૂકાયો ત્યારથી થવું જોઈએ તે નિસ્સિદ્ધિનું પાલન ક્યાંય કશે જોવા મળતું નથી. નહાયા પછી તીર્થયાત્રાની શરૂઆત થશે એવી સમજૂતી છે. નહાયા નહીં ત્યાર સુધી તો બધો જ કોલાહલ સત્તાવાર છે. જે ન દેખાય, જે ન મળે તેના નામનો વારંવાર મહા ઉચ્ચાર તો જાણે, કર્તવ્ય જ ગણાય. તીર્થભૂમિમાં શાંતિ જાળવવાની સહિયારી જવાબદારીનો, સંપૂર્ણ બહિષ્કાર જરૂર જોવા મળે. આ ત્રીજું દ્રશ્ય.

માઈક પરની જાહેરાતોથી દેરાસરમાં પણ એકાગ્રતા બનાવવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. નાસ્તાનો, જમવાનો, નીકળવાનો સમય, ફલાણાભાઈનું અર્જન્ટ કામ છે, સંઘપતિ અને લાભાર્થીના નામો તેમજ તીર્થમાં લાભ લેવા અંગેની સૂચનાઓ વારંવાર, વારંવાર,

વારંવાર ચાલતી રહે છે. આત્મચિંતનના સ્થાનોમાં હોવી જોઈતી સાત્ત્વિકતા, આ લાઉડ બની જતા સ્પીકરો દ્વારા હાથ બહાર જતી રહે છે. આ છે ચોથું દ્રશ્ય.

રસોડામાં પાંચ પકવાન, પાંચ ફરસાણ અને અન્ય વાનગીઓ બની જાય છે. ભક્તિની દૃષ્ટિએ આ ઉત્તમ સુવિધા છે. સાથે સાથે હોવી જોઈતી જૈન આહાર-મર્યાદાનો અભાવ તો દુવિધા છે. દેરાસરના ઓટલે ડીશ લઈને બેસી જવું, એંઠા મોઢે અને એંઠા હાથ લઈ દેરાસરમાં આંટો મારી લેવો, આમાં કોઈ પ્રોબ્લેમ માનવામાં આવતો નથી. આઈસ્ક્રીમ, અનાવશ્યક મુખવાસો અને કોલ્ડ ડ્રીંક્સની

વ્યવસ્થા વસ્તુતઃ દોષિત અવસ્થાનું જ સર્જન કરે છે. આ છે પાંચમું દ્રશ્ય.

તીર્થના મૂળનાયકનો પ્રક્ષાલ નિયત સમયે શરૂ થાય છે તેમ જ ચંદનપૂજા નિયત સમયે બંધ થઈ જાય છે. આ બે મર્યાદા બદલવાની કોશિશ થતી રહે છે. પાંચસો કે હજાર યાત્રાળુ માટે તીર્થને આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવે છે કે ટાઈમ બદલો. ટાઈમ બદલાય છે. તીર્થની સમયમર્યાદા તૂટે છે. સૌ રાજી થાય છે કે બધાયને લાભ મળી ગયો. કોઈ સમજતું નથી કે બધાયને દોષ લાગી ગયો. આ છે છઠ્ઠું દ્રશ્ય.

થાળીમાં આવશ્યકતા કરતાં વધારે ફૂલો અને વાટકીમાં જરૂર કરતાં વધુ કેસરચંદન લઈ લીધા બાદ જે વધ્યું તે ગમે ત્યાં મૂકી દેવાની વૃત્તિનું શું કરવું? વ્યવસ્થા સાચવવા માટે આવ્યા છીએ કે વ્યવસ્થા વેરવિખેર કરવા, તે સમજાતું નથી. પોતાની અનુકૂળતા મુજબ મંદિરજીમાં સામગ્રીનો ઉપયોગ થતો રહે છે. પૂજારીઓ અને કર્મચારીઓને પાછળથી જે કામ વધી પડે છે તેની જવાબદારી તો તીર્થની જ ગણી લેવાય છે.

પૂજા પતી ગયા બાદ થાળી, વાટકા, પાટલા, પુસ્તિકા, માળા અને અન્ય ઉપકરણને યોગ્ય જગ્યાએ મૂકીને પછી જ મંદિરની બહાર નીકળવું આવો નિયમ પાળવામાં આવતો નથી કેમ કે આવો નિયમ હોવો જોઈએ તેવું કોઈ વિચારતું જ નથી. વેરાયેલા ચોખા, ઢોળાયેલા

જેમ હોય જ્ઞાન વિશાલ મનોહારી રે. એ૦ પ

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

નહીં હૈં. વાસ્તવિક તીર્થ તો વહ હૈ જો જીવ કો સંસાર-સમુદ્ર સે ઉસ પાર મોક્ષરૂપી તટ પર પહુંચાતા હૈ.^૪ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય મેં ન કેવલ લૌકિક તીર્થસ્થલોં (દ્રવ્યતીર્થ) કી અપેક્ષા આધ્યાત્મિક તીર્થ (ભાવતીર્થ) કા મહત્ત્વ બતાયા ગયા હૈ, અપિતુ નદિયોં કે જલ મેં સ્નાન ઔર ઉસકા પાન અથવા ઉનમેં અવગાહન માત્ર સે સંસાર સે મુક્તિ માન લેને કી ધારણા કા ખંડન ભી ક્રિયા ગયા હૈ. ભાષ્યકાર કહતા હૈ કિ ‘દાહ કી શાંતિ, તૃષ્ણા કા નાશ ઇત્યાદિ કારણોં સે ગંગા આદિ કે જલ કો શરીર કે લિએ ઉપકારી હોને સે તીર્થ માનતે હો તો અન્ય ખાદ્ય, પેય એવં શરીર-શુદ્ધિ કરને વાલે દ્રવ્ય ઇત્યાદિ ભી શરીર કે લિએ ઉપકારી હોને કે તીર્થ માને જાએંગે, કિંતુ ઇન્હેં કોઈ ભી તીર્થરૂપ મેં સ્વીકાર નહીં કરતા હૈ.^૫ વાસ્તવ મેં તીર્થ વહ હૈ જો હમારે આત્મા કે મલ કો ધોકર હમેં સંસાર-સાગર સે પાર કરાતા હૈ. જૈન પરમ્પરા

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

સાધના પદ્ધતિ કે સુકર યા દુષ્કર હોને કે આધાર પર ભી ઇન સંઘરૂપી તીર્થો કા વર્ગીકરણ ક્રિયા ગયા હૈ. ભાષ્યકાર ને ચાર પ્રકાર કે તીર્થો કા ઉલ્લેખ કરતે હુએ લિખા હૈ કિ-

૧. સર્વપ્રથમ કુછ તીર્થ (તટ) ઐસે હોતે હૈ, જિનમં પ્રવેશ ભી સુખકર હોતા હૈ ઓર જહાં સે પાર કરના ભી સુખકર હોતા હૈ, ઇસી પ્રકાર કુછ તીર્થ યા સાધક-સંઘ ઐસે હોતે હૈ, જિનમં પ્રવેશ ભી સુખદ હોતા હૈ ઓર સાધના ભી સુખદ હોતી હૈ. ઐસે તીર્થ કા ઉદાહરણ દેતે હુએ ભાષ્યકારને શૈવમત કા ઉલ્લેખ ક્રિયા હૈ, ક્યોંકિ શૈવ સંપ્રદાય મં પ્રવેશ ઓર સાધના દોનોં હી સુખકર માને ગએ હૈ.

૨. દૂસરે વર્ગ મં વે તીર્થ (તટ) આતે હૈ, જિનમં પ્રવેશ તો સુખરૂપ હો, કિંતુ જહાં સે પાર હોના દુષ્કર યા કઠિન હો. ઇસી પ્રકાર કુછ ધર્મસંઘોં મં પ્રવેશ તો સુખદ હોતા હૈ, કિંતુ સાધના કઠિન હોતી હૈ. ઐસે સંઘ કા ઉદાહરણ બૌદ્ધ સંઘ કે રૂપ મં દિયા ગયા હૈ. બૌદ્ધ સંઘ મં પ્રવેશ તો સુલભતાપૂર્વક સમ્ભવ થા, કિંતુ સાધના ઉતની સુખરૂપ નહીં થી, જિતની કિ શૈવ સમ્પ્રદાય કી.

૩. તીસરે વર્ગ મં ઐસે તીર્થ કા ઉલ્લેખ હુઆ હૈ 'જિસ મં પ્રવેશ તો કઠિન હૈ, કિંતુ સાધના સુકર હૈ.' ભાષ્યકાર ને ઇસ સંદર્ભ મં જૈનોં કે હી અચેલ સમ્પ્રદાય કા ઉલ્લેખ ક્રિયા હૈ. ઇસ સંઘ મં અચેલકતા અનિવાર્ય થી, અતઃ ઇસ તીર્થ કો પ્રવેશ કી દૃષ્ટિ સે દુષ્કર, કિંતુ અનુપાલન કી દૃષ્ટિ કે સુકર માના ગયા હૈ.

૪. ગ્રંથકાર ને ચૌથે વર્ગ મં ઉસ તીર્થ કા ઉલ્લેખ ક્રિયા હૈ, જિસમં પ્રવેશ ઓર સાધના દોનોં દુષ્કર હૈ ઓર સ્વયં ઇસ રૂપ મં અપને હી સમ્પ્રદાય કા ઉલ્લેખ ક્રિયા હૈ. યહ વર્ગીકરણ કિતના સમુચિત હૈ યહ વિવાદ કા વિષય હો સકતા હૈ, કિંતુ ઇતના નિશ્ચિત હૈ કિ સાધના-માર્ગ કી સુકરતા યા દુષ્કરતા કે આધાર પર જૈન પરમ્પરા મં વિવિધ પ્રકાર કે તીર્થોં કી કલ્પના કી ગઈ હૈ ઓર સાધના માર્ગ કો હી તીર્થ કે રૂપ મં ગ્રહણ ક્રિયા ગયા હૈ.

ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હૈં કિ જૈન પરમ્પરા મં તીર્થ સે તાત્પર્ય મુખ્ય રૂપ સે પવિત્ર સ્થલ કી અપેક્ષા સાધના-વિધિ સે લિયા ગયા હૈ ઓર જ્ઞાન, દર્શન ઓર ચારિત્ર-રૂપ મોક્ષમાર્ગ કો હી ભાવતીર્થ કહા ગયા હૈ, ક્યોંકિ યે સાધક કે વિષય-કષાયરૂપી મલ કો દૂર કરકે સમાધિ રૂપી આત્મશાંતિ કો પ્રાપ્ત કરવાને મં સમર્થ હૈ. પ્રકારાન્તર સે સાધકોં કે વર્ગ કો ભી તીર્થ કહા ગયા હૈ. ભગવતીસૂત્ર મં તીર્થ કી વ્યાખ્યા કરતે હુએ સ્પષ્ટરૂપ સે કહા ગયા હૈ કિ ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ હી તીર્થ હૈ.^{૧૫} શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક ઓર શ્રાવિકાયે - ઇસ ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ કે ચાર અંગ હૈ. ઇસ પ્રકાર યહ સુનિશ્ચિત હૈ કિ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથ મં તીર્થ શબ્દ કો સંસાર-સમુદ્ર સે પાર કરાને વાલે સાધન કે રૂપ મં ગ્રહીત કરકે ત્રિવિધ સાધના-માર્ગ

ઔર ઉસકા અનુપાલન કરને વાલે ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ કો હી વાસ્તવિક તીર્થ માના ગયા હૈ.

નિશ્ચયતીર્થ ઔર વ્યવહારતીર્થ

જૈનોં કી દિગમ્બર પરમ્પરા મં તીર્થ કા વિભાજન નિશ્ચયતીર્થ ઔર વ્યવહારતીર્થ કે રૂપ મં હુઆ હૈ. નિશ્ચયતીર્થ કે રૂપ મં સર્વપ્રથમ તો આત્મા કે શુદ્ધ-બુદ્ધ સ્વભાવ કો હી નિશ્ચયતીર્થ કહા ગયા હૈ. ઉસમં કહા ગયા હૈ કિ પંચમહાવ્રતોં સે યુક્ત સમ્યક્ત્વ સે વિશુદ્ધ, પાંચ ઇન્દ્રિયોં સે સંયત નિરપેક્ષ આત્મા હી ઐસા તીર્થ હૈ, જિસમં દીક્ષા ઔર શિક્ષા રૂપ સ્નાન કરકે પવિત્ર હુઆ જાતા હૈ.^{૧૬} પુનઃ નિર્દોષ સમ્યક્ત્વ, ક્ષમા આદિ ધર્મ, નિર્મલસંયમ, ઉત્તમ તપ ઔર યથાર્થજ્ઞાન-યે સબ ભી કષાયભાવ સે રહિત ઔર શાંતભાવ સે યુક્ત હોને પર નિશ્ચયતીર્થ માને ગએ હૈ.^{૧૭} ઇસી પ્રકાર મૂલાચાર મં શ્રુતધર્મ કો તીર્થ કહા ગયા હૈ,^{૧૮} ક્યોંકિ વહ જ્ઞાન કે માધ્યમ સે આત્મા કો પવિત્ર બનાતા હૈ. સામાન્ય નિષ્કર્ષ યહ હૈ કિ વે સભી સાધન જો આત્મા કે વિષય-કષાયરૂપી મલ કો દૂર કર ઉસે સંસાર-સમુદ્ર સે પાર ઉતારને મં સહાયક હોતે હૈં યા પવિત્ર બનાતે હૈં, વે નિશ્ચયતીર્થ હૈં. યદ્યપિ બોધપાહુડ કી ટીકા (લગભગ ૧૧વીં શતી) મં યહ સ્પષ્ટ રૂપ સે ઉલ્લેખ મિલતા હૈ કિ 'જો નિશ્ચયતીર્થ કી પ્રાપ્તિ કા કારણ હૈ, ઐસે જગત્ - પ્રસિદ્ધ મુક્તજીવોં કે ચરણકમલોં સે સંસ્પર્શિત ઉર્જયંત, શત્રુંજય, પાવાગિરી આદિ તીર્થ હૈં ઔર કર્મક્ષય કા કારણ હોને સે વે વ્યવહારતીર્થ ભી વંદનીય માને ગએ હૈં.^{૧૯} ઇસ પ્રકાર દિગમ્બર પરમ્પરા મં ભી સાધનામાર્ગ ઔર આત્મવિશુદ્ધિ કે કારણોં કો નિશ્ચયતીર્થ ઔર પંચકલ્યાણક ભૂમિયોં કો વ્યવહાર તીર્થ માના ગયા હૈ. મૂલાચાર મં ભી યહ કહા ગયા હૈ કિ દાહોપશમન, તૃષાનાશ ઔર મલ કી શુદ્ધિ યે ત્રિન કાર્ય જો કરતે હૈં વે દ્રવ્યતીર્થ હૈ 'કિંતુ જો જ્ઞાન, દર્શન ઔર ચારિત્ર સે યુક્ત જિનદેવ હૈં વે ભાવતીર્થ હૈં' યહ ભાવતીર્થ હી નિશ્ચયતીર્થ હૈ. કલ્યાણભૂમિ તો વ્યવહારતીર્થ હૈ.^{૨૦} ઇસ પ્રકાર શ્વેતામ્બર ઔર દિગંબર દોનોં હી પરમ્પરાઓં મં પ્રધાનતા તો ભાવતીર્થ યા નિશ્ચયતીર્થ કો હી દી ગઈ હૈ, કિંતુ આત્મવિશુદ્ધિ કે હેતુ યા પ્રેરક હોને કે કારણ દ્રવ્યતીર્થોં યા વ્યવહારતીર્થોં કો ભી સ્વીકાર ક્રિયા હૈ. સ્મરણ રહે કિ અન્ય ધર્મ પરમ્પરાઓં મં જો તીર્થ કી અવધારણા ઉપલબ્ધ હૈ, ઉસકી તુલના જૈનોં કે દ્રવ્યતીર્થ સે કી જા સકતી હૈ.

જૈન પરમ્પરા મં તીર્થ શબ્દ કા અર્થ-વિકાસ

શ્રમણ-પરમ્પરા મં પ્રારમ્ભ મં તીર્થ કી ઇસ અવધારણા કો એક આધ્યાત્મિક અર્થ પ્રદાન ક્રિયા ગયા થા. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય જેસે પ્રાચીન આગમિક વ્યાખ્યા-ગ્રંથોં મં ભી વૈદિક પરમ્પરા મં માન્ય નદી, સરોવર આદિ સ્થલોં કો તીર્થ માનને કી અવધારણોં કા ખંડન ક્રિયા ગયા ઔર ઉસકે સ્થાન પર રત્નત્રય સે યુક્ત સાધનામાર્ગ

ફોન : ૦૭૩૬૪૨૨૨૨૧૮. મો. ૦૯૪૨૪૬૭૬૫૪૫

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

૨. ભૂમિશયન-(ભૂ-આધારી)

તીર્થવિષયક સાહિત્ય મેં કુછ કલ્યાણક ભૂમિયોં કે ઉલ્લેખ સમવાયાંગ, જ્ઞાતા ઓર પર્યૂષણકલ્પ મેં હૈં. કલ્યાણક ભૂમિયોં કે અતિરિક્ત અન્ય તીર્થક્ષેત્રોં કે જો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ હોતે હૈં, ઉનમેં

શ્વેતામ્બર પરમ્પરા મેં સબસે પહલે મહાનિશીથ ઔર નિશીથયૂર્ણિ મેં હમેં મથુરા, ઉત્તરાપક્ષ ઔર ચમ્પા કે ઉલ્લેખ મિલતે હેં. નિશીથયૂર્ણિ, વ્યવહારભાષ્ય, વ્યવહારયૂર્ણિ આદિ મેં ભી નામોલ્લેખ કે અતિરિક્ત ઇન તીર્થો કે સંદર્ભ મેં વિશેષ કોઈ જાનકારી નહીં મિલતી, માત્ર યહ બતાયા ગયા હૈ કિ મથુરા સ્તુપોં કે લિએ, ઉત્તરાપથ ધર્મચક્ર કે લિએ ચમ્પા જીવન્તસ્વામી કી પ્રતિમા કે લિએ પ્રસિદ્ધ થે. તીર્થ સમ્બંધી વિશિષ્ટ સાહિત્ય મેં તિત્થોગાલિય પ્રકીર્ણક, સારાવલી પ્રકીર્ણક કે નામ મહત્વપૂર્ણ માને જા સકતે હેં, કિંતુ તિત્થોગાલિય પ્રકીર્ણક મેં તીર્થસ્થલોં કા વિવરણ ન હોકર કે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક એવં શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ તીર્થ કી વિભિન્ન કાલોં મેં વિભિન્ન તીર્થકરોં દ્વારા જો સ્થાપના કી ગઈ, ઉસકે ઉલ્લેખ મિલતે હેં, ઉસમેં જૈનસંઘરૂપી તીર્થ કે ભૂત ઔર ભવિષ્ય કે સમ્બંધ મેં કુછ સૂચનાઓં પ્રસ્તુત કિ ગઈ હેં. ઉસમેં મહાવીર કે નિર્વાણ કે બાદ આગમોં કા વિચ્છેદ કિસ પ્રકાર સે હોગા? કૌન-કૌન પ્રમુખ આચાર્ય ઔર રાજા આદિ હોંગે, ઇસકે ઉલ્લેખ હેં. ઇસ પ્રકીર્ણક મેં શ્વેતામ્બર પરમ્પરા કો અમાન્ય ઐસે આગમ આદિ કે ઉચ્છેદ કે ઉલ્લેખ ભી હેં. યહ પ્રકીર્ણક મુખ્યતઃ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત મેં ઉપલબ્ધ હોતા હૈ, કિંતુ ઇસ પર શૌરસેની કા પ્રભાવ ભી પરિલક્ષિત હોતા હૈ. ઇસકા રચનાકાલ નિશ્ચિત કરના તો કઠિન હૈ, કિંર ભી યહ લગભગ દસવીં શતાબ્દી કે પૂર્વ કા હોના ચાહિએ, ઐસા અનુમાન કિયા જાતા હૈ.

તીર્થ સમ્બંધી વિસ્તૃત વિવરણ કી દૃષ્ટિ સે આગમિક ઔર પ્રાકૃત ભાષા કે ગ્રંથોં મેં ‘સરાવલી’ કો મુખ્ય માના જા સકતા હૈ. ઇસમેં મુખ્યરૂપ સે શત્રુંજય અપરનામ પુણ્ડરીક નામ કેસે પડા? યે દો બાતેં મુખ્ય રૂપ સે વિવેચિત હેં ઔર ઇસ સમ્બંધ મેં કથા ભી દી ગઈ હૈ. યહ સમ્પૂર્ણ ગ્રંથ લગભગ ૧૧૬ ગાથાઓં મેં પૂરા હુઆ હૈં. યદ્યપિ પ્રાકૃત ભાષા મેં લિખા ગયા હૈ, કિંતુ ભાષા પર અપભ્રંશ કે પ્રભાવ કો દેખતે હુએ ઇસે પરવર્તી હી માના જાએગા. ઇસકા કાલ દશવીં શતાબ્દી કે લગભગ હોગા.

ઇસ પ્રકીર્ણક મેં ઇસ તીર્થ પર દાન, તપ, સાધના આદિ કે વિશેષ ફલ કી ચર્ચા હુઈ હૈ. ગ્રંથ કે અનુસાર પુણ્ડરીક તીર્થ કી મહિમા ઔર કથા અતિમુક્ત નામક ઋષિ ને નારદ કો

સુનાઈ, જિસે સુનકર ઉસને દીક્ષિત હોકર કેવલજ્ઞાન ઔર સિદ્ધિ કો પ્રાપ્ત કિયા. કથાનુસાર ઋષભદેવ કે પૌત્ર કે નિર્વાણ કે કારણ યહ તીર્થ પુણ્ડરીકગિરિ કે નામ સે પ્રચલિત હુઆ. ઇસ તીર્થ પર નમિ, વિનમિ આદિ દો કરોડ કેવલી સિદ્ધ હુએ હેં. રામ, ભરત આદિ તથા પંચપાંડવોં એવં પ્રદ્યુમ્ન, શામ્બ આદિ કૃષ્ણ કે પુત્રોં કે ઇસ પર્વત સે સિદ્ધ હોને કી કથા ભી પ્રચલિત હૈ. ઇસ પ્રકાર યહ પ્રકીર્ણક પશ્ચિમ ભારત કે સર્વવિશ્રુત જૈન તીર્થ કી મહિમા કા વર્ણન કરને વાલા પ્રથમ ગ્રંથ માના જા સકતા હૈ. શ્વેતામ્બર પરમ્પરા કે પ્રાચીન આગમિક સાહિત્ય મેં ઇસકે અતિરિક્ત અન્ય કોઈ તીર્થ સમ્બંધી સ્વતંત્ર રચના હમારી જાનકારી મેં નહીં હૈ.

ઇસકે પશ્ચાત્ તીર્થ સમ્બંધી સાહિત્ય મેં પ્રાચીનતમ જો રચના ઉપલબ્ધ હોતી હૈ, વહ બપ્પભટ્ટિસૂરિ કી પરમ્પરા મેં યશોદેવસૂરિ કે ગચ્છ કે સિદ્ધિસેનસૂરિ કા સકલતીર્થસ્તોત્ર હૈ. યહ રચના ઈ. સન્ ૧૦૬૭ અર્થાત્ ગ્યારહવીં શતાબ્દી કે ઉત્તરાર્ધ કી હૈ. ઇસ રચના મેં સમ્મેતશિખર, શત્રુંજય, ઉર્જયન્ત, અર્બુદ, ચિતૌડ, જાલપુર (જાલોર), રણથમ્બોર, ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિયર) મથુરા, રાજગૃહ, ચમ્પા, પાવા, અયોધ્યા, કામ્પિલ્ય, ભદ્વિલપુર, શૌરીપુર, અંગઇયા, તલવાડ, દેવરાઉ, ખંડિલ, ડિણ્ડુવાન (ડિણ્ડવાના), નરાન, હર્ષપુર (ષટ્ટઉદેસે), નાગપુર (નાગૌર-સામ્બરદેશ), પલ્લી, સણેર, નાણક, કોરણટ, ભિન્નમાલ, (ગૂર્જર દેશ), આહડ (મેવાડ દેશ), ઉપેકસનગર (કિરાડઉએ), જયપુર (મરુદેશ) સત્યપુર (સાયૌર), ગુહ્યરાય, પશ્ચિમ વલ્લી, થારાપ્રદ, વાયણ, જલિહર, નગર, ખેડ, મોઢેર, અનહિલ્લવાડ (ચઢાવલિ), સ્તમ્ભનપુર, કયંવાસ, ભરુકચ્છ (સૌરાષ્ટ્ર), કુંકન, કલિકુણ્ડ, માનખેડ, (દક્ષિણ ભારત), ધારા, ઉજ્જૈની (માલવા) આદિ તીર્થોં કા ઉલ્લેખ હૈ.^{૩૪}

સમ્ભવતઃ સમગ્ર જૈન તીર્થોં કા નામોલ્લેખ કરને વાલી ઉપલબ્ધ રચનાઓં મેં યહ પ્રાચીનતમ રચના હૈ. યદ્યપિ ઇસમેં દક્ષિણ કે ઉન દિગમ્બર જૈન તીર્થોં કે ઉલ્લેખ નહીં હૈ, જો કિ ઇસ કાલ મેં અસ્તિત્વવાન્ થે. ઇસ રચના કે પશ્ચાત્ હમારે સામને તીર્થ સંબંધી વિવરણ દેને વાલી દૂસરી મહત્વપૂર્ણ એવં વિસ્તૃત રચના વિવિધતીર્થકલ્પ હૈ. ઇસ ગ્રંથ મેં દક્ષિણ કે કુછ દિગંબર

સિદ્ધાચલ સ્તવન

સિદ્ધાચલગિરિ ભેટ્યા રે ધન્ય ભાગ્ય હમારા,
એ ગિરિવરનો મહિમા મોટો, કહેતાં ન આવે પારા.
રાયણ રુખ સમોસર્યા સ્વામી, પૂર્વ નવાણું વારા રે. ધ૦ ૧.
મૂળનાયક શ્રી આદિજિનેશ્વર, ચઉમુખ પ્રતિમા ચારા;
અષ્ટ દ્રવ્યશું પૂજો ભાવે, સમકિત મૂલ આધારા રે. ધ૦ ૨
ભાવ ભક્તિશું પ્રભુગુણ ગાતાં, અપના જન્મ સુધારા;
યાત્રા કરી ભવિજન શુભ ભાવેસ નરકતિર્યગગતિ વારા રે ધ૦ ૩
દૂર દેશાંતરથી હું આવ્યો, શ્રવણે સુણી ગુણ તોરા;
પતિત ઉદ્ધારણ બિરુદ તુમારું, એ તીરથ જગ સારા રે. ધ૦ ૪
સંવત અઢારસેં ત્યાશી માસ આષાઢા, વદી આઠમ ભોમવારા;
પ્રભુજી કે ચરણ પ્રતાપ કે સંઘમેં, ખિમારતન પ્રભુ પ્યારા રે. ધ૦ ૫

દિગંબર પરંપરા મેં પ્રાચીનતમ ગ્રંથ કસાયપાહુડ, ષટ્પણ્ડાગમ, ભગવતીઆરાધના એવં મૂલાચાર હૈ. કિંતુ ઇનમેં તીર્થ શબ્દ કા તાત્પર્ય ધર્મતીર્થ યા ચતુર્વિધસંઘ રૂપી તીર્થ સે હી હૈ. દિગંબર પરંપરા મેં તીર્થક્ષેત્રોં કા વર્ણન કરને વાલે ગ્રંથોં મેં તિલોચપણ્ણતી કો પ્રાચીનતમ માના જા સકતા હૈ. તિલોચપણ્ણતી મેં મુખ્ય રૂપ સે તીર્થકરોં કી કલ્યાણક-ભૂમિયોં કે ઉલ્લેખ મિલતે હૈં. કિંતુ ઇસકે અતિરિક્ત ઇસમેં ક્ષેત્રમંગલ કી ચર્યા કરતે હુએ પાવા, ઊર્જંયંત ઔર ચંપા કે નામોં

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ક્ક જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ક્ક જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ક્ક જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

‘પૂર્વ કાલ મેં એક બાર રાજગૃહ નગરી કે રાજા નૌવેં પ્રતિવાસુદેવ જરાસંઘ ને નૌવે વાસુદેવ કૃષ્ણ પર ચઢાઈ કરને કે લિએ પશ્ચિમ દિશા કી ઔર પ્રસ્થાન કિયા. ઉસકે આગમન કે સમાચાર સુનકર કૃષ્ણ ભી અપની સેના કે સાથ દ્વારકા સે ચલે ઔર રાજ્ય કી સીમા પર આકર ડટ ગએ. વહાં પર અરિષ્ટનેમિ ને ઉનકા પાંચજન્ય નામક શંખ બજાયા થા, જિસસે વહ સ્થાન શંખપુર કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુઆ. જબ દોનોં પક્ષોં મેં યુદ્ધ પ્રારંભ હુઆ, તબ જરાસંઘ ને કૃષ્ણ કી સેના મેં મહામારી ફેલા દી, જિસસે ઉનકી સેના હારને લગી. ઇસી સમય અરિષ્ટનેમિ કી સલાહ પર કૃષ્ણ ને તપસ્યા કી

વર્તમાન જિનાલય મેં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓં, દેહરિઓં ઔર પરિકરોં આદિ મેં જો લેખ ઉત્કીર્ણ હેં, વે ઇ. સન્ ૧૧૫૮ સે લેકર

□ શ્રી મનોહરલાલ જૈન (ધાર)

ઇતિહાસ કી ગૌરવપૂર્ણ વિરાસત - કાંગડા કે જૈન મંદિર

□ મહેન્દ્રકુમાર મસ્ત

[પંજાબના વતની શ્રી મહેન્દ્રકુમારે ઈ. સ. ૧૯૬૪થી સતત શ્રી વીરચંદ રાઘવજી પર ઘણાં લેખો લખ્યા છે. ઉપરાંત છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી જૈન લેખક તરીકે શાસનની ઘણી સેવા બજાવી છે. તેમણે હાલમાં ‘ગાંધી બીફોર ગાંધી’નો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે. તેમની વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિ એટલે પાકિસ્તાન સ્થિત જૈન મંદિરોની જાળવણી માટે ત્યાંની કોર્ટમાં, ત્યાંના વકીલો રોકીને અરજી દાખલ કરી છે. જેની સુનાવણી થઈ ગઈ છે.

તીર્થ પરિચય : ૧. શ્રી કાંગડા તીર્થ પઠાણકોટથી ૮૦ કિ.મી. દૂર છે. શ્રી પુણ્ય વિજયજી અને શ્રી વલ્લભ વિજયજીના પ્રયત્નોથી ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’ નામની હસ્તપ્રતોના આધારે શોધાયું.

૨. શ્રી ચક્રેશ્વરી દેવી તીર્થ : સરહિંદ ગામે આવેલું છે જે ચંદીગઢથી ૩૫ કિ.મી. દૂર છે. શ્રી આદીનાથની અધિષ્ઠાયા ચક્રેશ્વરી માતાનું મંદિર ખૂબ પ્રભાવક અને ચમત્કારિક છે.]

મહાભારત કાલ સે વર્તમાન તક, ઇતિહાસ કે વૈભવ વ ગરિમા કે પ્રતીક, તીર્થ-કાંગડા કે જૈન મંદિર વ ભગવાવશેષ એસી ગૌરવપૂર્ણ વિરાસત કી યાદગાર હૈ, જિન પર પ્રત્યેક વ્યક્તિ નાઝ કર સકતા હૈ. પિંજૌર, નાદૌન, નૂરપુર, કોઠીપુર, પાલમપુર, બૈજનાથ ઔર ઢોલબાહા સે મિલે જૈન ચિન્હ, તીર્થકર પ્રતિમાએ તથા મંદિરોં કે અવશેષોં સે યહ બાત સ્પષ્ટ હૈ કિ યહ ક્ષેત્ર અતીત સે વિક્રમ કી ૧૭વીં સદી તક જૈનાચાર્યોં, મુનિયોં વ શ્રાવકોં કે ક્રિયા-કલાપોં કા સમૃદ્ધ કેન્દ્ર બના રહા હૈ.

પિંજૌર મેં અકબર કે સમય મેં જૈનાચાર્ય વ કવિ માલદેવ સૂરિને દો ચૌમાસે કિએ. શ્રી વર્ધમાન સૂરિને અપના વિખ્યાત ગ્રંથ ‘આચાર દિનકર’ હિમાચલ પ્રદેશ કે નાદૌન નગર મેં હી લિખા થા. બૈજનાથ કા વર્તમાન શિવ મંદિર પુરાતન જૈન મંદિર કી બુનિયાદોં પર હી અવસ્થિત હૈ. ૫૦-૫૫ સાલ પહલે સરકાર દ્વારા ‘તલવાડા ડેમ’ કા નિર્માણ હો રહા થા તો ઢોલબાહા સે અનેક જૈન મૂર્તિયાં ભૂગર્ભ સે પ્રાપ્ત હુઈ થી.

સન્ ૧૮૭૫ કે આસપાસ ભારતીય પુરાતત્ત્વ કે પિતામહ સર કનિંધમ ને કાંગડા આદિ ક્ષેત્રોં કા દૌરા કિયા. ઉનકી રિપોર્ટ કે અનુસાર ‘કાંગડા કિલે મેં ભગવાન પાર્શ્વનાથ કા એક મંદિર હૈ, જિસમેં આદિ તીર્થકર ઋષભદેવ કી ભવ્ય મૂર્તિ વિરાજમાન હૈ.’

ભગવાન ઋષભદેવ કી યહ ભવ્ય પ્રતિમા અપને અધખુલે ધ્યાનસ્થ નેત્ર, કંઘોં તક ગિરતે કેશ તથા સૌમ્ય વ શાંત મુખ-મુદ્રા વ પચાસન સહિત, કાંગડા કિલે કી બુલન્દી સે માનવ સભ્યતા કે ઉત્થાન વ વિકાસ કા સદિયોં સે નિરંતર આહવાન દેતી રહી હૈ. કિલે કે અન્દર યત્ર-તત્ર બિખરે હુએ વિશાલ હિંદુ વ જૈન મંદિરોં કે ખણ્ડ, દેહરિયાં, કમરે, પટ્ટ, સ્તંભ વ તોરણોં કી શિલાએ બિના કુછ બોલે હી સન્ ૧૯૦૪ કે વિનાશકારી ભુકંપ કી કહાની ઔર યાદ બને હુએ હૈં. કુછ બની દિવારોં પર પત્થરોં મેં ઉત્કીર્ણ જિન-

પ્રતિમાએ આજ ભી દેખી જા સકતી હૈ. પુરાના કાંગડા કે કુછ તાલાબોં, બાવડિયાં ઔર ઘરોં પર ભી ભગન મંદિરોં કી મૂર્તિયાં દૃષ્ટિગોચર હોતી હૈ.

સન્ ૧૮૧૫ મેં બિકાનેર વ પાટણ કે હસ્તલિખિત પુરાતન ગ્રંથ ભંડારોં કા નિરીક્ષણ કરતે હુએ (પદ્મભૂષણ) વિદ્વાન મુનિ જિનવિજયજી કો સન્ ૧૪૨૭ કા લિખા ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’ નામ કા લઘુગ્રંથ મિલા થા. ઈસમેં આચાર્ય જિનરાજ સૂરિ કે શિષ્ય ઉપાધ્યાય મુનિ જયસાગર કી નિશ્રા મેં સિંધ પ્રદેશ કે ફરીદપુર નામક સ્થાન સે એક યાત્રા સંઘ નગરકોટ કાંગડા તીર્થ કી યાત્રા કરને આયા થા. રાસ્તે કે સ્થાનોં મેં નિશ્ચિંદીપુર, જાલંધર, વિપાશા (બ્યાસ) નદી, હરિયાણા (હોશિયારપુર કે પાસ કસ્બા) વ કાંગડા નગર કે ભગવાન શાંતિનાથ કે મંદિર, મહાવીર સ્વામી મંદિર, કિલે કે મંદિરોં કે વૃત્તાંત ઔર દર્શન પૂજન કા ઉલ્લેખ હૈ. કાંગડા કે રાજ પરિવારોં કે પૂર્વજ વ વંશજોં કા ભી ઈસમેં ઉલ્લેખ હૈ. યાત્રા સંઘ ૧૧ દિન કાંગડા મેં રુકા. ભગવાન આદિનાથ વ માતા અંબિકા કી પૂજા કે બાદ વાપસી પર ગોપાયલપુર (ગુલેર), નંદનવનપુર (નાદૌન), કોટલિગ્રામ (કોટલા) ઔર કોઠીપુર હોકર સંઘ ફરીદપુર પહુંચા. ઈસ ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’ કે પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિન વિજયજી ને સન્ ૧૯૧૬ મેં આત્માનંદ જૈન સભા-ભાવનગર સે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સહિત પાયા થા. ડૉ. બનારસીદાસ જૈન (પંજાબ યુનિવર્સિટી-લાહૌર) કે ‘જૈન ઇતિહાસ મેં કાંગડા (જૈન પ્રકાશ વર્ષ-૧૦, અંક-૮) કે અનુસાર અંબિકા દેવી કે મંદિર મેં દક્ષિણ કી ઔર દો છોટે જૈન મંદિર હૈ. એક મેં તો જૈન મૂર્તિ કી પાટ-પીઠ હી રહ ગઈ હૈ, દૂસરે મેં આદિનાથ ભગવાન કી બૈઠી પ્રતિમા હૈ.’

ઇતિહાસ કે પન્નોં મેં કિલા કાંગડા

સન્ ૧૦૦૮ મેં મહમૂદ ગઝનવી ને કિલા કાંગડા વ યહાં કે હિંદુ વ જૈન મંદિરોં કો ખૂબ લૂંટા. સન્ ૧૩૬૦ મેં ફિરોજશાહ

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

અપને ગ્રંથ ‘નગરકોટ કાંગડા મહાતીર્થ’ મેં દિયે હેં. એસે હી એક પુરાતન વિવરણ મેં સરહિંદ કો ‘સીંહનદ’ લિખતે હુએ-‘સીંહનદ એ પાસ જિનનદ, પૂજીસુ પરમાનંદ ભેર’ - પંક્તિ સે યહાં ઉસ કાલ મેં ભગવાન પાર્શ્વનાથ કા મંદિર હોને કે સંકેત મિલતે હેં.

સર્વ વિદિત હે રાજસ્થાન-મારવાડ આદિ મેં પડને વાલે સુખા ઓર દુષ્કાલ કે કારણ પ્રાયઃ લોગ પંજાબ કી ઓર પલાયન કરતે રહે હેં. મહારાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાન કે પતન કે બાદ, વિક્રમ કી ૧૨વીં, ૧૩વીં સદી મેં નાગૌર-જયપુર આદિ ક્ષેત્ર કે જૈન ખંડેલવાલ પરિવારોં કા એક જત્યા, બેલ-ગાડિયોં મેં શ્રી કાંગડા મહાતીર્થ મેં વિરાજિત ભગવાન ઋષભદેવ કે દર્શનોં કે લિએ બઢ રહા થા, ઓર વિશ્રામ કે લિએ સરહિંદ મેં રાત્રી પડાવ ડાલા. માતાશ્રી ચક્રેશ્વરી દેવી કી પ્રતિમા ભી ઉનકે સાથ થી.

રાત ભર ભક્તિ ભાવના ચલતી રહી. પ્રાતઃકાલ પ્રસ્થાન કે સમય બેલગાડી બહુત જોર લગાને પર ભી વહીં રુકી રહી ઓર બિલકુલ નહીં બઢી. એક અદ્ભુત પ્રકાશ કે સાથ દેવી આવાજ આઈ કિ ભક્તજનોં, યહ સ્થાન મુઝે અત્યંત પ્રિય હે, યહીં નિવાસ કરના હે. મેરા ભવન યહીં પર બનવાયા જાએ. આદેશાનુસાર ભક્તજનોં ને વહીં પર છોટા સા મંદિર બનવા કર માતાજી કી પ્રતિમા કો વહીં વિરાજમાન કર દિયા, ઓર સ્વયં ભી ધીરે ધીરે સરહિંદ વ પંજાબ કે અન્ય શહરોં મેં બસ કર, યહીં કે હો ગએ. કિંતુ અપની ઈષ્ટ દેવી માં કે વંદન પૂજન કે લિએ સરહિંદ કે ઈસ ઐતિહાસિક સ્થાન પર આતે રહે.

પરિવારોં મેં જન્મ, મુણડન, વિવાહ, નયા કારોબાર, પઢાઈ, પરીક્ષાએ, શિલાન્યાસ, ગૃહપ્રવેશ આદિ કોઈ ભી શુભકાર્ય હો, ચક્રેશ્વરી માં કે શ્રદ્ધાલુ સરહિંદ મેં માતાજી કે ભવન પર આકર પૂજા વંદના ઓર અરદાસ કરતે હેં. મનોતિયાં માંગતે હેં તથા માતાજી કી કૃપા સે મનોતી પૂર્ણ હોને પર બાજે ગાજે વ ઈષ્ટજનોં કે સાથ આતે હે.

ઋષભદેવ પ્રભુ કા મંદિર : શ્રી ચક્રેશ્વરી માતા કે ભવન કે સાથ હી, બડે ભૂખંડ પર શિલ્પ વિધિ વ સંપૂર્ણ માર્બલ યુક્ત બહુત સુન્દર, વિશાલ ઓર કલાત્મક મંદિર ઈસી સાલ બન કર તૈયાર હુઆ હે. ઈસ પૂરે ક્ષેત્ર મેં યહ મંદિર બહુત બુલંદ ઓર દર્શનીય હે. અંજનશલાકા ઓર પ્રતિષ્ઠા પૂ. આચાર્ય ગચ્છાધિપતિ શ્રી વિજય નિત્યાનંદસૂરિ કે કર કમલોં સે સંપન્ન હુઈ થી.

ત્રીન શતાબ્દી પૂર્વ સરહિંદ મેં ગુરુ ગોવિંદસિંહ કે દો સુપુત્રોં કો દિવાર મેં ચિનવાને કે બાદ, ઉનકે વ દાદી માં કે, ત્રીન પવિત્ર શરીરોં કે અગ્નિ સંસ્કાર કે લિએ સ્વર્ણ-મુદ્રાઓં કે બદલે, નવાબ સે ભૂમિ પ્રાપ્ત કરને વાલે દીવાન ટોડરમલન જૈન કા નામ ભી

તીર્થ ભૂમિ સરહિંદ સે જુડા હુઆ હે. સામાના મેં જન્મે ઓસવાલ ગાદિયા ગૌત્રીય તથા શ્રી ચક્રેશ્વરી માતા કે ઉપાસક, દીવાન ટોડરમલ ને ઉક્ત ભૂમિ પર સ્વયં ઉન ત્રીનોં કા જહાં સંસ્કાર કિયા, ઉસ સ્થાન પર હી પ્રસિદ્ધ ગુરુદ્વારા જ્યોતિ-સ્વરૂપ કે બેસમેંટ હોલ કા નામ ‘દીવાન ટોડરમલ હોલ’ હે.

જ્ઞાતવ્ય હે કિ તપાગચ્છ કે પરમગુરુ શ્રી બુદ્ધિ વિજય (બુટરાય જી) મહારાજ કી જન્મભૂમિ ભી સરહિંદ કે નિકટ કા ગાંવ ‘દલુઆ-સાબર’ હે. (જન્મ દિ. ૧૮૦૬).

વાર્ષિક ઉત્સવ : યૂં તો ભક્તજન સારા સાલ હી આતે રહતે હેં, પર આસોજ શુક્લા ત્રયોદશી, ચૌદશ ઓર પૂનમ કે ત્રીન દિન તો હજારો મેં શ્રદ્ધાલુજન આતે હેં. વાર્ષિક ધ્વજારોહણ ભી હોતા હે. પ્રતિવર્ષ ૩૧ દિસેમ્બર કી રાત કી ભક્તિ ભાવના પૂરે ક્ષેત્ર મેં વિખ્યાત હે.

વિશિષ્ટતા : ભારત ભર મેં પ્રભુ શ્રી આદિનાથ કી અધિષ્ઠાત્રિકા શ્રી ચક્રેશ્વરી માતા, જિન્હે શાસન દેવી ભી કહતે હેં, કા યહી એક માત્ર તીર્થસ્થાન હે, જો કિ કર્નાટક મેં હુમ્બજ કે શ્રી પદ્માવતી માતા કે મંદિર કે સમાન હી પ્રાચીન, પ્રભાવક ઓર વિખ્યાત હે.

કલા સૌંદર્ય : માતાજી કી પ્રતિમા અપને આપ મેં અનૂકી હે. ઊંચે વ કલાત્મક મંડપ કે પાસ હી ઐતિહાસિક પ્રસંગો વ ઘટનાઓં કી રોચક ગાથાએ કાંચ મેં બનાઈ ગઈ બડી પેંટિંગ મેં દિખાઈ ગઈ હે, જો અજીબ જ્ઞાનવર્ધક વ દર્શનીય હે.

માર્ગદર્શન : પૂરા તીર્થ પરિસર શહર સરહિંદ સે ચંડીગઢ જાનેવાલી મેન રોડ પર, ગુરુદ્વારા જ્યોતિસ્વરૂપ કે સામને સ્થિત હે. સડક દ્વારા ચંડીગઢ ૩૫ કિ.મી. હે. નજદિકી રેલવે સ્ટેશન (અંબાલા-લુધિયાના કે બીચ) સરહિંદ ૩ કિ.મી. પર હે. ટૅક્સી ઑટો હર જગહ ઉપલબ્ધ હે. મંદિર તક કાર વ બસ જા સકતી હે. પાસ કા હવાઈ અડા ચંડીગઢ (૩૫ કિ.મી.) હે.

સુવિધાએ : ઠહરને કે લિએ સુવિશાલ ધર્મશાલાએ, વિશ્રામ ઘર, અચ્છે હવાદાર કમરે, ખુલે લોન, સ્થાયી ભોજનશાલા વ પાની આદિ કી સુચારુ વ્યવસ્થા હે.

પેઢી : માતા ચક્રેશ્વરી દેવી જૈન તીર્થ પ્રબંધક કમેટી, (ગુરુદ્વારા જ્યોતિ સ્વરૂપ કે સામને), ચંડીગઢ રોડ, P.O. સરહિંદ, SIRHIND (જિલા ફતેહગઢ સાહિબ) પંજાબ (પેઢી) ફોન : ૦૧૭૬૩ ૨૮૦૦૮૧

મંત્રી (પ્રવિણ જૈન) - ૯૮૫૫૫-૭૩૪૩૫

૨૬૩, સૈક્ટર-૧૦, પંચકુલા (ચંડીગઢ) હરિયાણા-૧૩૪૧૧૩.

ફોન : (૦૮૩૧૬૧-૧૫૬૭૦)

□ **શ્રી લલિતકુમાર નાહટા**

અપની દુકાન મેં બેઠે ઘી વ્યાપારી ભાંડાશાહ જબ મુખ્ય કારીગર

ગોતા સે મંદિર નિર્માણ કી યોજના બના રહે થે તબ એક મકખી ઘી કે બર્તન મેં ગિર ગયી. ભાંડાશાહ ને ઉસ મકખી કો નિકાલ અપની જૂતી પર રખ દિયા વ અંગુલિયોં મેં લગા ઘી ભી જૂતી પર લગા દિયા. ગોદા ને સોચા યહ મકખીયૂસ સેઠ ક્યા સપ્ત મંજિલા મંદિર બનાયેગા અતએવ ગોદા ને કહા સેઠજી મંદિર સુદઢ વ દીર્ઘાયુ હો ઈસલિયે નીવ મેં ૧૦૦૦ મન ઘી ડાલના આવશ્યક હે.

સેઠ ને દૂસરે દિન ઊંટ વ બેલગાડી પર ગોદા કે કહે અનુસાર ઘી ભેજ દિયા વ નીવ મેં ડલવાના શુરુ કર દિયા તબ ગોદા ને કહા સેઠજી યહ તો મેં આપકી પરીક્ષા લે રહા થા. ઈતના કહ કર ઉસને મકખી વાલી ઘટના સુનાઈ વ કહા ઘી આપ વાપસ લે જાયે. તબ સેઠજી ને કહા કિ નીવ નિમિત આયા ઘી તો નીવ મેં હી જાયેગા, રહી બાત મકખી વાલી તો ઈસેક પીછે યહ કારણ થા કિ ઘી સે સની મકખી રાસ્તે મેં ડાલતા તો ચિંટિયાં આતી વ કિસી કે પેરોં કે નીચે આ જાતી અતએવ હિંસા ન હો ઈસ દૃષ્ટિ સે એસા કિયા વ ઘી વ્યર્થ ન જાયે. આજ ભી ગર્મા કે દિનોં મેં મંદિર કે ફર્શ કી જોડોં સે ઘી કી ચિકનાઈ રિસતી હે.

ચિત્રકલા :

બીકાનેર કે સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર મુરાદબક્સ ને વિ. સં. ૧૮૬૦ સે લગાતાર ૧૬ વર્ષોં તક કામ કરતે ઈસે સુસજ્જિત કિયા. સભામંડપ કે ગુંબજ મેં સુજાનગઢ કા મંદિર, પાટલીપુત્ર કે રાજા નંદ કે સમય સ્થૂલિભદ્ર સ્વામી દીક્ષા, સંભૂતિવિજયજી કી ચાતુર્માસાર્થ આજ્ઞા વિતરાગાદી, ભરત બાહુબલિ યુદ્ધ, ઋષભદેવ કે સૌ પુત્ર કે પ્રતિબોધ, દાદાબાડી, ધન્નાશાલીભદ્ર ચરિત્ર કે ત્રીન ચિત્ર, વિજયસેઠ વિજયાસેઠાની કે દો ચિત્ર, ઈલાચી પુત્ર, સુદર્શન સેઠ કે ચરિત્રકે દો ચિત્ર તથા સમવસરણ ઈસ પ્રકાર કે સોલહ ચિત્ર હે. ઈસકે નીચે કાર્નીસ પર બીકાનેર વિજ્ઞાપ્તિ પત્ર કા સંપૂર્ણ ચિત્ર હે. ઈનકે ઉપર ગુંબજ કે પ્રથમ આવર્ત મેં નેમિનાથ ભગવાન કી બારાત કે ૮ બડે ચિત્ર હે. સમુદ્રવિજયજી, બારાત, ઉગ્રસેન રાજા કા મહલ, રાજુલ સહસાપ્રવન, પ્રભુ કા ગિરનાર ગમન, પશુઓં કા બાડા, રથ ફિરના, કૃષ્ણ-બલભદ્ર ઈત્યાદિ. ગુંબજ કે આવર્ત મેં દાદાસાહબ કે જીવન ચરિત્ર સે સંબંધિત ૧૬ ચિત્ર હે જિનમેં જિનચન્દ્રસૂરિજી કા અકબર મિલન, અમાવસ કી પૂનમ, પંચનદી સાધન તથા જિનચન્દ્રસૂરિજી કે અવશિષ્ટ જીવન સમ્બન્ધી ચિત્ર હે. ગુંબજ કે સબસે ઊંચે ભાગ કે ૧૬ ચિત્ર તીર્થકરોં કે જીવન ચરિત્ર સે સંબંધિત હે. ઈનમેં મહાવીર સ્વામી કા ચંડકૌશિક ઉપસર્ગ, સંબલ-કંબલ, ચંદનબાલા, પાર્શ્વનાથ કમઠ ઉપસર્ગ, નેમિનાથ શંખવાદન, ૧૪ રાજલોક, મેરુપર્વત, કૈવલજ્ઞાન વ નિર્વાણ કલ્યાણકાદિ કે ભાવ અંકિત હે.

મંદિર કે પ્રવેશ દ્વાર પર પ્રભુ કા જન્માભિષેક ચિત્રિત હે. બાહરી ગુંબજ પર જૈનાચાર્યોં કે ચિત્ર હે જેસે ગૌતમસ્વામી કી અષ્ટાપદ

યાત્રા, અમલ કિડા, નરક યાત્રના, મહાવીર ઉપસર્ગ, પાર્શ્વનાથ કમઠોપસર્ગ, જંબૂ ચરિત્ર, ઈલાપુત્ર, વંકચૂલ ચરિત્ર, મધુવિદ્ય, રોહિણિયાં ચોર, સમવસરણ, ગ્વાલિયે કા ઉપસર્ગ, શ્રીપાલ ચરિત્ર કે ૧૦ ચિત્ર, ચંપાપુરી, પાવાપુરી, સમ્મેતશિખર તીર્થ, જંબૂ વૃક્ષ એવં ઈન્દ્ર-ઇન્દ્રાણી આદિ કે અનેકોં ચિત્ર હે. ચિત્રોં મેં સ્વર્ણ કા પ્રયોગ કિયા ગયા હે. ઈસ મંદિર કો યદિ જૈન કથા સાહિત્ય સંબંધ ચિત્રોં કા સંગ્રહાલય કહા જાય તો કોઈ અતિશયોક્તિ નહીં હોગી.

‘ભારતીય પુરાતત્વ વિભાગ’ને સન્ ૧૯૫૧ મેં ઈસે રાષ્ટ્રીય મહત્વ કા સંરક્ષિત સ્મારક ઘોષિત કિયા. ઈસકા સ્વામિત્વ વ પ્રબન્ધન ‘શ્રી ચિંતામણિ જૈન મંદિર પ્રન્યાસ’ એક પાસ હે વ ઈસકે અધ્યક્ષ શ્રી નિર્મલકુમાર ધાડીવાલ વ અન્ય પદાધિકારિયોં કે કુશલ નેતૃત્વ મેં ઈસકા ઉચિત રખ રખાવ હો રહા હે.

શ્રી મિથિલા તીર્થ :

સીતામઢી (૨૫ મઈ, ૨૦૧૪) ૧૯વેં તીર્થકર શ્રી મલ્લિનાથ જી વ ૨૧વેં તીર્થકર શ્રી નેમિનાથ જી કે ૪-૪ કલ્યાણકોં અર્થાત્ ૮ કલ્યાણકોં સે પાવન ભૂમિ શ્રી મિથિલા કલ્યાણક તીર્થ કા વિચ્છેદ આજ સે કરીબ ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વ હો ગયા થા. શ્રી લલિત નાહટા ને પુનર્સ્થાપના કે પ્રયાસ હેતુ ૧૯૮૩ સે તીર્થસ્થાન કી ખોજ શુરુ કી વ ઉસમેં ૨૦૦૬-૦૭ મેં સફલતા મિલી. ઈસ તીર્થ કી પુનર્સ્થાપના એવં જિનાલય નિર્માણ હેતુ ભૂખંડ શ્રીમતી રુકમણિ દેવી નાહટા ધર્મપત્ની શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી હરખચંદ જી નાહટા ને પ્રદાન કિયા. શ્રી મિથિલા તીર્થ કા શિલાન્યાસ ૨૫ મઈ, ૨૦૧૪ કો શુભ મુહૂર્ત મેં સંપન્ન હુઆ. જૈન શ્વેતાંબર કલ્યાણક તીર્થ ન્યાસ કે તત્ત્વાધાન મેં અધ્યક્ષ શ્રી લલિત કુમાર નાહટા, મહામંત્રી શ્રી અશોક કુમાર જૈન વ અન્ય બાહર સે પધારે વ સ્થાનીય મહાનુભાવોં કી ઉપસ્થિતિ મેં પરમાત્મા કી અષ્ટપ્રકારી પૂજા વ શિલાન્યાસ કા કાર્યક્રમ બડે આનંદ ઉત્સવ પૂર્ણ વાતાવરણ મેં સંપન્ન હુઆ.

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ કે સિરમૌર સેઠ શ્રી શ્રેણિકભાઈ કા માર્ગ નિર્દેશન મંદિર કી નીવ કી યોજના સે લેકર મંદિર કે લે-આઉટ પ્લાન તક રહા. જિનાલય વ ધર્મશાલા કા નિર્માણ શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી હરખચંદ જી નાહટા પરિવાર કે સૌજન્ય સે હો રહા હે. શિલાન્યાસ કા મંગલ મુહૂર્ત પ. પૂ. ઉપાધ્યાય પ્રવર શ્રી વિમલસેન વિજય જી ને પ્રદાન કિયા. મિથિલા તીર્થ કે લિએ દોનોં પરમાત્મા કી પ્રતિમા કી અંજનશલાકા ૧૨ મઈ, ૨૦૧૪ કો શ્રી ભદ્રિલપુર તીર્થ કી પુનર્સ્થાપના એવં નવનિર્મિત જિનાલય કી પ્રતિષ્ઠા કે અવસર પર અધ્યાત્મયોગી શ્રી મહેન્દ્ર સાગર જી મ. સા. કે દ્વારા હુઈ.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કલ્યાણક તીર્થ ન્યાસ, ૨૧, આનંદ લોક, ઑગસ્ટ કાંતિ માર્ગ, ન્યુદિલ્હી-૧૧૦૦૪૮. ટેલિ : ૦૧૧-૨૬૨૫ ૧૦૬૫.

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ❧ જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક

ing), હસ્તપ્રતોના પેઈન્ટિંગ (Miniature Painting), પ્રાચીન લીપિઓ વગેરે સંગ્રહિત હોય છે એ સર્વ નિરખવાની વૃત્તિ કેળવવી. આપણા ઉત્તમ કલાકૃતિઓથી ભરપુર ગ્રંથભંડારો અને મ્યુઝિયમો જેવા કે વાંકી (કચ્છ), કોબા (અમદાવાદ), તીથલ (વલસાડ), શીવગંજ, બિકાનેર, જયપુર (રાજસ્થાન), મોહનપેડા (મધ્યપ્રદેશ), વિરાયતન આરા (બિહાર) વગેરે તીર્થધામોમાં અલભ્ય શિલ્પો અદ્યતન રીતે સચવાયેલા છે. ઉપરાંત દરેક મોટા નગરોના નેશનલ મ્યુઝિયમોમાં પ્રાચીન પ્રતિમાઓ તથા જૈન પેઈન્ટિંગનો વિપુલ ભંડાર હોય છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળ શ્રાવકોમાં કેળવવી. મુંબઈ, મથુરા, લખનઉ, કલકત્તા, પટણા, મદ્રાસ, દિલ્હી વગેરે નગરોમાં

આપણાં દેરાસરોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ અસંખ્ય અતિ પ્રાચીન અને ભવ્ય કલાવારસો જળવાયેલ છે. આ સર્વની ક્યારેક મુલાકાત લેવી. આપણા કલા-સ્થાપત્ય અને સાંસ્કૃતિક ધરોહરની જાળવણીમાં ઘણાં ગુરુજનો ઊંડો રસ લઈને આ કાર્ય કરે છે જે આપણે માણવું જ રહ્યું.

યાત્રાસ્થળો એ પ્રભુના તીર્થક્ષેત્રો છે જ્યાં તેમણે તપ કર્યું છે અને વિચરણ કર્યું છે. ત્યાં પૂર્વાચાર્યોની સાધનાની ભૂમિ પણ હોવાથી ત્યાંના અણુઓ માનવીને સાત્ત્વિક બનાવે છે.

આવા પવિત્ર ધામો ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં માનવીની મનઃસ્થિતિ સુધારીને ધૈર્ય અને સમતા રાખવાનું શીખવે છે.

મહાન મંદિર

મહાન માનવી

ચંદ્રાવતીમાં વિમળમંત્રી અને શ્રીદેવીની જોડીના વખાણ થાય. સારસ-સારસીની જોડી જેવું એમનું જીવન. સર્વ વાતે સુખી એ દંપતીને એક શેર માટીની ખોટ ! શ્રીદેવી હમેશાં રતન જેવા દીકરાની ઝંખના સેવે, પણ એ પૂર્ણ થાય જ નહિ !

એકદા શ્રીદેવીએ વિમળમંત્રીને કહ્યું,

‘દેવ ! આપણા કુળદેવી અંબિકાદેવી છે. તમે એમની સાધના કરો ને ! દેવી અંબિકા પ્રસન્ન થાય તો આપણને કુળદીપક મળે !’

વિમળમંત્રીને એ વાત સ્પર્શી. એમણે આબુના પહાડ પર અંબિકાદેવીની સાધના કરી ને ફળી પણ ખરી. દેવી અંબિકાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું,

‘વિમળ ! તારા નસીબ અનેરા છે. તું બેમાંથી એક વસ્તુ માગ કાં દેરું, કાં દીકરો ! સારું એ તારું !

વિમલ મૂંઝાયો. ક્ષણાર્ધ વિચારીને કહ્યું,

‘મા, મારી પત્નીને પૂછીને કાલે વરદાન માંગું તો ?’

આકાશમાંથી અવાજ આવ્યો : ‘તથાસ્તુ.’

બીજે દિવસે શ્રીદેવી સ્વયં વિમળમંત્રી સાથે વરદાન માગવા આબુ આવી. પહાડનું આકરું ચઢાણ ને ગરમીની વેળા. બન્નેને તરસ લાગી હતી, એટલે એક સરોવર પાસે આવ્યા. પાણીથી ખોબો ભર્યો ત્યાં દૂરથી અવાજ આવ્યો : ‘થોભો.’

બન્ને ચમક્યા એ સૂરથી. એમણે દૂર નજર માંડી તો એક કિશોર દોડતો આવતો હતો. વિમળે પૂછ્યું : ‘તમે કંઈ કહેતા હતા ?’

‘હા’, એ કિશોર હાંફતો હતો : ‘તમે પાણી પછી પીજો, પહેલા દામ ચૂકવો.’

‘પાણીના દામ ?’

‘હા.’

‘પણ સરોવરનું જળ સૌ માટે હોય છે. એના દામ લેવાય ?’

‘હા લેવાય !’ એ કિશોરના ચહેરા પર નૂર નહોતું : ‘મારા પિતાને પૈસા ઉડાવતા આવડતું હતું એટલે સરોવર બનાવ્યું ને અમારે ભીખ માગવાના દિવસો આવ્યા છે, એટલે પાણીના પૈસા લઈએ છીએ ! પહેલા પૈસા, પછી પાણી : લાવો.’

અને, વિમળમંત્રીએ તથા શ્રીદેવીએ તત્ક્ષણ નિર્ણય કરી લીધો કે મા અંબિકા પાસે અમે દેરું માગીશું, દીકરો નહિ ! દીકરો મેળવ્યા પછી એ આવો પાકે તો શું સુખ મળે ?

એમણે એમ જ કર્યું.

આકાશમાંથી પુનઃ અવાજ આવ્યો : ‘તથાસ્તુ.’

વિમળમંત્રીએ અને શ્રીદેવીએ આચાર્ય ધર્મઘોષસૂરિજીને આ વાત વિગતે કહી અને માર્ગદર્શન કરવા વિનંતી કરી.

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘ભદ્રે ! કોઈ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવો. મહાપુણ્યનું કામ છે.’

‘ક્યા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવીએ ?’

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘આ નજીકમાં રહેલા ગિરિવર આબુ ઉપર પહેલાં જિનમંદિરો હતા. હજીય અવશેષ છે. એ જ તીર્થ પર અમર મંદિરનું નિર્માણ કરો.’

‘જેવી આજ્ઞા.’ દંપતીએ હસ્તદ્વય જોડ્યા.

એ પળ ઇતિહાસ સર્જનારી પળ બની રહી.

□ આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપસૂરિજી